અભિનવ સંસ્કૃતપ્રવેશ

દ્વિતીય ભાગ

ડૉ. કનૈયાલાલ ભા. કાપડીઆ
બી. એ. પીએચ. ડી.

એજ્યુકેશનલ બુક્સ કું.
મુંબઈ ૨.

अभिनवः संस्कृतप्रवेशः

द्वितीयो भागः

BEING

A NEW APPROACH TO SANSKRIT

(GRAMMAR AND COMPOSITION)

PART II

કનૈયાલાલ મોતીલાલ કાપડીઆ, બી. એ., પીએચ. ડી.
વિલ્સન કૉલેજ, મુંબઈ, ના એક વખતના સંસ્કૃતના દક્ષિણા ફેલો,
સંસ્કૃત શિક્ષક, સર કા. જ. ન. જ. મદ્રેસા, **નવસારી.**

એજ્યુકેશનલ બુકસ કું૦
આનંદસાગર બિલ્ડીંગ, ગઝદર સ્ટ્રીટ,
ચીરા બજાર–મુંબઈ ૨

પ્રકાશકઃ—
સુમનલાલ ન. તલાટી, બી. એ.
એજ્યુકેશનલ બુકસ કંાં.
આનંદસાગર બિલ્ડીંગ, ગઝદર સ્ટ્રીટ,
ચીરા બજાર, મુંબઈ ૨

કિં. ૦-૧૪-૦

મુદ્રકઃ—
આર. એસ. ગુપ્તે,
મુંબઈ વૈભવ પ્રેસ, સૅન્ડહર્સ્ટ રો
ગિરગામ—મુંબઈ ૪

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃતમાં નવા પાઠ્યપુસ્તકની જરૂરિયાત આજે સર્વાનુમતે સ્વીકારવામાં આવે છે, પણ એ પાઠ્યપુસ્તકના સ્વરૂપ વિશે મતમતાંતરો રહે એ સ્વાભાવિક છે. માતૃભાષા સિવાયની બીજી ભાષા, અને ખાસ કરીને સંસ્કૃત જેવી મૃત ભાષા, વિદ્યાર્થીઓ આગળ કેવા સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીને સરળ અને રસદાયક નીવડે એ સંબંધમાં આજે કેટલાંક મંતવ્યો દૃઢ થયા છે. મેં મારા પ્રથમ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આપણી શાળાઓમાં રસિક અને હૃદયંગમ ન થવાનાં ત્રણ કારણો સૂચવ્યાં છે. એ પૈકીનાં બે મહત્ત્વનાં કારણો—વ્યાકરણનો બોજો અને રસનો અભાવ—દૂર કરવા માટે વ્યાકરણનો વિષય સારી અને સ્પષ્ટ ભાષામાં વિદ્યાર્થીની માનસિક દૃષ્ટિએ સરળતાનો ક્રમ (psychological order) જાળવી રજૂ કરવો જોઇએ એવું મેં મારું મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું છે. વ્યાકરણનો વિષય વાક્યોદ્વારા inductive પદ્ધતિથી રજૂ કરવામાં આવે તો વ્યાકરણની નીરસતા કંઈક અંશે ઓછી થાય અને એ વિષય હળવો પણ બને. આ ઉપરાંત પાઠ્યપુસ્તકમાં વાક્યોની ચૂંટણી સાહિત્યની ઉત્તમકૃતિઓમાંથી કરવામાં આવે, અને એ વાક્યો વિદ્યાર્થીના જીવનને સ્પર્શતાં હોય તો વિદ્યાર્થીમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે રસનો આવિર્ભાવ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ વ્યાકરણનો કંટાળો ઓછો થાય છે. આ દૃષ્ટિએ આજે ભાષાના અભ્યાસમાં વ્યાકરણને વ્યાજબી રીતે ગૌણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, પણ તે એવું ગૌણ ન હોવું જોઇએ કે જેથી વિદ્યાર્થી એ તરફ બેદરકારી કેળવે. વ્યાકરણનો વિષય કંટાળા ભરેલો હોવા છતાં ભાષાના અભ્યાસ માટે અનિવાર્ય છે એ ભૂલાવું ન જોઈએ.

મારા પ્રથમ પુસ્તકની યોજના આ મંતવ્ય પર ઘડવામાં આવી હતી અને આ બીજા પુસ્તકની યોજના પણ એ મંતવ્યનેજ અનુલક્ષીને ઘડવામાં આવી છે. વ્યાકરણનો વિષય મુખ્યત્વે inductive પદ્ધતિથી રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, પણ જ્યાં વ્યાકરણના વિષયને વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિએ વધારે હળવો

અને સરળ બનાવવા મને Analytic પદ્ધતિની જરૂર જણાઈ છે ત્યાં મેં તે પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો છે.

આ ઉપરાંત સંસ્કૃત વ્યાકરણની એક બીજી વિશિષ્ટતા છે. સમાસ, વિશેષણ, સર્વનામ વગેરે વિષયો એવા વિસ્તૃત અને મુંઝવનારા છે કે વિદ્યાર્થીઓ આગળ એ વિષયો સળંગ રજૂ કરવામાં આવે તો સરળતાથી ગ્રાહ્ય થઈ શકતા નથી. વળી એમને સળંગ રજૂ કરવાથી એકી વખતે—ખાસ કરીને હાલમાં ધોરણ છઠ્ઠા માટે જે અભ્યાસક્રમ નિયત કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં—વ્યાકરણનો બોજો એવો આકરો થઈ પડે છે કે શિક્ષક એ સરળતાથી સમજાવી શકતો નથી અને વિદ્યાર્થી એ ગ્રહણ કરી શકતો નથી. પરિણામે વ્યાકરણનો કંટાળો સંસ્કૃતના અભ્યાસ પ્રત્યે અણગમો કેળવે છે. આજે મૅટ્રિકમાં પાઠ્યપુસ્તક કરતાં વિવરણ પ્રત્યે જે વધારે મોહ વધતો જાય છે, અને જવાબપત્રોમાં વ્યાકરણ પ્રત્યે જે અનહદ બેદરકારી જોવામાં આવે છે તે મોટે ભાગે આના ફળરૂપજ છે એમ માની શકાય. આ સંજોગોમાં વ્યાકરણને હળવું બનાવવાની જરૂરિયાત અનિવાર્ય ઊભી થઇ છે અને એ માટે Concentric પદ્ધતિનો સ્વીકાર થવો જોઇએ. આ પદ્ધતિથી સંસ્કૃત વ્યાકરણની વિશિષ્ટતાઓ સહેલાઈથી અને સચોટતાથી હૃદયંગમ થઇ શકે છે. આ પાઠ્યપુસ્તકમાં એ પદ્ધતિથી વ્યાકરણનો વિષય રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

આમ વ્યાકરણનો વિષય હળવો કરવામાં આવ્યો છે, પણ એમ કરવામાં એ તદ્દન ગૌણ ન બની જાય એ પર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. દરેક પાઠને અંતે વ્યાકરણનાં રૂપો ઓળખવાનાં અને સમાસનો વિગ્રહ કરવાનાં મનોયત્નો આપવામાં આવ્યાં છે. એ ઉપરાંત નવાં શીખેલાં રૂપો તૈયાર કરવાનાં તથા શીખેલા નિયમોનું પુનરાવર્તન કરવા અનેક મનોયત્નો યોજવામાં આવ્યાં છે. આ મનોયત્નો એવી નવી ઢબથી આપવામાં આવ્યાં છે કે વ્યાકરણ પર પૂરતો ભાર મૂકાવા છતાં વિદ્યાર્થીઓનો રસ જળવાઈ રહે. સંધિના નિયમોનું અનેક વાર પુનરાવર્તન કરવા અનેક મનોયત્નો આપવામાં આવ્યાં છે એટલુંજ નહિ પણ એની ગોઠવણી એવી કરવામાં આવી

છે કે એ મનોયત્નો કરવાથી નવા શરૂ થતા પાઠોમાં વાકયો વિદ્યાર્થીઓ સરળતાથી વાંચી શકે.

આ ઉપરાંત ચ્વિ રૂપ, સાધિત ક્રિયાપદ, સતિ સપ્તમી, કર્મણિ રચના, च નો ઉપયોગ, વિધ્યર્થ કર્મણિ કૃદંત, ભૂત કર્તરિ કૃદંત વગેરે સંસ્કૃત વ્યાકરણના રૂઢ પ્રયોગો પર પાઠ્યપુસ્તકોમાં યોગ્ય ભાર મૂકાતો નથી. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર આ પ્રયોગોની જે ઊંડી છાપ પડવી જોઇએ તે પડતી નથી, અને સંસ્કૃતનું અર્થપૂર્વક વાંચન જેવું રસિક થવું જોઇએ તેવું થતું નથી. આ પાઠ્યપુસ્તકમાં આ પ્રયોગો સરળતાથી અને સ્વતંત્રપણે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે એટલે વિદ્યાર્થીઓ એ પ્રયોગો સચોટતાથી ગ્રાહ્ય કરશે એવી આશા રાખી શકાય.

આમ વ્યાકરણ પર પૂરતો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે છતાં વ્યાકરણ પુસ્તકમાં પ્રધાનપદે નથી. ૩૦ પાઠમાંથી ૧૩ પાઠો સહિત્યના છે અને બે પાઠો ચિત્ર–લેખનના (Picture Composition) છે. એટલે વ્યાકરણના પાઠો માત્ર પંદરજ છે. સાહિત્યના પાઠોને અંતે સંસ્કૃતમાં સવાલ જવાબ કરવા ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ પરિચિત વિષયો પર પાંચ કે સાત વાકયો સંસ્કૃતમાં લખી શકે એવાં મનોયત્નો યોજવામાં આવ્યાં છે. તદુપરાંત આપેલી રૂપરેખાઓ પરથી સંસ્કૃતમાં વાર્તા યોજવાનાં મનોયત્નો આપવામાં આવ્યાં છે. વિદ્યાર્થીઓમાં અંતર્ગત લાગણીઓ વ્યક્ત કરવાની અને કંઇક નવું સર્જન કરવાની જે વૃત્તિઓ સાહજિક હોય છે તે વૃત્તિઓ આ મનોયત્નો દ્વારા પોષાય છે અને અભિવૃદ્ધિ પામે છે. વ્યાકરણનાં મનોયત્નો સાથે આવાં મનોયત્નો અવરનવર આવવાથી વ્યાકરણનો કંટાળો ઓછો થાય છે અને આવાં મનોયત્નોથી ઉત્પન્ન થતા રસ અને આનંદને લીધે વ્યાકરણ પણ કંઇક અંશે રસપ્રદ બને છે.

આમ વ્યાકરણના વિષયને હળવો અને ગૌણ બનાવી વિદ્યાર્થીઓની અભિરુચિ સાહિત્ય પ્રત્યે કેળવવાનું ધ્યેય આ પુસ્તકમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. વાકયોની પસંદગી સાહિત્યના ઉત્તમ ગ્રંથોમાંથી અને જીવનસ્પર્શી હોવા ઉપરાંત સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં અંગો–કાવ્ય, સંવાદ, વાર્તા,

વર્ણન વગેરે—નો પરિચય વિદ્યાર્થીઓને કરાવવામાં આવ્યો છે. શાકુન્તલ, કાદમ્બરી, પંચતંત્ર, વિક્રમોર્વશીય, મહાભારત, રામાયણ, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં ચંચૂપાત કરાવી સાહિત્યનો વિસ્તૃત પરિચય અને એ દ્વારા સંસ્કૃતના અભ્યાસ પ્રત્યે અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરાવવાનો આ પ્રયાસ ફળદાયક નીવડશે એવી આશા અસ્થાને તો નથીજ.

મારા આ મંતવ્યોમાં તેમજ એ મંતવ્યોને ફળીભૂત કરવાના આ પ્રયાસમાં કેટલીક ક્ષતિઓ હશેજ એ હું કબુલ કરું છું. મારા શિક્ષક બંધુઓ અને સંસ્કૃત સાહિત્યના રસિકો મારી એ ક્ષતિઓ પ્રતિ મારું ધ્યાન ખેંચશે અને મારા આ પ્રયત્નમાં મને ઉપયોગી સૂચનાઓ કરશે તો તેનો સાભાર સ્વીકાર કરવામાં આવશે.

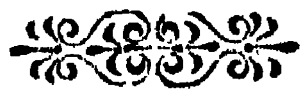
રા. રામભાઈ બક્ષીએ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય ન હોવા છતાં પણ મારા પ્રત્યેના સદ્ભાવને લીધે આ પુસ્તકની હસ્તલિખિત પ્રત વાંચી જઈ મને ઉપયોગી સૂચનાઓ કરવા જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે બદલ હું હાર્દિક આભાર માનવાની આ તક લઉં છું. એ ઉપરાંત મારા મિત્ર અને શિક્ષક બંધુ રા. ઉમિયાશંકર જે. મહેતા તથા રા. આત્મારામ સ. પંડિતે આ પુસ્તકોની પ્રૂફો સુધારવામાં મને જે મદદ આપી છે એ બદલ હું એમનો આભારી છું.

નવસારી,
વસંત પંચમી, ૧૯૯૬

કનૈયાલાલ મો. કાપડીઆ

અનુક્રમણિકા

गीर्वाणगद्यपद्यमंजरी.

અભિનવ સંસ્કૃતપ્રવેશ

પુસ્તક બીજું

પાઠ ૧ લો

વ્યંજનાન્ત નામો

આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં સ્વરાંત નામો તથા વિશેષણોનો વિચાર કર્યો છે. આ પુસ્તકમાં આપણે વ્યંજનાન્ત નામો અને વિશેષણોનો વિચાર કરીએ. સ્વરાન્ત નામોનાં રૂપો તૈયારજ આપવામાં આવ્યાં હતાં; પણ વ્યંજનાન્ત નામોનાં રૂપો વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડી બનાવવાં સરળ પડતાં હોવાથી આપણે વિભક્તિના પ્રત્યયો લઇએ.

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	स्	औ	अस्
દ્વિતીયા	अम्	औ	अस्
તૃતીયા	आ	भ्याम्	भिस्
ચતુર્થી	ए	भ्याम्	भ्यस्
પંચમી	अस्	भ्याम्	भ्यस्
ષષ્ઠી	अस्	ओस्	आम्
સપ્તમી	इ	ओस्	सु

આ પ્રત્યયો લગાડતાં પદાન્તે એકથી વધારે વ્યંજન હોય તો તેમાંનો પહેલો કાયમ રાખી બાકીના ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે. આ રીતે પદાન્તે આવેલા વ્યંજનને બદલે, જો તે અનુનાસિક ન હોય તો, તેના વર્ગનો પહેલો કે ત્રીજો વ્યંજન વિકલ્પે મૂકવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો આગળ પ્રથમ પુસ્તકમાં આવેલા સંધિના નિયમો—ખાસ કરીને નિયમ xiii, xv, xxvii—લાગુ પાડવામાં આવે છે. (જુઓ પાનું ૧૪)

शरद्+स्=शरद्=शरत्–द् शरद्+भ्याम्=शरद्भ्याम्
शरद्+अस्=शरदः विद्युत्+भ्याम्=विद्युद्भ्याम् (xv)
शरद्+सु=शरत्+सु=शरत्सु (xiii) प्रावृष्+सु=प्रावृट्सु–त्सु (xiii)

शरद् (नारी)

પ્રથમા	शरत्–द्	शरदौ	शरदः
દ્વિતીયા	शरदम्	शरदौ	शरदः
તૃતીયા	शरदा	शरद्भ्याम्	शरद्भिः
ચતુર્થી	शरदे	शरद्भ्याम्	शरद्भ्यः
પંચમી	शरदः	शरद्भ्याम्	शरद्भ्यः
ષષ્ઠી	शरदः	शरदोः	शरदाम्
સપ્તમી	शरदि	शरदोः	शरत्सु

અંત્ય त् કે द् વાળાં નરજાતિ અને નારીજાતિનાં નામોનાં રૂપો शरद् પ્રમાણે થાય છે.

वाच्+स्=वाच्=वाक्–ग् भिषज्+सु=भिषक्+सु=भिषक्षु
भिषज्+स्=भिषज्=भिषक्–ग् वणिज्+भ्याम्=वणिग्भ्याम्
वाच्+सु=वाक्+सु=वाक्+षु (xxvii–પાનું ૧૪)=वाक्षु

परिव्राज्+स्=परिव्राष्=परिव्राट्–ड् सम्राज्+सु=सम्राष्+सु=सम्राट्सु
परिव्राज्+भ्याम्=परिव्राष्+भ्याम्=परिव्राड्भ्याम्
परिव्राज्+सु=परिव्राष्+सु=परिव्राट्सु–त्सु राज्+भ्याम्+राष्+भ्याम्=राड्भ्याम्

परिव्राज्, राज्, विश्वसृज्, सम्राज् વગેરે નામોનાં અંત્ય ज् પછી અનુનાસિક કે અંતઃસ્થ સિવાયનો કોઈ વ્યંજન આવે, અગર કંઈ ન આવે, તો ज् નો ष् કરવામાં આવે છે.

मधुलिह्+स्=मधुलिट्–ड् उपानह्+स्=उपानत्–द्
मधुलिह्+भ्याम्=मधुलिड्भ्याम् उपानह्+भ्याम्=उपानद्भ्याम्

परोपकाराय सतां विभूतयः ।
घटो मृद उत्पद्यते ।

मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय ।
कर्णस्यौदार्यं सर्वासु दिक्षु प्रथितम् ।
अविवेकः परमापदां पदम् ।
निर्धनता सर्वापदामास्पदम् ।[१]
संपदा गर्विता जना निर्धनानभिक्रुध्यन्ति ।
सतां हि साधुशीलत्वात् स्वभावो न निवर्तते ।
संपत्तौ कोमलं चित्तं साधोरापदि कर्कशम् ।
शरदि न वर्षति गर्जति, वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।
सर्वा एवापदस्तस्य यस्य तुष्टं न मानसम् ।
स्वभावं नैव मुञ्चन्ति सतः संसर्गतोऽसताम् ।
असद्भिः शपथेनोक्तं जले लिखितमक्षरम् ।
क्षारं जलं वारिमुचः पिबन्ति, तदेव कृत्वा मधुरं वमन्ति ।
अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
वारिमुचो विद्युता विप्रयोगो मा भवतु ।
चित्ते वाचि क्रियायां च महतामेकरूपता ।
प्रायेण हि सर्वविदां समाजे विभूषणम् मौनमपण्डितानाम् ।
विपश्चितः संसर्गेण मन्दोऽप्यमन्दतां गच्छति ।
पुण्यपत्तनादागतो विप्रो द्वारि तिष्ठति, देवपादं च द्रष्टुमिच्छति ।
प्रभवति शुचिर्मणिर्बिम्बोद्ग्राहे, न मृदां चयः ।
सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।
प्रणामान्तः सतां कोपो, याचनान्तं हि गौरवम् ।
अधः कृतस्यापि तनूनपातो नाधः शिखा याति कदाचिदेव ।

નિયમ ૧ લો:—જ્યારે पद, प्रमाण, पात्र, आस्पद, भाजन, स्थान વગેરે શબ્દો વિધેય તરીકે વપરાય, ત્યારે તેઓ હમેશાં નાન્યતરજાતિ અને એકવચનમાંજ વપરાય છે, અને કર્તા સાથે જાતિ કે વચનનો સંબંધ જાળવતા નથી.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

(૧) પવન (मरुत्) ફૂલોની સુવાસ બધી દિશામાં (दिश्) ફેલાવે છે.
(૨) શરદ્ ઋતુમાં (शरद्) વાદળાં (पयोमुच्) જવલ્લેજ દેખાય છે.
(૩) ખરાબ માણસોની (असत्) સોબત કોને ફાયદાકારક થાય છે ?
(૪) પૈસાથી (संपद्) દુઃખનો (विपद्) નાશ થાય છે.
(૫) ગરીબ માણસો માટીનાં (मृद्) વાસણોમાં રાંધે છે.
(૬) માણસો બારણા (द्वार्) પર ગણપતિનું ચિત્ર દોરે છે.
(૭) સૂર્ય પૂર્વ દિશામાં ઊગે છે અને પશ્ચિમ દિશામાં આથમે છે.
(૮) બાળકોમાં ગુણો પૂજ્યપાત્ર બને છે, નહિ કે અલંકારો.
(૯) વર્ષાઋતુમાં આકાશમાં (वियत्) વીજળી (तडित्) ચમકે છે.
(૧૦) ચોમાસામાં (प्रावृष्) નદીનું (सरित्) પાણી મેલું હોય છે.
(૧૧) વેદના મંત્રોથી (ऋच्) ઋત્વિજો (ऋत्विज्) અગ્નિમાં (हुतभुज्) આહુતિ આપે છે.
(૧૨) પથ્થર (दृशद्) પર બેસી તે ફૂલની માળા (स्रज्) ગૂંથે છે.
(૧૩) રાજાઓ (महिभृत्) શત્રુઓનો (द्विष्) નાશ કરે છે; વૈદો (भिषज्) માંદગીનો (रुज्) નાશ કરે છે; અન્ન ભૂખનો (क्षुध्) નાશ કરે છે.
(૧૪) મારા મિત્રને (सुहृद्) ચામડાંના (उपानह्) વેપારી (वणिज्) સાથે ગાઢ પરિચય છે.

શબ્દકોશ

आपद् (નારી)=દુઃખ
तनूनपात् (ન.)=અગ્નિ
दिश् (નારી)=દિશા
द्वार् (નારી)=બારણું
मृद् (નારી)=માટી
वाच् (નારી)=વાણી
वारिमुच् (ન.)=વાદળ
विद्युत् (નારી)=વીજળી
विद्विष् (ન.)=દુશ્મન
विपश्चित् (ન.)=ડાહ્યો માણસ
शरद् (નારી)=શરદ્ ઋતુ
सत् (ન.)=સારો માણસ; (असत्=ખરાબ માણસ)
सर्वविद्=બધું જાણનાર

अनु+नी (१ लो प)=समજાવવું
उद्+पद् (४ थो आ)=ઉત્પન્ન થવું
नि+वृत् (१ लो आ)=પાછા ફરવું
प्र+भू (१ लो प)=શક્તિમાન હોવું
या=જવું
वम् (१ लो प)=ઓકવું

अधःकृत (વિ.)=નીચો કરવામાં આવેલો
आदानं (ના.)=સ્વીકાર
आस्पदम् (ના.)=સ્થાન पदम्, भाजनम्
औदार्य (ના.)=ઉદારતા
अंतःकरणप्रवृत्तिः (નારી)=અંતઃકરણની વૃત્તિ
कथमपि (અ.)=મહામુસીબતે
कर्कश (વિ.)=કઠોર
कृत्वा (कृ)=કરીને
चयः (ન.)=ઢગલો
देवतात्मा (વિ.)=દૈવી આત્માવાળો
नगाधिराजः (ન.)=પર્વતોનો રાજા (નગઃ=પર્વત+અધિરાજઃ=રાજા)
निःस्वन (વિ.)=અવાજ વગરનો
पुण्यपत्तनम् (ના.)=પૂના
प्रणामान्त (વિ.)=પ્રણામથી જેનો અંત આવે છે એવો
बिम्बोद्ग्राहः (ન.) = પ્રતિચ્છાયા ઝીલવી તે
मा (અ.)=નહિ
याचनान्त (વિ.)=યાચનાથી જેનો અંત આવે છે એવું
वर्षा (નારી)=વર્ષાઋતુ (હમેશાં બહુવચનમાં વપરાય છે.)
विप्रयोगः (ન.)=વિયોગ
विसर्गः (ન.)=ત્યાગ
शुचि (વિ.)=પવિત્ર-**चिः**=ગ્રીષ્મ

સુવાસ=**सौरभम्**
ફેલાવવું=**प्रसारय्**, **वि+कॄ** (६ ठो प)
જવલ્લેજ=**कष्टेन, कथमपि**
ફાયદાકારક=**हितावह, सुखप्रद, उपकारक**
વાસણ=**पात्रम्, भाजनम्, भाण्डम्**
દોરવું=**आ+लिख्** (६ ठो प)
ચમકવું=**स्फुर्** (६ प), **वि+लस्** (६ प)
મેલું=**आविल**
આહુતિ આપવી=**बलिम् निस्+वप्** (१ उ)
ગૂંથવું=**सूत्र्** (१० उ), **गुंफ्** (६ प)
નાશ કરવો=**नाशय्**, **नि+षूद्** (१० आ)

મનોયત્ન ૧ : નીચેનાં નામોનાં માગેલાં રૂપો આપો :—

નામ	પ. એ. વ	સા. બ. વ.	ચો. દ્વિ. વ.	પાં. એ. વ	ત્રી. બ. વ.
ऋच्	*			*	*
भिषज्	*		*		
दृश्		*	*	*	
उपानह्	*	*	*		
वणिज्				*	*
परिव्राज्	*	*			
प्रावृष्	*		*		
मधुलिह्		*	*	*	
आपद्	*	*			
समिध्	*			*	*

મનોયત્ન ૨ : નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

विद्युता, दिक्षु, सर्वविदाम्, सद्भिः, विपश्चितः, द्वारि, उत्तरस्याम्, मृदाम्, सुहृदोः, मधुलिड्भ्यः, साधुशीलत्वात्.

મનોયત્ન ૩ : સંધિ કરો:—(જુઓ પરિશિષ્ટ ૧).

(i) बलवान्+लोके; (ii) कश्चित्+अविषयः; (iii) दुःखाय+इदानीम्; (iv) समाप्ति+अवसरम्; (v) तेषु+उपजायते; (vi) वाक्+हस्त; (vii) आचरन्+जनः; (viii) भवति+ईश्वरः.

પાઠ ૨ જો

વ્યંજનાન્ત નામો: વર્તમાનકૃદંત

કેટલાંક નામોને वत् અગર मत्* પ્રત્યય લગાડીને 'વાળો' (possessor) નો અર્થ સૂચવતાં નામો કે વિશેષણો બનાવવામાં આવે છે. धी (બુદ્ધિ)–धीमत (બુદ્ધિવાળો), धन (પૈસો)–धनवत् (પૈસાવાળો).

वत् અને मत् પ્રત્યયાન્ત નામોનાં રૂપો शरद् પ્રમાણે થાય છે. માત્ર **પહેલા પાંચ પ્રત્યયો આગળ અંત્ય વ્યંજન त् ની આગળ न् ઉમેરવામાં આવે છે.**

धनवत्+स्=धनवन्त्+स्=धनवन्=**धनवान्**

धनवत्+अस्=धनवन्त्+अस्=धनवन्तः

धनवत+भ्याम्=धनवद्+भ्याम्=धनवद्भ्याम्

धनवत (નરજાતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	**धनवान्**	**धनवन्तौ**	**धनवन्तः**
દ્વિતીયા	**धनवन्तम्**	**धनवन्तौ**	**धनवतः**
તૃતીયા	**धनवता**	**धनवद्भ्याम्**	**धनवद्भिः**
ચતુર્થી	**धनवते**	**धनवद्भ्याम्**	**धनवद्भ्यः**
પંચમી	**धनवतः**	**धनवद्भ्याम्**	**धनवद्भ्यः**
ષષ્ઠી	**धनवतः**	**धनवतोः**	**धनवताम्**
સપ્તમી	**धनवति**	**धनवतोः**	**धनवत्सु**

वत् અને मत् પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનું નારીજાતિનું અંગ ई ઉમેરવાથી થાય છે. धनवत्–धनवती, श्रीमत्–श्रीमती

---

* નામને છેડે કે ઉપાંત્ય अ, आ કે म् હોય તો સાધારણ રીતે તેને वत् પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. બીજાં નામોને मत् પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. જેમકે श्रीमत्, लक्ष्मीवत्, भगवत्.

महत्—त् કારાંત હોવા છતાં એનાં નરજાતિમાં પહેલાં પાંચ રૂપો शरद् થી જુદાં છે.

महान्	महान्तौ	महान्तः
महान्तम्	महान्तौ	

महत् નું નારીજાતિનું અંગ महती છે.

नमो भगवते वासुदेवाय ः
मानो हि महतां धनम् ।
न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा, न तृष्णा ।
मृतोऽपि म्रियते नैव जीवतां हृदये वसन् ।
गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते दूरेऽपि वसतां सताम् ।
उपायं चिन्तयन् प्राज्ञो ह्यपायमपि चिन्तयेत् ।
गुणवति नरे जनानां स्वाभाविकी प्रीतिः वर्तते ।
विद्यते हि नृशंसेभ्यो भयं गुणवतामपि ।
यस्य कस्य प्रसूतोऽपि गुणवान्पूज्यते नरः ।
दिष्ट्या वर्धते आयुष्मान् रिपुकुलक्षयेण ।
राजपुत्राणां नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तः प्रमाणम् ।
गुणो वित्तवतां त्यागो, वित्तं त्यागवतां गुणः ।
धनवान्बलवांल्लोके सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।
स सुहृद्व्यसने यः स्यात्, स पुत्रो यस्तु भक्तिमान् ।
तृष्णातुरैश्चातकैर्विद्युत्वान् वृष्टिं प्रतियाच्यते ।
निःसत्त्वस्य विद्याहीनस्य च प्रायेणाडम्बरो महान् ।
कापि महती वेला वर्तते भवतोऽदृष्टस्य ।
आपदो महतामेव महतामेव च संपदः ।
रात्रिर्गता, मतिमतां वर, मुञ्च शय्याम् ।
स्नेहसंभाविताः श्वापदा अपि अनुकूला भवन्ति,
किमुत मानवाः ।

तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां किमङ्गवाग्हस्तवता नरेण ।
तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ।
तत्रभवान् काश्यपः स्नानार्थम् मालिनीं गतः ।
दुःखायेदानीं भवतः सुहृदां दर्शनम् ।
वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः ।
मात्रा कथाभिर्विनोद्यमानो बालकः सुखमनुभवति ।
अकिञ्चना अपि सदाचारवन्तः सदा मानार्हाः ।
सज्जनानां मार्गे वर्तमानानां भयं न वर्तते ।
कुलस्य श्रुतस्य च सदृशमाचरञ्जनो जगति वचनीयतां
न गच्छति ।
फलानि मूलानि च भक्षयन्वने नयामि कालं गतरागमोहः ।
गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणोऽतिष्ठत् ।
अगच्छन्वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ।

સંસ્કૃતમાં भवत् ની આગળ अत्र અને तत्र માનાર્થે જોડવામાં આવે છે. વ્યક્તિ હાજર હોય ત્યારે अत्रનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, અને વ્યક્તિની ગેરહાજરીમાં તેને માટે तत्रનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. भवत्=આપ, अत्र भवत्=આપ સાહેબ, तत्र भवत्=તેઓ સાહેબ.

ભૂતકર્તરિ કૃદંત અને વર્તમાનકૃદંત વાકયમાં વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. ધાતુના ભૂતકર્મણિ કૃદંતના રૂપને वत પ્રત્યય લગાડવાથી ભૂતકર્તરિ કૃદન્તનું રૂપ થાય છે.

ધાતુ	ભૂતકર્મણિ કૃદન્ત	ભૂતકર્તરિ કૃદન્ત
गम्	गत	गतवत्
लभ्	लब्ध	लब्धवत्
क्षम्	क्षान्त	क्षान्तवत्
गै	गीत	गीतवत्

ભૂતકર્તરિ કૃદન્તનાં રૂપો ધનવત્ પ્રમાણે થાય છે, અને એમનું નારીજાતિનું અંગ ई ઉમેરી કરવામાં આવે છે.

चुर्	चोरय्+अत	चोरयत	मुद्	मोद्+मान	मोद्मान
सिच्	सिञ्च्+अत	सिञ्चत	वृत्	वर्त+मान	वर्तमान
दा	यच्छ्+अत्	यच्छत्	मृ	म्रिय+मान	म्रियमाण
तड्	ताडय्+अत्	ताडयत्	जन	जाय+मान	जायमान

પરસ્મૈપદ ધાતુના અંગને अत् અને આત્મનેપદ ધાતુના અંગને मान પ્રત્યય લગાડવાથી વર્તમાન કૃદન્તનું* રૂપ બને છે.

मान પ્રત્યયાન્ત વર્તમાન કૃદન્તનાં રૂપો નરજાતિમાં राम પ્રમાણે, નારીજાતિમાં कन्या પ્રમાણે, અને નાન્યતરજાતિમાં जल પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. अत् પ્રત્યયાન્ત વર્તમાન કૃદન્તનાં રૂપો ધનવત્ પ્રમાણે થાય છે, પણ પ્રથમા એકવચનમાં ઉપાંત્ય अ નો आ થતો નથી.

यच्छत्+स्=यच्छन्त्+स्=**यच्छन्**
यच्छत्+अम्=यच्छन्त्+अम्=यच्छन्तम्
यच्छत्+भ्याम्=यच्छद्+भ्याम्=यच्छद्भ्याम् વગેરે.

स्था	स्थीय+मान=स्थीयमान	तुष्	तुष्य+मान=तुष्यमाण
वच्	उच्य+मान=उच्यमान	जि	जीय+मान=जीयमान

ધાતુના **કર્મવાચ્ય** અંગને मान પ્રત્યય લગાડવાથી ધાતુનું કર્મણિમાં વર્તમાન કૃદન્ત થાય છે.

---

* અંગ્રેજીમાં આવતાં ing વાળાં બધાં કૃદન્તોનો તરજૂમો સંસ્કૃતમાં વર્તમાન કૃદન્તથી થતો નથી. બંને ક્રિયા એકી વખતે થતી હોય એવો ભાવ વર્તમાન કૃદન્તમાં સમાયો છે. જેમકે 'ચાલતાં તેણે વિચાર કર્યો,' 'રસ્તે જતાં તેણે રાજાને જોયો.' પણ બંને ક્રિયા એકી વખતે થતી ન હોય તો સંસ્કૃતમાં સંબંધક ભૂતકૃદન્ત વપરાય છે. જેમકે 'પર્વત ચઢી તેણે સુંદર દૃશ્ય જોયું.' અંગ્રેજીમાં Climbing the mountain થાય, પણ સંસ્કૃતમાં पर्वतमारुह्य થાય છે.

गच्छत्+ई=गच्छन्ती ; चोरयत्+ई=चोरयन्ती

पुष्यत+ई=पुष्यन्ती ; विशत+ई=विशती–विशन्ती

વર્તમાન કૃદન્તના અંગને ई પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું નારીજાતિનું અંગ તૈયાર થાય છે. ई પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ચોથા ગણના, દશમા ગણના તથા પહેલા ગણના ધાતુઓમાં न् ઉમેરવામાં આવે છે. છઠ્ઠા ગણના ધાતુઓમાં न् વિકલ્પે ઉમેરવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

(૧) નિશાળેથી પાછા ફરતા વિદ્યાર્થીઓને મેં જોયા.
(૨) સૂર્ય (भास्वत्) આકાશનો (वियत्) મણિ છે.
(૩) મરેલા પુત્રનો શોક કરતી તે બાઇને મેં સાંત્વન આપ્યું.
(૪) વખત જતાં તે સઘળી કળામાં પ્રવીણ થયો.
(૫) રૂપમાં સીતા સાક્ષાત્ (मूर्तिमत्) રતિ હતી: દાનમાં કર્ણ સાક્ષાત કુબેર હતો.
(૬) સજ્જનો આપત્તિમાં (आपद्) ધૈર્યવાળા (धैर्यवत्) હોય છે.
(૭) ખોટે માર્ગે જતા પુત્ર તરફ પિતાનો પણ ચાહ હોતો નથી.
(૮) વડીલોની નિંદા કરતાં તું શરમાતો નથી ?
(૯) બે માણસોને અંધારામાં વાત કરતા અમે જોયા.
(૧૦) કોઇએ ઊભાં ઊભાં પાણી પીવું નહિ.
(૧૧) દુશ્મનના પણ સુખની ઇચ્છા કરતો માણસ હમેશાં સુખી (सुखभाज् થાય છે.
(૧૨) પારકાના દોષોની નિંદા કરતી તે બાઈ પોતાના દોષ જોતી નથી.
(૧૩) ગુણવાન (गुणवत्) માણસો જેટલાં ધનવાન (धनवत्) પૂજાતા નથી..
(૧૪) બુદ્ધિમાન (बुद्धिमत्) માણસોનો હમેશાં વિજય થાય છે.
(૧૫) પુત્રને નિર્દયપણે મારનાર પિતા પિતા નથી.
(૧૬) આપના (भवत्) દર્શનથી અમે ઘણા ખુશ થયા છીએ.

શબ્દકોશ

गुणवत्=ગુણવાન
त्यागवत्=ત્યાગી
धनवत्=પૈસાદાર वित्तवत्
धीमत्=બુદ્ધિશાળી मतिमत्
बलवत्=બળવાન
भगवत्=માનનીય
भक्तिमत्=ભક્તિમાન
विद्युत्वत्=વાદળ
सदाचारवत्=સદાચરણવાળો

जॄ (૧ પ, ૪ પ, ૧૦ उ)=ઘરડા થવું
विद् (૪ આ)=હોવું
प्रतीक्षमाण (વર્ત. કૃ.)=રાહ જોતો
वर्तमान (વર્ત. કૃ.)=રહેતો
विनोद्यमान (વર્ત. કૃ.)=વિનોદ પમાડવામાં આવતો, વિનોદ મેળવતો

अकिञ्चन (વિ.)=ગરીબ
अदृष्ट (વિ.)=ન મળેલો

अवसरः (ન.)=વખત
अविषय (વિ.)=નજર બહારનું
आख्यम् (ના.)=નામ
किमुत (અ.)=કેટલું બધું વધારે किमङ्ग
गतरागमोह (વિ.) =જેનો મોહ અને આસક્તિ ગયાં છે એવો
नृशंसः (ન.)=દુષ્ટ માણસ
प्रसूत (વિ.)=જન્મેલો
प्राज्ञः (ન.)=ડાહ્યો માણસ
मारुतः (ન.)=પવન
मालिनी (નારી)=નદીનું નામ
वचनीयता (નારી)=નિંદા
वह्निः (ન.)= અગ્નિ
वैनतेयः (ન.)=ગરુડ
श्वापदः (ન.)=શિકારનું પ્રાણી
सखा=મિત્ર
सुहृद् (ન.)=મિત્ર
स्नेहसंभावित (વિ.) = સ્નેહથી સન્માનેલું
स्वाभाविकी (વિ.)=કુદરતી

શોક કરવો=अनु+शुच् (૧ પ), वि+लप् (૧ પ)
વખત જતાં=गम् નું વર્ત. કૃ.+काल (બંને શબ્દો ત્રીજીમાં વપરાય છે.)

વાત કરવી=सं+लप् (૧ પ), सं+भाष् (૧ આ), सं+मन्त्र् (૧૦આ)
પોતાનું=स्वकीय
જેટલું=यावत्—तावत्
નિર્દયપણે=निष्करुणम्, निर्दयम्

મનોયત્ન ૪: નીચેના ધાતુઓનાં વર્તમાન કૃદંત **અને** ભૂતકર્તરિ કૃદંતનાં રૂપો બનાવોઃ—

क्षम्, रुच्, वस् (કર્મણિ), घ्रा, आ+प्रच्छ्, वि+हृ, विद्, सं+गम्, हे (કર્મણિ), प्र+बुध्, वृत्, जन्, भ्रम्, इष्, ज, परि+ईक्ष् (કર્મણિ).

મનોયત્ન ૫: નીચેનાં વાક્યોમાં વર્તમાનકૃદંતનાં યોગ્ય રૂપો વાપરો.

(i) मृगम् (अनु+धाव्) रामं मारीचोऽवदत् ।

(ii) तडागे पाषाणखण्डानि (क्षिप्) बालान् भेका अवदन् ।

(iii) परेषां सुखेन (मुद्) जना विरलाः ।

(iv) मार्गेण (गम्) स नृपतिना दृष्टः ।

(v) (गर्ज्) घनानां ध्वनिमाकर्ण्य मयूरा नृत्यन्ति ।

(vi) अत्याहारे (रम्) जना मृत्युमाह्वयन्ति ।

નીચેનાં વાક્યોમાં ભૂતકર્તરિ કૃદંતનાં યોગ્ય રૂપો વાપરોઃ—

(i) वैकुण्ठमधिवसन्तं विष्णुम् नारदः (दृश्) —— ।

(ii) देवा विष्णुम् —— (वच्) । (iii) सीता रामम् —— (प्रच्छ्) ।

મનોયત્ન ૬: (अ) નીચેના **સમાસોનો** વિગ્રહ કરો **અને** તેમના પ્રકાર કહો :—

आर्तत्राणः, मानार्हः, दुराचारः आर्तिनाशनम्, साधुशीलत्वात्, वारिमुचः, नगाधिराजः ।

(ब) નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

गुणवति, जीर्यतः, सुहृदाम्, जल्पतः, जीवताम्, संसर्गतः, मृद उत्पद्यते.

——:o:——

પરિશિષ્ટ ૧

વ્યંજન સંધિના કેટલાક અગત્યના નિયમો

(પ્રથમ પુસ્તકમાં પાઠ ૨૦ માં આવી ગયેલા નિયમો)

સં. નિયમ:—(xiii) પદને અંતે અનુનાસિક સિવાયનો વ્યંજન હોય અને તેના પછી કોઈ કઠોર વ્યંજન આવે તો પહેલા વ્યંજનને બદલે તેનાજ વર્ગનો પહેલો અક્ષર મૂકવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xv) પદને અંતે અનુનાસિક સિવાયનો વ્યંજન હોય અને તેના પછી કોઈ મૃદુ વ્યંજન અગર સ્વર આવે તો પહેલા વ્યંજનને બદલે તેનાજ વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર મૂકવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xxvii) स् ની આગળ अ કે आ સિવાયનો સ્વર, અંતઃસ્થ વ્યંજન, क વર્ગનો કોઈ વ્યંજન કે ह् આવે તો स् નો ष् કરવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xxv) त વર્ગના કોઈપણ વ્યંજનની સાથે च વર્ગનો કોઈપણ વ્યંજન આવે તો त વર્ગના વ્યંજનને બદલે च વર્ગનો તેટલામોજ અક્ષર મૂકવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xxvi) त વર્ગના અનુનાસિક સિવાયના કોઈપણ વ્યંજનની પછી ल् આવે તો આગલા વ્યંજનનો ल् કરવામાં આવે છે

સં. નિયમ:—(xx) પદને અંતે न् આવે અને તેના પછી ल् આવે તો न् ને બદલે અનુનાસિક ल् (ँल्) મૂકવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xxi) પદને અંતે न् આવે અને તેના પછી च्, छ्, ट्, ठ्, त् કે थ् આવે, તથા એ પૈકીના વ્યંજન પછી કોઈ સ્વર, અનુનાસિક, અંતઃસ્થ કે ह् આવે, તો न् નો અનુનાસિક અને વિસર્ગ કરવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xxii) પદને અંતે न, ण्, અગર ङ् આવે, અને તેની આગળ કોઈ હ્રસ્વ સ્વર તથા તેની પછી કોઈ સ્વર આવે, તો न्, ण्, કે ङ् ને બેવડાવવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xvi) પદને અંતે અનુનાસિક સિવાયનો વ્યંજન આવે અને તેના પછી ह् આવે તો ह् ને બદલે પહેલા વ્યંજનના વર્ગનો ચોથો અક્ષર વિકલ્પે મૂકવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xxxii) પદાન્તે च् અગર ज् આવે અને તેના પછી કોઈ કઠોર વ્યંજન આવે તો च् કે ज् નો क् થાય છે; અને અનુનાસિક કે અંતઃસ્થ સિવાયનો મૃદુ વ્યંજન આવે તો તેનો ग् થાય છે. च् કે ज् પછી કંઈ ન આવે તો च् કે ज् ને બદલે क् અગર ग् કરવામાં આવે છે.

પાઠ ૩ જો

વ્યંજનાન્ત નામો:-स्, ईयस्, एयस्, इन्

मतिर्बलाद्गरीयसी ।
दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ।
कः परः प्रियवादिनाम् ।
किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ।
विनयेन विना का श्रीः, का निशा शशिना विना ।
भूभुजः प्रजानां श्रेयसे यतन्ताम् ।
सौमित्रिर्दाशरथेः कनीयान् भ्राता ।
देहिनाम् प्राणेभ्यः कोऽन्यः प्रेयान् ।
चन्दनं शीतलं लोके चन्दनादपि चन्द्रमाः ।
रोगिणामौषधं मित्रं धर्मो मित्रं शरीरिणाम् ।
नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः ।
भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः, प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ॥
आर्तत्राणाय नृपस्य शस्त्रं, न प्रहर्तुमनागसि ।
द्रौपदीं केशेषु[2] गृहीत्वा दुःशासनो राजसभायामानीतवान् ।
वनेऽपि सिंहा मृगमांसभक्षिणो बुभुक्षिता नैव तृणं चरन्ति ।
गुणी च गुणरागी च विरलः सरलो जनः ।
दुष्यन्तनिमग्नचित्ता शकुन्तला पूजार्हे दुर्वासस्यपराद्धा ।
वेनो दुराचारेण देवेष्वपराद्धः ।[3]
कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्त्तिनाशनम् ।
दोषग्राही गुणत्यागी चालिनीव हि दुर्जनः ।
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ।
मनस्वी म्रियते कामं न तु कार्पण्यं गच्छति ।

दानोपभोगहीनेन न धनेन धनी धनी ।
सदा खरश्चंदनभारवाही भारस्य वेत्ता, न तु चन्दनस्य ।
अवश्यं भाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
क्षणविध्वंसिनः कायाः, का चिन्ता मरणे रणे ।
एकोऽपि गरीयान्दोषः सकलम् गुणग्रामम् विनाशयति ।
वलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदम् ।
व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
किमत्र चित्रं यदि प्रथितयशसां प्राचीनकवीनां प्रबन्धानति-
क्रम्य वर्तमानकवेः क्रियायां बहुमाना जनाः ।

નિયમ ૨ જો:—'પકડવું,' 'પ્રહાર કરવો,' એ અર્થના ધાતુઓ સાથે જેને પકડવામાં આવે અગર પ્રહાર કરવામાં આવે તે સાતમીમાં વપરાય છે.

નિયમ ૩ જો:—'માઠું લગાડવું' એ અર્થમાં अप+राध् ધાતુ સાથે જેને માઠું લગાડવામાં આવે તે વ્યકિતને છઠ્ઠી અગર સાતમી વિભકિતમાં મૂકવામાં આવે છે.

જે નામને છેડે स् આવે એવાં નામોનાં રૂપોમાં પ્રત્યયો લગાડતાં કાંઇ ફેરફાર કરવાનો નથી. માત્ર પ્રથમા એકવચનમાં ઉપાંત્ય अ નો आ થાય છે.

वेधस्+स्=वेधास्+स्=वेधाः   वेधस्+अस्=वेधसस्=वेधसः
वेधस्+भ्याम्=वेधः+भ्याम्=वेधोभ्याम्   वेधस्+सु=वेधःसु=वेधस्सु

वेधस् (નરજાતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	वेधाः	वेधसौ	वेधसः
દ્વિતીયા	वेधसम्	वेधसौ	वेधसः
તૃતીયા	वेधसा	वेधोभ्याम्	वेधोभिः
ચતુર્થી	वेधसे	वेधोभ्याम्	वेधोभ्यः
પંચમી	वेधसः	वेधोभ्याम्	वेधोभ्यः
ષષ્ઠી	वेधसः	वेधसोः	वेधसाम्
સપ્તમી	वेधसि	वेधसोः	वेधःसु–स्सु
સંબોધન	वेधः	वेधसौ	वेधसः

इस्, उस् કે ओस् પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનાં રૂપો પણ આ પ્રમાણે પ્રત્યયો લગાડી બનાવવામાં આવે છે. स् પ્રત્યયાન્ત નારીજાતિનાં નામોનાં રૂપો પણ વેધસ્ પ્રમાણેજ થાય છે. उशनस् શબ્દનું પ્રથમા એકવચનનું રૂપ उशना અને સંબોધન એકવચનનું રૂપ उशनः થાય છે. એ સિવાયનાં બીજાં રૂપો વેધસ્ પ્રમાણે થાય છે.

જે શબ્દને છેડે **ईयस्** અગર **एयस्** હોય એવા શબ્દનાં રૂપો બનાવતી વખતે (૧) પહેલા પાંચ પ્રત્યયો આગળ છેલ્લા વ્યંજનની આગળ अन् ઉમેરવામાં આવે છે બાકીનાં રૂપો નિયમિત રીતે થાય છે.

कनीयस् + स् = कनीय + अन् + स् + स् = कनीयान्
प्रेयस् + औ = प्रेय + अन् + स् + औ = प्रेयांसौ
प्रेयस् + भ्याम् = प्रेयोभ्याम् ; कनीयस् + सु = कनीयःसु–स्सु

प्रेयस् (નરજાતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	प्रेयान्	प्रेयांसौ	प्रेयांसः
દ્વિતીયા	प्रेयांसम्	प्रेयांसौ	प्रेयसः
તૃતીયા	प्रेयसा	प्रेयोभ्याम्	प्रेयोभिः

ચતુર્થી	प्रेयसे	प्रेयोभ्याम्	प्रेयोभ्यः
પંચમી	प्रेयसः	प्रेयोभ्याम्	प्रेयोभ्यः
ષષ્ઠી	प्रेयसः	प्रेयसोः	प्रेयसाम्
સપ્તમી	प्रेयसि	प्रेयसोः	प्रेयःसु-स्सु
સંબોધન	प्रेयन्	प्रेयांसौ	प्रेयांसः

ईयस् અને एयस् પ્રત્યયાન્ત વિશેષણોનું નારીજાતિનું અંગ ई ઉમેરી તૈયાર કરવામાં આવે છે. कनीयस्-कनीयसी, प्रेयस्-प्रेयसी. એનાં રૂપો વાપી પ્રમાણે થાય છે.

इन्* પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનાં રૂપો બનાવતી વખતે (૨) વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો આગળ न् ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે. दण्डिन्+भ्याम्=दण्डिभ्याम्. એજ પ્રમાણે दण्डिषु. दण्डिन् નું પ્રથમા એકવચન दण्डी થાય છે.

दण्डिन् (નરજાતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	दण्डी	दण्डिनौ	दण्डिनः
દ્વિતીયા	दण्डिनम्	दण्डिनौ	दण्डिनः
તૃતીયા	दण्डिना	दण्डिभ्याम्	दण्डिभिः
ચતુર્થી	दण्डिने	दण्डिभ्याम्	दण्डिभ्यः
પંચમી	दण्डिनः	दण्डिभ्याम्	दण्डिभ्यः
ષષ્ઠી	दण्डिनः	दण्डिनोः	दण्डिनाम्
સપ્તમી	दण्डिनि	दण्डिनोः	दण्डिषु
સંબોધન	दण्डिन्	दण्डिनौ	दण्डिनः

इन् પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનું નારીજાતિનું અંગ ई ઉમેરી તૈયાર કરવામાં આવે છે. જેમકે:—गुणिन्—गुणिनी; अपराधिन्—अपराधिनी.

---

* इन् પ્રત્યય પણ ઘણાં અકારાંત નામોને 'વાળો' (possessor) ના અર્થમાં જોડવામાં આવે છે. धन (પૈસો) धनिन् (પૈસાવાળો માણસ), बल (શક્તિ) बलिन् (બળવાન માણસ). કેટલીક વાર એ અર્થમાં विन् પ્રત્યય પણ લગાડવામાં આવે છેઃ यशस् (કીર્તિ) यशस्विन् (કીર્તિવાન).

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

(૧) હમેશાં ઈશ્વરની ઇચ્છા બળવાન છે.

(૨) તપસ્વીઓ (तपस्विन्) જંગલમાં પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરે છે.

(૩) પડવાને દિવસે ચંદ્રની (चन्द्रमस्) કળા દેખાતી નથી.

(૪) તપસ્વીઓ ફ્લાહારી છે.

(૫) મૂર્ખાઓની સેવા કોને ફ્લદાયી (फलदायिन्) નીવડે છે ?

(૬) પક્ષીઓ (पतत्रिन्) ઝાડમાં (विटपिन्) બાંધેલા માળાઓમાં રાત્રિ ગાળે છે.

(૭) યુધિષ્ઠિરના નાના ભાઈ (कनीयस्) ભીમનો દુર્યોધનને ઘણો ભય રહેતો.

(૮) કૃષ્ણના મોટા ભાઈ (ज्यायस्) બળદેવને નમસ્કાર હો.

(૯) પર્વતની (शिखरिन्) ગુફામાં જંગલી પ્રાણીઓ (प्राणिन्) રહે છે.

(૧૦) કુબેરના ભવનથી પાછી ફરતી અપ્સરા (अप्सरस्) ઊર્વશીને કેશી (केशिन्) દાનવે સતાવી.

(૧૧) શકુન્તલાની બે સખીઓએ શ્રાપનું નિવારણ કરવા દુર્વાસાને (दुर्वासस्) વિનંતિ કરી.

(૧૨) તપસ્વીઓ (वनौकस्) ગૃહસ્થોના પરમ (भूयस्) કલ્યાણને માટે ઇચ્છા કરતા હતા.

(૧૩) મોટા ભાઈએ (ज्यायस्) નાના ભાઇને (कनीयस्) મારવું જોઈએ નહિ.

(૧૪) રામે દણ્ડકારણ્યમાં ઘણા રાક્ષસોને (रक्षस्) માર્યા.

(૧૫) અપરાધીને શિક્ષા થવા દો, પણ નિર્દોષને ના મારો.

શબ્દકોશ

अपकारिन्=અપકાર કરનાર

उपकारिन्=ઉપકાર કરનાર

कार्यार्थिन्=કાર્ય કરવાની ઇચ્છાવાળો

क्षणविध्वंसिन्=ક્ષણમાં નાશ થાય એવું

गुणत्यागिन्=ગુણનો ત્યાગ કરનાર—रागिन्=ગુણને ચાહનાર—राशिनाशिन्=ગુણના સમૂહનો નાશ કરનાર

गुणिन्=ગુણવાન

देहिन् (न.)=મનુષ્ય શરીરિન્
दोषग्राहिन्=દોષ ગ્રહણ કરનાર
धनिन् (न.)=પૈસાદાર માણસ
पक्षिन् (न.)=પંખી
प्राणिन् (न.)=પ્રાણી
प्रियवादिन्=મીઠું બોલનાર
बुद्धिजीविन्=બુદ્ધિથી જીવનાર
भक्षिन्=ભક્ષણ કરનાર
भारवाहिन्=ભાર ઊંચકી જનાર
भाविन्=જે થવાનું છે તે
मनस्विन्=ચતુર, માની
मायिन्=કપટી मायाविन्
रोगिन्=રોગી માણસ
व्यवसायिन्=નિશ્ચયી, ઉત્સાહી, ખંતી
शशिन् (न.)=ચંદ્રમા

अनागस् (वि.)=બિનઅપરાધી
कनीयस् (वि.)=નાનો
गरीयस् (वि.)=બળવાન, મોટો
चन्द्रमस् (न.)=ચંદ્રમા
दुर्वासस् (न.)=દુર્વાસા મુનિ
निस्तेजस् (वि.)=તેજ વિનાનો
प्रेयस् (वि.)=વધારે પ્રિય
प्रथितयशस् (वि.)=જેનો યશ જાણીતો છે એવો
श्रेयस् (वि.)=વધારે સારૂં
(न.)=કલ્યાણ

अप+राध्=(૪ પ) માઠું લગાડવું
अभिभवः (न.)=અપમાન
आर्तत्राणम् (ना.)=દુઃખીનો બચાવ
आर्तिनाशनम् (ना.)=દુઃખનો નાશ
कार्पण्यम् (ना.)=દૈન્ય, કૃપણતા
कामम् (અ)=બહેતર
खरः (न.)=ગધેડો
गुणग्रामम् (ना.)=ગુણોનો સમુદાય
गृहीत्वा (कृ.)=પકડીને
चालिनी (नारी)=ચાલણી
ज्योतिष्मत् (वि.)=પ્રકાશવાળી
दाशरथिः (न.)=રામ
दुष्यन्तनिमग्नचित्ता (वि.)=દુષ્યન્તમાં જેનું ચિત્ત એકાગ્ર થયું છે એવી
धूर्त (वि.)=લુચ્ચો
नापितः (न.)=હજામ
पूजार्ह (वि.)=પૂજવા લાયક
प्रबन्धः (न.)=ગ્રંથ
बुभुक्षित (वि.)=ભૂખ્યો
भावः (न.)=સ્થિતિ, વસ્તુ
भूतम् (ना.)=પ્રાણી, જીવ
भूभुज् (न.)=રાજા
मूढधिः (न.)=મંદબુદ્ધિવાળો માણસ
वायसः (न.)=કાગડો
वेत्तृ (न.)=જાણનારો
सौमित्रिः (न.)=લક્ષ્મણ

બળવાન=**बलीयस्, गरीयस्**
પડવો=**प्रतिपद्** (નારી)
કળા=**लेखा**
બાંધેલો=**निर्मित**
માળો=**नीडः**
જંગલી=**वन्य**
સતાવવું=**पीड्, उप+द्रु** (૧ લો પ)
નિવારણ કરવા=**निवारयितुम्**

दशरथस्य अपत्यं पुमान् **दाशरथिः**
सुमित्रायाः अपत्यं पुमान् **सौमित्रिः**
विनतायाः अपत्यं पुमान् **वैनतेयः**
जनकस्य अपत्यम् स्त्री **जानकी**
द्रुपदस्य अपत्यम् स्त्री **द्रौपदी**
जन्होः अपत्यम् स्त्री **जाह्नवी**

મનોયત્ન ૭ : મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દોના ઉપયોગ પર નોંધ કરોઃ-

(i) नीतिशास्त्रोपदेशाय **भवन्तः प्रमाणम्** ।
(ii) **तृणेन** कार्यम् भव**तीश्वराणाम्** ।
(iii) काश्यपः **मालिनीं** स्नानार्थं गतः ।
(iv) **धर्मो मित्रम्** शरीरिणाम् ।
(v) विद्यते हि **नृशंसेभ्यो** भयं गुणवतामपि ।
(vi) दिष्ट्या वर्धते आयुष्यमान् **रिपुकुलक्षयेण** ।

મનોયત્ન ૮ : 'વાળો'ના અર્થમાં मत्, वत्, इन्, કે विन् પ્રત્યય નીચેના શબ્દોને લગાડોઃ—

आयुस्, दण्ड, यशस्, लक्ष्मी, ओजस्, मूर्ति, पक्ष, विद्या, श्री, मेधा, योग, गुण, शिखर, अपराध, तपस्, ज्योतिस्, बुद्धि, माया.

નીચેના શબ્દોમાંથી પ્રત્યય જૂદો પાડી શબ્દોના અર્થ કહોઃ—

प्राणिन्, शशिन्, मनस्विन्, परवत्, फणिन्, दण्डिन्, उदन्वत्, तडित्वत्, कलापिन्, तपस्विन्, भास्वत्, करिन्.

મનોયત્ન ૯: પહેલી એ. વ., બીજી બ. વ., ચોથી દ્વિ. અને સાતમી બ. વ. નાં રૂપો આપોઃ—

ज्योतिस्, शरीरिन्, बुद्धिजीविन्, गरीयस्, दण्डवत्, भास्वत्, दोषग्राहिन्, श्रेयस्, सिञ्चत्, उदन्वत, उशनस्, अर्चिस्.

સંધિ કરોઃ—

राजा+इति; तेषु+उपजायते; महत्सु+एव; स्वामिनः+अनुजीविन्; आपदः+उद्धरणम्; अप्रभुः+अस्मि; यः+तु; आचार्याः+अन्तेवासिन्; पश्यन्+अपि.

મનોયત્ન ૧૦: નીચેનાં ખાનાંઓ પૂરોઃ—

(अ) (i) पक्षिणां ——— धूर्तः, चतुष्पदानां तु ——— ।

(ii) प्राणिनां ——— श्रेष्ठा बुद्धिजीविनां तु ——— ।

(iii) घटो ——— उदपद्यते कुण्डलं तु ——— ।

(iv) का ——— शशिना विना कः शशिः ——— विना ।

(v) ——— कुतः विद्या, विद्यार्थिनाम् ——— सुखम् ।

(vi) ——— सर्वापदां प्रभवः ।

(vii) सतां विभूतयः प्राणिनाम् ——— न ——— ।

(ब) (i) दुर्जनाः ——— प्रहरंति किमुत ——— ।

(ii) नमः ——— यो ——— मेघदानेन प्राणिनां ——— प्रभवति ।

———·o·———

પાઠ ૪ થા

अनुकरणशीला वानराः

નીચેનાં ચિત્રો પરથી વાર્તા બનાવો:—

ટોપી=**शिरोवेष्टनम्**
પહેરવું=**मस्तके धृ** (१० प)
ટોપલો=**मंजूषा**
ઉતારવું=**अवतारय्**, **अप+नी**
જાગવું=**प्र+बुध्** (४ प)

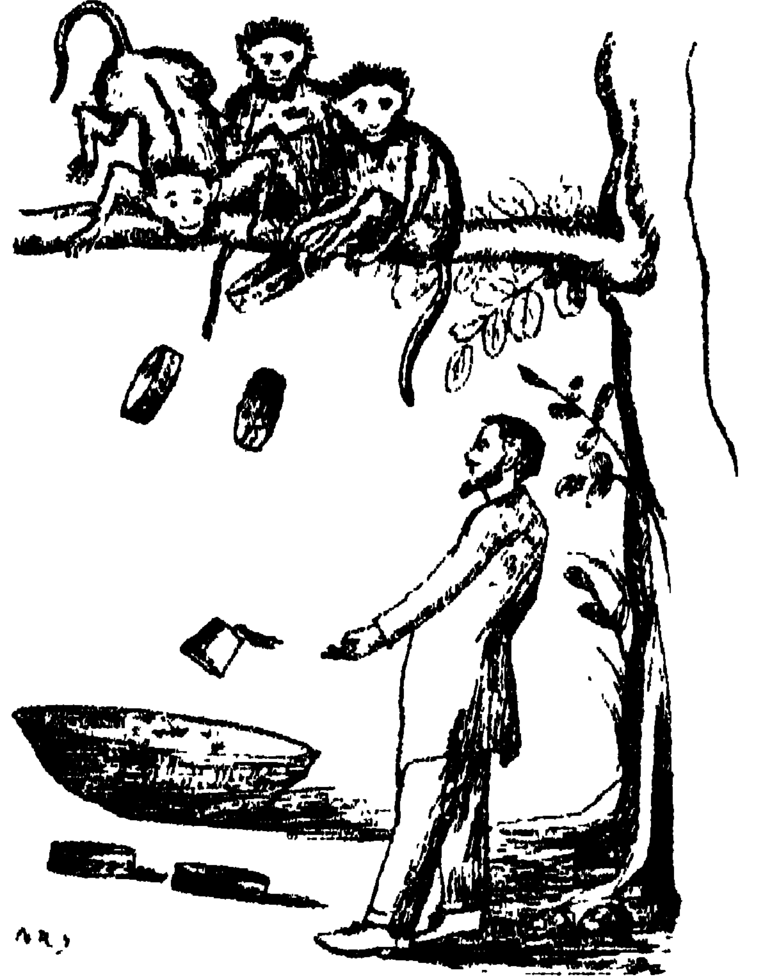
શું કરવું તે ન જાણનારો=**किंकर्तव्यताविमूढः**
અનુકરણ કરવું=**अनुकरोति-कुर्वन्ति**
એકઠું કરવું=**समाहृ**

किं कथायास्तात्पर्यम् ? कीदृशो वानराणाम् स्वभावः ?

મનોયત્ન ૧૧ : वानराणामनुकरणशीलत्वमुद्दिश्य कांचित् अन्यां कथां लिखत ।

---:o:---

પાઠ ૫ મો

વ્યંજનાન્ત નામો : अन्, वस्.

જે શબ્દને છેડે **अन्** આવે એવા શબ્દોના બે પ્રકાર પાડી શકાય. ग्रावन्, नामन्, प्रेमन्, महिमन्, मूर्धन्, राजन्, लघिमन्, लोमन्, व्योमन्, सीमन्, हेमन् વગેરે એક વર્ગમાં મૂકી શકાય. अध्वन्, अन्तरात्मन्, अश्मन्, आत्मन्, कर्मन्, कृष्णवर्त्मन्, चर्मन्, छद्मन्, जन्मन्, दुरात्मन्, ब्रह्मन्, मर्मन्, यज्वन्, वर्त्मन्, विश्वकर्मन्, सद्मन् વગેરે બીજા વર્ગમાં મૂકી શકાય. બીજા વર્ગનાં નામોમાં अन् ની પૂર્વે જોડાક્ષર છે, અને જોડાક્ષરનો બીજો વ્યંજન म् કે व् છે. આ બીજા વર્ગનાં નામોનાં રૂપો બનાવતી વખતે (૧) પહેલા પાંચ પ્રત્યયો આગળ ઉપાંત્ય अ નો आ કરવામાં આવે છે; અને (૨) વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં અંત્ય न् ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે.

ब्रह्मन्+औ=ब्रह्मान्+औ=ब्रह्माणौ.

ब्रह्मन्+आ=ब्रह्मणा; ब्रह्मन्+भ्याम्=ब्रह्म+भ्याम्=ब्रह्मभ्याम्.

ब्रह्मन् (નરજાતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	**ब्रह्मा**	**ब्रह्माणौ**	**ब्रह्माणः**
દ્વિતીયા	**ब्रह्माणम्**	**ब्रह्माणौ**	**ब्रह्मणः**
તૃતીયા	**ब्रह्मणा**	**ब्रह्मभ्याम्**	**ब्रह्मभिः**
ચતુર્થી	**ब्रह्मणे**	**ब्रह्मभ्याम्**	**ब्रह्मभ्यः**
પંચમી	**ब्रह्मणः**	**ब्रह्मभ्याम्**	**ब्रह्मभ्यः**
ષષ્ઠી	**ब्रह्मणः**	**ब्रह्मणोः**	**ब्रह्मणाम्**
સપ્તમી	**ब्रह्मणि**	**ब्रह्मणोः**	**ब्रह्मसु**
સંબોધન	**ब्रह्मन्**	**ब्रह्माणौ**	**ब्रह्माणः**

પહેલા વર્ગનાં નામોમાં આ બંને ફેરફારો ઉપરાંત (૩) બીજી બહુવચનથી શરૂ થતા સ્વર પ્રત્યયો આગળ अन् માંનો अ ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે. महिमन्+ए=महिम्+ने=महिम्ने.

महिमन् (નરજાતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	**महिमा**	**महिमानौ**	**महिमानः**
દ્વિતીયા	**महिमानम्**	**महिमानौ**	**महिम्नः**
તૃતીયા	**महिम्ना**	**महिमभ्याम्**	**महिमभिः**
ચતુર્થી	**महिम्ने**	**महिमभ्याम्**	**महिमभ्यः**
પંચમી	**महिम्नः**	**महिमभ्याम्**	**महिमभ्यः**
ષષ્ઠી	**महिम्नः**	**महिम्नोः**	**महिम्नाम्**
સપ્તમી	**महिम्नि**	**महिम्नोः**	**महिमसु**
સંબોધન	**महिमन्**	**महिमानौ**	**महिमानः**

अन् પ્રત્યયાન્ત નરજાતિ અને નારીજાતિનાં નામોનાં રૂપો સરખાંજ થાય છે.

वस् પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનાં રૂપો બનાવતી વખતે (૧) પહેલા પાંચ પ્રત્યયો આગળ છેલ્લા વ્યંજનની પૂર્વે आन् ઉમેરવામાં આવે છે, તથા (૨) બીજી બહુવચનથી શરૂ થતા સ્વર પ્રત્યયો આગળ व નો उ કરવામાં આવે છે. (આ ફેરફાર થવાથી સં. નિ. xxvii b પ્રમાણે स् નો ष् થશે.)

विद्वस्+स्=विद्व+आन्+स्+स्=विद्वान्

विद्वस्+आ=विद्+व+सा=विद्+उ+षा=विदुषा

विद्वस्+भ्याम्=विद्वद्+भ्याम् (સં. નિ. xv)=विद्वद्भयाम्

विद्वस्+सु=विद्वत्+सु (સં. નિ. xiii)=विद्वत्सु.

विद्वस् (નરજાતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	**विद्वान्**	**विद्वांसा**	**विद्वांसः**
દ્વિતીયા	**विद्वांसम्**	**विद्वांसौ**	**विदुषः**
તૃતીયા	**विदुषा**	**विद्वद्भ्याम्**	**विद्वद्भिः**

ચતુર્થી	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
પંચમી	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
ષષ્ઠી	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
સપ્તમી	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु
સંબોધન	विद्वन्	विद्वांसौ	विद्वांसः

चारैः पश्यन्ति राजानः ।
महत्स्वेवापराधेषु महात्मनां प्रकोपः ।
राजेति का गणना विदुषाम् ।
यस्तु क्रियावान्पुरुषः स विद्वान् ।
स्वामिनोऽनुजीविनां प्रभवन्ति ।
आचार्या अन्तेवासिनां प्रभवन्ति ।
आत्मनोऽप्रभुरस्मि ।
सर्वः खलु कान्तमात्मानं पश्यति ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ।
उत्तमा आत्मना ख्याताः पितुः ख्याताश्च मध्यमाः ।
स बन्धुर्यो विपन्नानामापद उद्धरणक्षमः ।
खल आत्मनो बिल्वमात्राणि छिद्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ।
अतीत्य हि गुणान्सर्वान्स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ।
सुरभिणः कुसुमस्य मूर्ध्नि स्थितिर्नैसर्गिकी सिद्धा ।
भ्रातुराज्ञां मूर्ध्नादाय सौमित्रिर्मैथिलीं वने त्यक्तवान् ।
स्पर्धापि विदुषा युक्ता न युक्ता मूर्खमित्रता ।
विदुषां वदनाद्वाचः सहसा गच्छन्ति नो बहिः ।
असमर्थानाम् पुंसां कोप आत्मन उपद्रवाय ।
विषयान्ध्यायतः पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
स्वस्थानात्प्रच्युतो नक्रः शुनापि परिभूयते ।

मानुषतासुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि तं प्रश्नकर्मणि नियोजयति ।
सज्जनानां महिमानं दूषयितुं के प्रभवन्ति ।
रिक्तपाणिर्न पश्येत् राजानं भिषजं गुरुम् ।
उदरे मात्रा दाम्ना बद्धः कृष्णो दामोदर इति ख्यातः ।
प्रेम्णा संवर्धितेषु पादपेषु शकुन्तलायाः सोदरस्नेह आसीत् ।
अश्मभिर्निर्मितानि हर्म्याणि संप्रति क्वचिदेव दृष्टिपथमागच्छन्ति ।
न हि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चाण्डालवेश्मनः ।
आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।
रामनामाङ्किता ग्रावाणोऽपि अम्बुधावप्लवन्तेति किंवदन्ती ।

નિયમ ૪ થો:—प्र+भू ધાતુ 'સત્તા ભોગવવી, શાસન ચલાવવું,' વગેરે અર્થમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

(૧) દેવો (दिवौकस्) બ્રહ્માનો મહિમા ગાય છે.
(૨) છોકરાઓએ દેડકાઓને ઘણા પથ્થરો (अश्मन्) માર્યા.
(૩) મોટા માણસની મોટાઇને બધાજ વખાણે છે.
(૪) તમારા ઘરમાં રહેતા માણસોનું ધન કલ્પનામાં પણ આવે એમ નથી.
(૫) ગરીબાઇનું દુ:ખ પથ્થર જેવા (अश्मन्) કઠોર હૈયાંને પણ પીગળાવે છે.
(૬) ખરાબ વાણીથી (वचस्) માણસ પોતાની અલ્પતા (लघिमन्) બતાવે છે.
(૭) ગાઢ પ્રેમથી (प्रेमन्) માતાપિતાની પૂજા કરનાર પુત્ર પ્રશંસાને પાત્ર બને છે.
(૮) વિદ્વાનોનાં દુ:ખો દૂર કરવા માટેજ ઉત્તમ પુરુષોની સંપત્તિ છે.

(૯) રાજાની (राजन्) આજ્ઞા નોકરો (अनुजीविन्) માથે (मूर्धन्) ચઢાવે છે.
(૧૦) મનસ્વીઓને ધનવાનોની શી ગણત્રી ?
(૧૧) વિદ્વાનોની સભામાં મૂર્ખે મૂંગા રહેવું જોઈએ.
(૧૨) જ્યારે કપટ બહાર આવે છે, ત્યારે માણસની મોટાઈ (महिमन्) ઓસરી જાય છે.

શબ્દકોશ

अश्मन् (ન.)=પથ્થર ग्रावन्
आत्मन्* (ન.)=પોતે
दामन् (ના.)=દોરડું
प्रेमन् (ન., ના.)=પ્રેમ
महिमन् (ન.)=મહિમા
मूर्धन् (ન.)=માથું
लघिमन् (ન.)=લઘુતા, અલ્પતા
विद्वस्=વિદ્વાન
वेश्मन् (ના.)=ઘર
राजन् (ન.)=રાજા
श्वन् (ન.)=કુતરો

आ+दा=લેવું
परि+भू=અપમાન કરવું
प्र+च्यु (૧ आ)=દૂર થવું
प्र+भू=શક્તિમાન હોવું, શાસન કરવું
प्लव् (૧ आ)=તરવું
सम्+आ+चर्=આચરણ કરવું
सं+ह्व=લઈ લેવું
प्रश्नकर्मणिनियोज्=સવાલ પુછાવવો

नो (અ.)=નહિ
बहिः (અ.)=બહાર (પાંચમી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.)
सहसा (અ.)=એકાએક
अतीत्य (કૃદંત)=વટાવીને
अन्तेवासिन् (ન.)=શિષ્ય
अनुजीविन् (ન.)=નોકર
उद्धरणम् (ના.)=ઉદ્ધાર
कान्त (વિ)=મનોહર
किंवदन्ती (નારી)=અફવા
क्रियावत्=કાર્ય કરનારો
ख्यात (કૃ.)=જાણીતો
चारः (ન.)=જાસુસ
नक्रः (ન.)=મગર
निर्मित (કૃ.)=બનાવેલું

* ત્રણે પુરુષમાં સ્વવાચક સર્વનામ તરીકે आत्मन् વપરાય છે. નામની જાતિ કે વચન ગમે તે હોય, છતાં आत्मन् હંમેશાં નરજાતિ એકવચનમાં વપરાય છે.

नैसर्गिकी (वि.)=કુદરતી
पथिन् (न.)=રસ્તો
पुंस् (न.)=માણસ
प्रतिकूल(वि)=માફક ન આવે એવું.
बलात् (અ.)=બળાત્કારે
बिल्वम् (ના.)=બીલીનું ફળ
रामनामाङ्कित (वि.)=રામ નામ કોતરેલો
रिक्तपाणि (वि.)=જેનો હાથ ખાલી છે એવો
विपन्न (કૃ.)=દુઃખી, હતભાગી
सोदरस्नेहः (न.)=ભાઈનો (सोदरम्) પ્રેમ
स्वामिन् (न.)=શેઠ
हर्म्यम् (ના.)=હવેલી

દેડકો=**भेकः**
રહેતો=**अध्यूषिवस्** (સ્થાનવાચક શબ્દ બીજીમાં લે છે.)
કલ્પનામાં પણ ન આવવું=**मनसोऽपि अभूमिः भू**
પીગળાવવું=**द्रावय्**
બતાવવું=**प्रकाशय्, प्रदर्शय्**
દૂર કરવું=**अप+हृ**
માથે ચઢાવવું=**मूर्धन्** (ત્રીજીમાં) **वह्**
ઓસરી જવું=**वि+स्रंस्** (૧ લો આ)
બહાર આવવું=**प्रकाशताम् गम्**

મનોયત્ન ૧૨: નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

ध्यायतः, प्रच्युतः, त्यक्तवान्, परिभूयते, अनिच्छन्तम्, पश्येत, आपदाम, अनागसि, आपन्नैः, अपराद्धा, कामये, अतिक्रम्य, आनीतवान्, वेत्ता, सदाचारवन्तः, उच्यते.

સંધિ કરોઃ—

तस्मै+अकथयत्; दंतयोः+च; चरत्+नित्यम्; अतिवाहनात्+च; अब्रुवन्त+इति, यस्मिन्+एव, का+एव; क्षेत्रे+उत्सृजामि.

નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેમના પ્રકાર કહોઃ—

मृगमांसभक्षिणः, बुद्धिजीविनः, गुणराशिनाशी, मानुषतासुलभः

———:o:———

પરિશિષ્ટ ૨

કેટલાંક અનિયમિત વ્યંજનાન્ત નામો

पथिन्

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
દ્વિતીયા	पन्थानम्	पन्थानौ	पथः
તૃતીયા	पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः
ચતુર્થી	पथे	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
પંચમી	पथः	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
ષષ્ઠી	पथः	पथोः	पथाम्
સપ્તમી	पथि	पथोः	पथिषु
સંબોધન	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः

पुंस् (નર)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	पुमान्	पुमांसौ	पुमांसः
દ્વિતીયા	पुमांसम्	पुमांसौ	पुंसः
તૃતીયા	पुंसा	पुम्भ्याम्	पुंभिः
ચતુર્થી	पुंसे	पुम्भ्याम्	पुम्भ्यः
પંચમી	पुंसः	पुम्भ्याम्	पुम्भ्यः
ષષ્ઠી	पुंसः	पुंसोः	पुंसाम्
સપ્તમી	पुंसि	पुंसोः	पुंसु
સંબોધન	पुमन्	पुमांसौ	पुमांसः

आशिस् (નારી)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	आशीः	आशिषौ	आशिषः
દ્વિતીયા	आशिषम्	आशिषौ	आशिषः
તૃતીયા	आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीर्भिः
ચતુર્થી	आशिषे	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः
પંચમી	आशिषः	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः
ષષ્ઠી	आशिषः	आशिषोः	आशिषाम्
સપ્તમી	आशिषि	आशिषोः	आशीःषु
સંબોધન	आशिः	आशिषौ	आशिषः

વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં ઉપાંત્ય इ દીર્ઘ થાય છે. गिर्, धुर्, અને पुर् ને પણ એ નિયમ લાગુ પડે છે.

श्वन् (નર)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	श्वा	श्वानौ	श्वानः
દ્વિતીયા	श्वानम्	श्वानौ	शुनः
તૃતીયા	शुना	श्वभ्याम्	श्वभिः
ચતુર્થી	शुने	श्वभ्याम्	श्वभ्यः
પંચમી	शुनः	श्वभ्याम्	श्वभ्यः
ષષ્ઠી	शुनः	शुनोः	शुनाम्
સપ્તમી	शुनि	शुनोः	श्वसु
સંબોધન	श्वन्	श्वानौ	श्वानः

श्वन् નાં રૂપ राजन् પ્રમાણેજ થાય છે, પણ બીજી બહુવચનથી શરૂ થતા સ્વર પ્રત્યયો આગળ श्वन् માંના व् નો उ કરવામાં આવે છે. युवन् તથા मघवन् નાં રૂપો श्वन् પ્રમાણે થાય છે.

पूषन् (નર)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	पूषा	पूषणौ	पूषणः
દ્વિતીયા	पूषणम्	पूषणौ	पूष्णः
તૃતીયા	पूष्णा	पूषभ्याम्	पूषभिः
ચતુર્થી	पूष्णे	पूषभ्याम्	पूषभ्यः
પંચમી	पूष्णः	पूषभ्याम्	पूषभ्यः
ષષ્ઠી	पूष्णः	पूष्णोः	पूष्णाम्
સપ્તમી	पूष्णि-पूषणि	पूष्णोः	पूषसु
સંબોધન	पूषन्	पूषणौ	पूषणः

वृत्रहन् અને अर्यमन् નાં રૂપો पूषन् પ્રમાણે થાય છે.

अहन् (નાન્યતર)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા-દ્વિતીયા	अहः	अह्नी, अहनी	अहानि
તૃતીયા	अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
ચતુર્થી	अह्ने	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
પંચમી	अह्नः	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
ષષ્ઠી	अह्नः	अह्नोः	अह्नाम्
સપ્તમી	अह्नि-अहनि	अह्नोः	अहःसु

વ્યંજન પ્રત્યયો આગળ અંત્ય न् નો र् થાય છે.

———:o:———

પાઠ ૬ ઠ્ઠો

વ્યંજનાન્ત નામો : નાન્યતરજાતિનાં નામો

નાન્યતરજાતિના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા દ્વિતીયા સંબોધન	—	ई	इ

તૃતીયાથી સાતમી સુધીના પ્રત્યયો નરજાતિ અને નાન્યતરજાતિમાં સરખા છે.

બહુવચનનો इ પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં અંત્ય વ્યંજનની આગળ, જો તે અનુનાસિક કે અર્ધસ્વર ન હોય તો, न् ઉમેરવામાં આવે છે.

जगत्	जगत्	जगती	जगन्ति
धीमत्	धीमत्	धीमती	धीमन्ति

વર્તમાનકૃદંતમાં પહેલા, ચોથા કે દશમા ગણના ધાતુઓમાં દ્વિવચનના ई પ્રત્યય આગળ પણ न् ઉમેરવામાં આવે છે. આ ફેરફાર છઠ્ઠા ગણના ધાતુમાં વિકલ્પે થાય છે.

गच्छत्	गच्छत्	गच्छन्ती	गच्छन्ति
नश्यत्	नश्यत्	नश्यन्ती	नश्यन्ति
चोरयत्	चोरयत्	चोरयन्ती	चोरयन्ति
विशत्	विशत्	विशती-विशन्ती	विशन्ति

स् પ્રત્યયાન્ત શબ્દોમાં બહુવચનમાં न् ઉમેરતી વખતે ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ કરવામાં આવે છે. महत् ને પણ આ નિયમ લાગુ પડે છે.

महत्	महत्	महती	महान्ति
मनस्	मनः	मनसी	मनांसि
ज्योतिस्	ज्योतिः	ज्योतिषी	ज्योतींषि

પણ विद्वस् ના રૂપો विद्वत् विदुषी विद्वांसि થાય છે.

ન્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ—

भाविन्	भावि	भाविनी	भावीनि
नामन्	नाम	नामनी-नाम्नी	नामानि
कर्मन्	कर्म	कर्मणी	कर्माणि

अन् પ્રત્યયાન્ત, वस् પ્રત્યયાન્ત અને વર્તમાનકૃદંતનું નારીજાતિનું અંગ અને નાન્યતરજાતિ દ્વિવચનનું રૂપ એકજ છે.

तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ।
शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।
यद् भावि तद् भवति ।
घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
प्रायेण पथ्यं न वचः प्रियं यत् ।
हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ।
वित्तेशानां न खलु वयो यौवनादन्यदस्ति ।
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्दैवमिति कथ्यते ।
पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः, खादन्ति सस्यं न च वारिवाहाः ।
सर्वः कल्ये वयसि यतते लब्धुमर्थान्कुटुम्बी ।
अनुत्सृज्य सतां वर्त्म यत्स्वल्पमपि तद्बहु ।
मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कार्यमन्यद्दुरात्मनाम् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः, परधर्मो भयावहः ।
बोधितोऽपि बहुसूक्तिविस्तरैः किं खलो जगति सज्जनो भवेत् ।
चर्माणि द्वीपिनं निषूदयते दंतयोश्च कुञ्जरम् ।
आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः ।
गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ।
न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां विषहते ।
निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम् ।
शरीरं क्षणविध्वंसि, कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ।

कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः।

राज्ञा दुष्यन्तेन पृष्टा प्रियंवदा आत्मनः सख्याः शकुन्तलाया जन्मनः प्रभृति वृत्तान्तं तस्मा अकथयत्।

शंबूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः।

यस्मिन्नेव पार्थिवोऽधिकं चक्षुरारोपयति स श्रियो भाजनं भवति।

दैवायत्तं कुले जन्म, पुरुषायत्तं तु पौरुषम्।

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते, कैव कथा शरीरिषु।

बलवानपि शैलादधः पतन्तीं शिलां रोद्धुं न प्रभवति।

हा नाथ हा रामेति मुहुरालपन्तीं सीतामादाय रावणो नभसा गतवान्।

નિયમ ૫ મો:—नाम અવ્યય વિશેષ નામ સાથે જોડવામાં આવતું નથી, પરંતુ છૂટુંજ વાપરવામાં આવે છે. વિશેષ નામ સામાન્ય નામ સાથે સમાન વિભક્તિમાં વપરાય છે. કેટલીક વાર नाम ને બદલે नामन् વપરાય છે, ત્યારે नामन् વિશેષ નામ સાથે જોડાઇને સામાસિક શબ્દ બને છે. दशरथो नाम राजा અથવા दशरथनामा राजा; दशरथेन नाम राज्ञा અથવા दशरथनाम्ना राज्ञा.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

(૧) કામ કરવામાં (कर्मन्) કુશળ માણસોજ ખરા પંડિત છે.

(૨) ખોરાકથી શરીરની (वपुस्) વૃદ્ધિ થાય છે; જ્ઞાનથી મનની (मनस्) પુષ્ટિ થાય છે.

(૩) કીમતી મોતી છાછરા પાણીમાં (अम्भस्) કયાંથી મળે ?

(૪) જે થવાનું નથી તે થતું નથી; જો થવાનું હોય તો તે ફેરવી શકાતું નથી.

(૫) હમેશાં પ્રિય વાણી (वचस्) બોલવી પણ તે અસત્ય હોવી જોઇએ નહિ.

(૬) તેજ (तेजस्) વગરના માણસોનો આડંબર મોટો (महत) હોય છે.

(૭) વાઘનાં (द्वीपिन्) ચામડાંથી (चर्मन्) ઢંકાયલો ગધેડો ગધેડોજ છે, વાઘ નથી.

(૮) સજ્જનોનાં આચરણો તેમની વાણીથી (वचस्) વિરુદ્ધ હોતાં નથી.
(૯) દરેક પળે પ્રાણીઓનું આયુષ્ય ઓછું થતું જાય છે.
(૧૦) શુભ કાર્યનો (कर्मन्) આરંભ લંબાવવો જોઇએ નહિ.
(૧૧) મહા (महत्) પુરુષોજ મહાન દુઃખોને સહેલાઇથી તરી શકે છે.
(૧૨) મનુષ્યોનું (देहिन्) જીવન જગતમાં પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણ માટેજ છે.
(૧૩) કેટલાક માણસો ઘરમાં (सद्मन्) બિલાડી પાળે છે.
(૧૪) સરયૂ નદીને તીરે તપ કરતા ઘણા તપસ્વીઓને રામે જોયા.
(૧૫) સુનંદાએ ઇન્દુમતીને સ્વયંવરમાં બેઠેલા રાજાઓનાં નામ (नामन्) અને ઇતિહાસ કહ્યાં.

શબ્દકોશ

નાન્યતરજાતિનાં નામો

अम्भस्=પાણી
अयस्=લોઢું
चर्मन्=ચામડું
जन्मन्=જન્મ
तपस्=તપ
तेजस्=તેજ
नभस्=આકાશ
पयस्=પાણી, દૂધ
मनस्=મન
वचस्=વાણી
वयस्=ઉંમર
वर्त्मन्=રસ્તો
शिरस्=માથું
सुमनस्=ફૂલ

उद्+सृज्=છોડી મૂકવું, ત્યાગ કરવો
वि+सह्=સહન કરવું
सम्+ईक्ष्=વિચારવું, ધ્યાનમાં લેવું

अनन्तर (વિ.)=પાછળથી આવતું
अभितप्त (કૃ.)=તપેલું
आकरः (ન.)=ખાણ
आयत्त (વિ.)=આધાર રાખતું
कल्पान्तस्थायिन् (વિ.)=કલ્પના અંત સુધી ટકતું
कल्य (વિ.)=તંદુરસ્ત
कीटः (ન.)=કીડો
कुञ्जरः (ન.)=હાથી
कुटुम्बिन् (ન.)=ગૃહસ્થ
चक्षुःआरोपय्=આંખ ઠેરવવી
जात (કૃ.)=જન્મેલો

तुहिनांशुः (ન.)=ચંદ્ર (તુહિન= ઠંડા+અંશુઃ=કિરણ)
तेजस्विन् (વિ.)=તેજવાળો, પ્રભાવવાળો
द्वीपिन् (ન.)=વાઘ
ध्रुव (વિ.)=ચોક્કસ
नलिनी (નારી)=કમળ
निधनम् (ના.)=મરણ
पद्मराग (ન.ના.)=માણેક
पार्थिवः (ન.)=રાજા
प्रभृति (અ.)=માંડીને
प्रसृत (કૃ.)=ફેલાયલું
प्राक् (અ.)=પહેલાં
भयावह (વિ.)=ભયકારક
मार्दवम् (ના.)=મૃદુતા, નરમાશ
रोद्धुम् (કૃ.)=રોકવાને
लिङ्गम् (ના.)=જાતિ
वारिवाहः (ન.)=વાદળ
वित्तेशः (ન.)=પૈસાદાર માણસ
वृषलः (ન.)=હલકી જાતિનો માણસ
शरीरिन् (ન.)=માણસ
सस्यम् (ના.)=અનાજ

કીમતી=**अनर्घ्य**
જો=**चेत्**
ફેરવી શકાવું=**अन्यथा कृ** (કર્મણિ)
છાછરૂં=**गाध**
ક્યાંથી=**कुतः**
ઢંકાયલો=**आच्छादित, प्रच्छन्न**
વિરુદ્ધ હોવું=**वि+अभि+चर्**
ઓછું થવું=**परि+क्षि** (કર્મણિ)
લંબાવવું=**विलंबय्**
સહેલાઇથી=**सुखेन, सौकर्येण, लीलया**
પાળવું=**गृहे पोषय-पालय्**

મનોયત્ન ૧૩: નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

आलपन्तीम् समीक्ष्यते, अनुत्सृज्य, क्षणविध्वंसि, विषहते, पतन्तीम्.

નીચેના શબ્દોનાં પહેલી એ. વ., પહેલી બ. વ., બીજી દ્વિ., ચોથી એ. વ., પાંચમી દ્વિ. તથા સાતમી બ. વ. નાં રૂપો આપોઃ—

दीर्घायुस् , दोस् , ज्योतिस् , धनुस् , पुंस् , गिर् , पुर् , युवन् , मघवन्.

મનોયત્ન ૧૪: નીચેના શબ્દોનાં નારીજાતિનાં અંગ બનાવોઃ—

मेधाविन् , विद्वस् , आयुष्मत् , तेजस्विन , पश्यत् , हेममय, प्रेयस् , राजन् , सिञ्चत् , तस्थिवस्.

મનોયત્ન ૧૫: નીચેનાં વાક્યોમાં નામ નો ઉપયોગ ખરો છે કે ખોટો તે તપાસો. ખોટો હોય તો સુધારોઃ—

(i) रामेतिनामा दशरथस्य पुत्र आसीत् ।

(ii) काञ्चीनाम नगर्यां धनमित्रनामो वणिगवसत् ।

(iii) अधिरथो नाम सारथिः कर्णं संवर्धयत् ।

(iv) गोपालो नाम वणिजा सह अहम् पृथ्वीमाटम् ।

(v) हरिकृष्णनाम्नि ब्राह्मणे मया विश्वासो कृतः ।

મનોયત્ન ૧૬: નીચેનાં વાક્યોમાં કૌસમાંનાં શબ્દોનાં યોગ્ય રૂપો લખોઃ—

(i) दारिद्र्यात् मरणं —— (श्रेयस्) ।

(ii) बालाः —— वृत्तान्तं —— कथयन्तु (आत्मन्–सुहृद्) ।

(iii) —— नमः । —— प्रणमामि (विश्वसृज्, ब्रह्मन्) ।

(iv) किं यौवने —— वल्कलं धृतम् (वार्धकशोभिन्) ।

(v) व्याघ्रीव तिष्ठति जरा —— (परितर्ज्) ।

(vi) स्पृहयामि —— न —— (यशस्, संपद्) ।

(vii) प्रजाः —— न द्रुह्येयुः । (राजन्)

(viii) किं —— च —— पितृपौरुषेण (जन्मन्, महत्) ।

(ix) —— दुःखानि अपि —— (महात्मन्, महत्) ।

(x) —— —— निरताः जनाः —— कल्पन्ते । (विद्वस्, वाच्, संपद्) ।

પુનરાવર્તન

પ્રશ્નપત્ર ૧ લો

૧. નીચેનાં વાક્યોને ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરોઃ—

(i) वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतान्यपि ।

(ii) ज्येष्ठत्वं जन्मना नैव, गुणैर्ज्येष्ठत्वमुच्यते ।

(iii) अतिभुक्तिरतीवोक्तिः सद्यः प्राणापहारिणी ।

(iv) संयोगा विप्रयोगाश्च जातानां प्राणिनां ध्रुवम् ।

(v) भवन्तमन्तरेण कोऽन्य एवंविधानामृचामभिज्ञः ।

(vi) ते कुलपांसवो येषां पराक्रमः प्राणिनामुपघाताय नोपकाराय ।

(vii) कार्येषु मन्त्री, क्षमया धरित्री, धर्मानुकुला गृहिणी सुदुर्लभा ।

(viii) प्रधानपुरुषसमक्षं कथिता सा कथा तस्य राज्ञो हृदि दृढं पदं लब्धवती ।

(ix) न तरत्यापदं कश्चिद्योऽत्र मित्रविवार्जितः ।

(x) राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः स्वजनादपि ।
भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥

૨. બે વચ્ચેનો તફાવત સમજાવોઃ—

(*a*) (i) अर्थवान्–आर्थिन्; (ii) राजन्वती–राजवती;
(iii) राजन्या–राज्ञी.

(*b*) (i) विदुषी–विदुषि; (ii) भवती–भवति–भवन्ती;
(iii) मनसी–मनसि.

૩. (अ) નીચેનાં વાક્યો સુધારીને લખોઃ—

(i) गुणवान्पुत्रः सदा जनकस्य प्रीतिपात्रो भवति ।

(ii) हिरण्यकः चित्रग्रीवस्य प्राणाः अभवन् ।

(iii) सा मृतवती इत्याकर्ण्य अहं दुःखितो जातवान् ।

(iv) सुवर्णपुरं नाम नगरे गोपालोनामा ब्राह्मणोऽवसत् ।

(v) नगरस्य बहिरुद्यानेऽधिवसति महाराजस्यातिथिः ।

(ब) નીચેનાં શબ્દોનાં નારીજાતિનાં નામો આપોઃ—
कोकिलः, चटकः, क्षत्रियः, राजन्, युवन्, बालः, तरुण, कुम्भकारः.

૪. નીચેની વાર્તા પૂરી કરોઃ—

——— ——— वानरा उपविष्टाः सन्ति । ——— कोऽपि वणिक् शिरोवेष्टनानाम् मंजूषाम् ——— ——— आगच्छति । तस्या एकं शिरोवेष्टनम् आदाय ——— ——— । वानराः ——— ——— । यदा स निद्रां गतस्तदा ते ——— ——— मंजूषायाः शिरोवेष्टनानि ——— ——— ——— । तदा ते सर्वे ——— ——— । यावत्स वणिक् प्रबुद्धस्तावद् वानरान् ——— दृष्ट्वा विस्मितः । ——— ——— ——— इति स चिन्तयति । तदा स आत्मनः शिरोवेष्टनम् ——— ——— । वानरा अपि ——— ——— । ततः स तानि ——— आत्मनः मार्गे गच्छति ।

૫. (अ) નીચેનાં વાક્યો પ્રયોગ ફેરવીને લખોઃ—

(i) तृष्णातुरैश्चातकैर्विद्युत्वान् वृष्टिं प्रतियाच्यते ।

(ii) दुष्यन्तेन नाम राज्ञा शकुन्तला परिणीता ।

(iii) स साधुः सद्भिरुच्यते ।

(ब) નીચેનાં વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દોપર નોંધ લખોઃ-

(i) **साधुत्वे** तस्य को गुणः ।

(ii) मृदां चयो **बिम्बोद्ग्राहे** न प्रभवति ।

(iii) संदेहपदेषु वस्तुषु सता**मन्तःकरणप्रवृत्तयः प्रमाणम्** ।

૬. સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરોઃ—

ઉત્તર દિશામાં હિમાલય નામે પર્વતોનો રાજા છે. તેને પાર્વતી નામે છોકરી હતી. તે નાનપણમાંજ શંકરની ઉપાસના કરવા લાગી. શંકર ભગવાન હિમાલય પર તપ કરવા આવ્યા. દેવોને તારકાસુર પીડવા લાગ્યો. દેવો બ્રહ્મા પાસે મદદ માટે ગયા. 'તમે શંકર પાસે જાઓ. તેને પાર્વતી સાથે પરણવા દો. તેનો પુત્ર તમારો બચાવ કરશે' એમ બ્રહ્માએ તેમને કહ્યું. દેવો શંકર પાસે ગયા. તેમના મનોરથ સફળ થયા. શંકર પાર્વતીને પરણ્યા. તેમના પુત્રે તારકાસુરને માર્યો.

———:o:———

પાઠ ૭ મો

व्याघ्रचर्मप्रच्छन्नो रासभः ।

अस्ति हस्तिनापुरे विलासो नाम रजकः । घासाभावाद्-तिवाहनाच्च तस्य गर्दभो दुर्बलो जातः । ततस्तेन रजकेन कुत्रापि व्याघ्रचर्म प्राप्तम् । सोऽचिन्तयत् अनेन व्याघ्रचर्मणा रासभं प्रच्छाद्य रात्रौ सस्यक्षेत्र उत्सृजामि येन एनं व्याघ्रं मत्वा क्षेत्रपतिर्न निष्कासयतीति । तथानुष्ठिते स रासभो रात्रौ क्षेत्रे यथेच्छं सस्यं भक्षयति । ततो दूरात्तमवलोक्य व्याघ्रबुद्ध्या क्षेत्रपतयः सत्वरं पलायन्ते । रजकोऽपि तं रात्रिशेषे भूयो गृहमानीय प्रच्छादयति । एवम् कियता कालेन स गर्दभः पीवरतनुर्जातः । अथैकदा पुष्टाङ्गः स दूरादन्यरासभस्य चीत्कारं निशम्य तदभिमुखं तारस्वरेण चीत्कारं कुर्वन्प्रधावितः । सस्यरक्षकेण चीत्कारशब्दात् 'रास-भोऽयं व्याघ्रचर्मणा प्रच्छादित इति मत्वा लगुडैः पाषाणैश्च लीलया व्यापादितः । अत उच्यते ।

सुचिरं हि चरन्नित्यं क्षेत्रे सस्यमबुद्धिमान् ।
द्वीपिचर्मपरिच्छन्नो वाग्दोषाद्गर्दभो हतः ॥

—*Adapted from* पञ्चतन्त्रम्

रजकस्य को व्यापारः ? किमर्थम् रजको गर्दभं पालयति ? कथं गर्दभो दुर्बलो जातः ? व्याघ्रचर्म दृष्ट्वा रजकेन किं चिन्तितम् ? कथं विलासस्य कृशतनुर्गर्दभः पुष्टाङ्गः संजातः ? किमर्थं क्षेत्रपतयो गर्दभं न निष्कासयन्ति ? किमर्थं गर्दभस्तारस्वरेण चीत्कारमकरोत् ? कथं गर्दभः स्वयमेव आत्मनो निधनस्य कारणम् अभवत् ? किं कथायास्तात्पर्यम् ?

શબ્દકોશ

अतिवाहनम् (ના.)=ઘણું હાંકવું તે
अनेन (સ.)=આનાથી
अभिमुखम् (અ.)=તરફ
अयम् (સ.)=આ
कियत् (વિ.)=કેટલું
कुत्रापि (અ.)=ક્યાંથી; કોઈ ઠેકાણેથી
कुर्वत् (કૃ.)=કરતો
तथानुष्ठिते=એમ થયા પછી
तार (વિ.)=ઊંચો
नि+शम् (૪ પ)=સાંભળવું
निस्+कासय्=હાંકી કાઢવું
परा+अय् [पला+अय्] (૧લો આ) =ભાગી જવું
परिच्छन्न (કૃ.)=ઢંકાયલો
पाषाणः=(ન.)=પથ્થર
पीवरतनुः (વિ.)=જાડા શરીરવાળો
पुष्टाङ्गः
प्र+छादय्=ઢાંકવું
प्र+धाव् (૧ પ)=દોડવું
प्राप्त (કૃ.)=મેળવાયું
भूयः (અ.)=ફરી પાછું
यथेच्छम् (અ.)=ઇચ્છા પ્રમાણે
येन (અ.)=જેથી
रजकः (ન.)=ધોબી
लगुडः (ન.)=દંડો
लीलया (અ.)=સહેલાઈથી
व्यापादय् =મારી નાંખવું
शेषः (ન.)=અવશેષ
हत (કૃ.)=મરાયો

गर्दभस्य स्वरः कीदृशः ? गर्दभस्य कर्णौ कीदृशौ ?
गर्दभस्य वर्णः कीदृशः ? गर्दभस्य स्वभावः कीदृशः ?
गर्दभस्य क आहारः ? गर्दभस्य क उपयोगः ?

મનોયત્ન ૧૭ :

निम्नलिखितविषयावुद्दीश्य दश वाक्यानि लिखत ।

(i) **गर्दभः** (ii) **रजकस्य जीवनचर्या**

પાઠ ૮ મો.

रामस्य चित्रकूटगमनम् ।

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।
यशस्वी ज्ञानसंपन्नो द्युतिमान्धृतिमान्वशी ॥ १ ॥
आजानुबाहुः सुशिराः विपुलांसो सुविक्रमः ।
पीनवक्षा विशालाक्षो स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥ २ ॥
धर्मज्ञश्च महावीर्यः प्रजानां तु हिते रतः ।
रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥ ३ ॥
विष्णुना सदृशो वीर्ये सत्ये धर्म इवापरः ।
समुद्र इव गांभीर्ये धैर्येण हिमवानिव ॥ ४ ॥
कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ।
धनदेन समस्त्यागे कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ ५ ॥
तमेवं गुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ।
यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः ॥ ६ ॥
तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्याथ कैकेयी ।
पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत ॥ ७ ॥
विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ।
स सत्यवचनाद्राजा सुतं रामं व्यवासयत् ॥ ८ ॥
पितुर्वचननिर्देशात् कैकेय्याः प्रियकारणात् ।
स गतो हि वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ९ ॥
तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता सुमित्रानन्दवर्धनः ।
अन्वगच्छत् प्रियो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ १० ॥
जनकस्य कुले जाता नित्यं प्राणसमा हिता ।
सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा ॥ ११ ॥
पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च ।
शृङ्गवेरपुरे सूतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् ॥ १२ ॥

गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ।
गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥
चित्रकूटमनुप्राप्य तत्र ते न्यवसन् सुखम् ॥ १३ ॥

महर्षिकल्पो राजर्षिः पौरजानपदप्रियः ।
पुत्रशोकातुरो राजावसन्नो विलपन्सुतम् ॥ १४ ॥

—*Adapted from* रामायणम्

कस्मिन् वंशे रामो जातः ? कीदृशौ रामस्य बाहू ? किदृशौ रामस्य अंसौ ? कीदृशं रामस्य वक्षः ? कीदृशे रामस्य अक्षिणी ? प्रजासु रामस्य कीदृशो भावः ? किमैच्छत् महीपतिः ? का कैकेयी आसीत ? कैकेयी नृपं किमयाचत ? किमर्थम् कैकेयी रामस्य वनवासमयाचत ? किमर्थं रामो वनं गतः ? कौ अन्वगच्छतः रामम् ? किमर्थम् लक्ष्मणो राममन्वगच्छत् ? का सीता आसीत् ? को गुह आसीत् ? कुत्र रामः सूतं व्यसर्जयत् ? गुहेन सह रामः कुत्र गतः ?

શબ્દકોશ

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः=ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં જન્મેલો

श्रुत (वि.)=જાણીતો

ज्ञानसंपन्न=જ્ઞાનવાળો (संपन्न= સંપૂર્ણ)

द्युतिमत्=તેજવાળો

धृतिमत्=નિશ્ચયી

वशिन्=જિતેન્દ્રિય, શક્તિમાન

आजानुबाहुः=જેનો હાથ ઘુંટણ સુધી પહોંચે છે એવો (आ=સુધી+ जानु=ઘુંટણ)

सुशिराः=સારા માથાવાળો (सु=સારૂં)

विपुलांसः=મોટા ખભાંવાળો (अंस= ખભું)

सुविक्रमः=મોટાં પરાક્રમવાળો

पीनवक्षस्=ભરાઉ છાતીવાળો

विशालाक्षः = મોટી આંખોવાળો (अक्षि=આંખ)

स्निग्धवर्णः=મનોહર કાંતિવાળો (स्निग्ध=મનોહર वर्णः=કાંતિ)

धर्मज्ञः (न.)=ધર્મને જાણુનારો

रत (કૃ.)=મશગૂલ

परिरक्षितृ (न.)=રક્ષણ કરનાર

हिमवत् (न.)=હિમાલય

धनदः (न.)=કુબેર
आनन्दवर्धनः=આનંદને વધારનારો
सत्यपराक्रमः=સત્ય એજ જેનું પરાક્રમ છે એવો
यौवराज्यम् (ના.)=યુવરાજપદ
संयोजय्=નિયોજવું, નીમવું
संभारः (ન.)=સામગ્રી
दत्तवरा=જેને વરદાન આપવામાં આવ્યું છે તે
विवासनम् (ના.)=દેશવટો
अभिषेचनम् (ના.)=અભિષેક
वि+वासय्=દેશવટો આપવો
निर्देशः (ન.)=આજ્ઞા, ઉલ્લેખ
अनु+पालय्=પાલન કરવું
सौभ्रात्रम् (ના.)=સારા ભાઈ તરીકેનું વર્તન
अनु+दर्शय्=બતાવવું
रोहिणी=દક્ષની પુત્રી અને ચંદ્રની માનીતી સ્ત્રી
पौरः=શહેરી
अनु+गम्=અનુસરવું, પાછળ જવું
सूतः (ન.)=સારથિ
श्रृङ्गवेरम् (ના.)=દેશનું નામ
कूलम् (ના.)=કિનારો
वि+सृज्=છોડી મૂકવું
आ+साद्=મેળવવું, મળવું
धर्मात्मा=ધાર્મિક પુરુષ
निषादः=હલકી વર્ણનો માણસ
अनुप्राप्य (કૃ.)=પહોંચીને
कल्प=જેવો सम, सदृश
जानपदः (ન.)=ગામડિયો
अव+सद् [सीद्] (૧ લો પ)=નાશ પામવું
वि+लप् (૧ પ)=વિલાપ કરવો

ज्ञानसंपन्नः	=ज्ञानेन संपन्नः
कालाग्निसदृशः	=कालाग्निना सदृशः
प्राणसमा	=प्राणैः समा
महर्षिकल्पः	=महर्षिणा कल्पः
पुत्रशोकातुरः	=पुत्रशोकेन आतुरः
दुःखतप्तानाम्	=दुःखेन तप्तानाम्
दानोपभोगहीनेन	=दानोपभोगाभ्याम् हीनेन
दैवायत्तम्	=दैवे आयत्तम्

केन साधनेन रामेण गङ्गा तीर्णा ? केन साधनेन जनाः संप्रति नदीः सागरान् च तरन्ति ? कैः साधनैः जनाः संप्रति स्थानात्स्थानम् भ्रमन्ति ?

મનોયત્ન ૧૮ :

(अ) निम्नलिखितविषयावुद्दिश्य दश वाक्यानि लिखत ।

(i) प्रवाससाधनानि (ii) श्रीरामः

(ब) कविकल्पितानि सौंदर्यलक्षणानि संक्षेपेण कथयन्तु ।

મનોયત્ન ૧૯ : (अ) બે વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો:—

सूतः–सुतः; कूलम्–कुलम्; दासीपुत्रः–दास्याःपुत्रः, यवनी–यवनानी

નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

(ब) परिरक्षिता, संयोक्तुम्, व्यवासयत्, अनुशालयन्, व्रजन्तम्, व्यसर्जयत्, आसाद्य, प्रच्छाद्य, पलायन्ते, प्रधावितः, उच्यते.

મનોયત્ન ૨૦ : (अ) સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર કહો:
वाग्दोषः, तारस्वरेण, रात्रिशेषे, पौरजानपदप्रियः, गुणसंपन्नम्, पुरुषायत्तम्.

(ब) મોટા ટાઇપે છાપેલા શબ્દો પર નોંધ લખો:—

स गतो हि **वनं** वीरः । **विष्णुना** सदृशो वीर्ये । रामः प्रजानां **हिते** रत आसीत् ।

(क) ખાલી જગ્યા યોગ્ય શબ્દો વડે પૂરો:—

रामः त्यागे ——— समः, गांभीर्ये ——— तुल्यः, क्रोधे ——— समः, वीर्ये ——— सदृश आसीत् । सः ——— पृथिवीसमः धैर्येण च ——— सदृश आसीत् ।

મનોયત્ન ૨૧ : નીચેનાં વાક્યોમાં યોગ્ય અવ્યયો—कामम्, किमुत, प्रभृति, बहिः, वरं–न,–મૂકો:—

(i) शैशवात ——— पोषितः स शुको मया एव हतः ।

(ii) पुत्रस्य अस्वास्थ्यम् दुःखावहं ——— निधनम् ।

(iii) ——— कन्या जाता ——— ——— गुणविहीनाः बहुसुताः ।

(iv) पुरात् ——— तडागतीरे भिक्षुका निवसन्ति ।

(v) ——— ग्रहाः सन्ति सहस्रशोऽन्ये ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ।

———:o:———

પાઠ ૯ મો

गौतमस्य परिदेवनम्

(ततः प्रविशति खिन्नो विदूषको गौतमः)

विदूषक—(निःश्वस्य) एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन खिन्नोऽस्मि । एषो मृगोऽयं वराहोऽयं शार्दूल इति मध्याह्नेऽप्याहिण्ड्यतेऽटवीतोऽटवीम् । कषायाणि कटुष्णानि गिरिनदीजलानि पीयन्ते । अनियतवेलमाहारः खाद्यते । तुरगमारुह्य मृगाननुधावतो मम संधयः कण्डिताः । तेन रात्रावपि निकामं शयितव्यं नास्ति । ततः प्रत्यूषसि दास्याः पुत्राणां लुब्धकानां कोलाहलेन प्रतिबोधितो भवामि । एतावतापि तावत् पीडा न निष्क्रामति । ततो गण्डस्योपरि पिण्डकः संवृत्तः । ह्यस्तेन मम प्रियवयस्येन मृगानुसारेणाश्रमपदं प्रविष्टेन तापसकन्यका ममाधन्यतया दृष्टा । सांप्रतं नगरं प्रतिनिवर्तितुम् नेच्छति । का गतिः । (परिक्रम्यावलोक्य च) एष यवनीभिः परिवृत इत एवागच्छति प्रियवयस्यः । भवतु । अङ्गानां भङ्गेन विकल इव भूत्वात्र तिष्ठामि यद्येवमपि नाम विश्रामं लभेय ।

(ततः प्रविशति राजा)

(तथास्थित एव) भो वयस्य, न मे हस्तपादं प्रसरति । वाङ्मात्रेण अभिनन्दयामि । जयतु जयतु भवान् ।

राजा —कुतोऽयं गात्रोपघातः ।

विदूषक—कुतः किल स्वयमक्षिणी आकुलीकृत्याश्रुकारणं पृच्छसि ।

राजा —न खल्ववगच्छामि ।

विदूषक—भो वयस्य, यद्वेतसः कुब्जलीलां विडम्बयति, तत्किमात्मनः प्रभावेण, ननु नदीवेगस्य ।

राजा — नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

विदूषक — ममापि भवान् । प्रत्यहं श्वापदानुसारेण मम गात्राणामनीशोऽस्मि संवृत्तः । तत्प्रसीद मे । एकाहमपि तावद्विश्रम्यताम् ।

—*Adapted from* शाकुन्तलम्

શબ્દકોશ

अक्षिन् (ના.)=આંખ
अधन्यता (નારી)=કમનસીબ
अनियतवेलम् (અ.)=અનિયમિત
अनीशः (ન.)=બિનસત્તાધીશ
उपघातः (ન.)=ઈજા
एतावतापि तावत्=આટલેથીજ
कण्डित (કૃ.)=ઢીલા પડીગયેલા
कदुष्ण (વિ.)=હૂંફાળું
कषाय (વિ.)=તૂરું
कुतः (અ.)=ક્યાંથી
कुब्जलीला (નારી)=વાંકા વળવાની રમત
गण्डः (ન.)=ફોલ્લો; ચાંદું
तुरगः (ન.)=ઘોડો
निकामम् (અ.)=સંતોષપૂર્વક
निःश्वस्य (કૃ.)=નિશ્વાસ નાંખીને
परिदेवनम् (ના.)=વિલાપ
परिवृत (કૃ.)=ઘેરાયલો, વીંટાયલો
पिण्डकः (ન)=ગુમડું
प्रतिबोधित (કૃ.)=જાગૃત કરેલો
प्रत्यूषसि=પરોઢમાં
मृगयाशीलः=શિકાર કરવો એ જેનો સ્વભાવ છે એવો
यवनी (નારી)=મુસલમાન સ્ત્રી
लुब्धकः (ન.)=શિકારી
वयस्यः (ન.)=મિત્ર
वराहः (ન.)=ભૂંડ
विकल (વિ)=બેડોળ, ભાંગેલું
वेतसः (ન.)=નેતર, બરુ
शयितव्यम्=ઊંઘ
संधिः (ન.)=સાંધો
संवृत्त (કૃ.)=થયેલો
सांप्रतम् (અ.)=હમણાં
ह्यः (અ.)=ગઈકાલે
अनु+धाव् (१ લો प)=પાછળ દોડવું
अव्+गम् (१ લો प)=જાણવું
आकुली कृ=બેબાકળો બનાવવો
आ+रुह (१ લો प)=ચઢવું
आ+हिण्ड् (१લો प)=ભટકવું
परि+क्रम् (४ થો प)=ગોળ ફરવું
प्रति+नि+वृत् (१ લો आ)=પાછા ફરવું
वि+डम्बय् (१०મો प)=દેખાવ કરવો

किमर्थम् गौतमः खिन्नः ? कैर्जनैर्गौतमः प्रत्यूषसि प्रतिबुध्यते ? कथं राजा तापसकन्यां दृष्टवान् ? किमर्थम् गौतमोऽङ्गभङ्गेन विकल इव भूत्वा स्थितः ? कथं तेन राजा अभिनन्दितः ? किमर्थम् राजा गौतमस्य गात्रोपघातस्य कारणम् ?

મનોયત્ન ૨૨: યોગ્ય શબ્દોથી ખાનાંઓ પૂરોઃ—

(i) वने आहारः ———— खाद्यते । (ii) वने जलं ———— ———— च पीयते । (iii) रात्रौ निद्रापि ———— न लभ्यते । (iv) ———— प्रतिबुध्यते । (v) ———— अटवीतोऽटवीमाहिण्ड्यते । (vi) ———— संधयोऽपि कण्डिताः । (vii) ———— ———— वने वासो राज्ञा ।

गौतमस्य परिदेवनम् संक्षेपेण लिखत ।

મનોયત્ન ૨૩: નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

अनुधावतः, अटवीतः, आहिण्ड्यते, प्रतिनिवर्तितुम्, विश्रम्यताम् आकुलीकृत्य, पीयन्ते.

નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરોઃ—

गिरिनदीजलानि, प्रियवयस्येन, मध्याह्नः, तापसकन्यका, वृत्तहीन.

મનોયત્ન ૨૪: સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરોઃ—

(૧) પણ આટલેથીજ વાતનો અંત આવતો નથી.

(૨) છોકરાઓએ વખતસર જમવું જોઇએ.

(૩) ઊર્વશીને શોધવા પુરુરવા (पुरूरवस्) જંગલે જંગલ ભટકયો.

(૪) ઠંડીને લીધે મારા અંગો પર મારો કાબુ રહ્યો નથી.

———: o :———

પાઠ ૧૦ મો

પુરુષવાચક સર્વનામ

हा मे मन्दभाग्यम् ।
त्वां तृणं मन्ये ।
न त्वां तृणाय मन्ये ।
मद्वचनादुच्यताम् स राजा ।
त्वामन्तरेण कीदृशं लोकमतम् ।
बलवती पिपासा मां बाधते ।
इच्छाम्यहं देवदर्शनसुखमनुभवितुम् ।
मम गृहस्योत्तरेण महान्पर्कटीवृक्षो वर्तते ।
ननु प्रभवत्यायुष्मानस्माकं गात्राणाम् ।
न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
उत्कण्ठते मे मनो युष्मत्संनिकर्षस्य ।
रत्नमिति न मम तस्मिन् मणौ प्रियत्वम् ।
विविधमहमभूवम् पात्रमालोकितानाम् ।
न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती ।
उपस्थितश्रेयोऽवमानिनम् मां धिक् ।
ममापि सर्वविद्याविशारदस्य शंकास्थानं जीवननिर्वाहसाधनानि
वयं सर्वे सोत्सुकाः कृतक्षणास्तिष्ठामः ।
किमद्य त्वयाहारवृत्तिर्नानुष्ठीयते ।
क्षेममस्माकमिदानीं तु विशेषतो भवद्दर्शनात् ।
दारिद्र्यकाले प्रियदर्शनं हि विनाग्निना मे दहति कायम् ।
भूतेषु वात्सल्येन त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं त्वयि युज्यते किं पुन पृथिव्याः ।
मातिमात्रं मम कृत उत्कण्ठस्व ।
अचिरप्रवृत्तोपदेशं काव्यमन्तरेण कीदृशो मे बाल इति त्वा प्रष्टुमागतोऽहम् ।

तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ।
आयुश्च कर्म च निधनं च देहिनो गर्भस्थस्यैव सृज्यन्ते ।
त्वं चाहं च सायंकाले तडागतीरे गोष्ठीसुखमनुभवन्तौ कालं नयावः ।
द्रोणश्च कर्णश्चाहं वृद्धपितामहो भीष्मश्च दुर्योधनमनुनेतुं न प्रभवामः ।
भो राम, त्वं च लक्ष्मणश्च मम यज्ञरक्षणार्थमागच्छतम् ।

च નો ઉપયોગ આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં જોયો છે. 'અને'થી જોડાતાં બંને વાક્યો કે શબ્દોની પછી એકવાર અથવા તો દરેક શબ્દ કે વાક્યની પછી **च** મૂકવામાં આવે છે. (અભિનવ સં. પ્ર. ભા. ૧ લો પા. ૫, ૨૮.) એ ઉપરાંત એ પણ યાદ રાખવું જોઇએ કે **च** થી જોડાયલા બે કે બેથી વધારે શબ્દો કર્તા તરીકે વપરાય, ત્યારે એ બધા શબ્દોનું એકત્ર 'વચન' ધ્યાનમાં લઈ ક્રિયાપદ દ્વિવચનમાં કે બહુવચનમાં વપરાય છે. વળી **च થી જોડાયલા કર્તાઓ પૈકી કોઈ પણ એક કર્તા પહેલા પુરુષનો હોય તો ક્રિયાપદ પહેલા પુરુષમાં વપરાય છે. તેમજ એ કર્તાઓ પૈકી કોઈ એક બીજા પુરુષનો હોય અને બાકીના ત્રીજા પુરુષના હોય તો ક્રિયાપદ બીજા પુરુષમાં વપરાય છે.**

પહેલા અને બીજા પુરુષ સર્વનામનાં રૂપો ત્રણે **જાતિમાં એકસરખાં** જ છે, એ રૂપો મોટે ભાગે અનિયમિત હોવાથી અહીં તૈયાર આપ્યાં છે.

પ્રથમ પુરુષ સર્વનામ—**अस्मद्**

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	**अहम्**	**आवाम्**	**वयम्**
દ્વિતીયા	**माम्–मा**	**आवाम्–नौ**	**अस्मान्–नः**
તૃતીયા	**मया**	**आवाभ्याम्**	**अस्माभिः**
ચતુર્થી	**मह्यम्–मे**	**आवाभ्याम्–नौ**	**अस्मभ्यम्–नः**
પંચમી	**मत्**	**आवाभ्याम्**	**अस्मत्**
ષષ્ઠી	**मम–मे**	**आवयोः–नौ**	**अस्माकम्–नः**
સપ્તમી	**मयि**	**आवयोः**	**अस्मासु**

બીજો પુરુષ સર્વનામ—**युष्मद्**

પ્રથમા	त्वम्	युवाम्	यूयम्
દ્વિતીયા	त्वाम्-त्वा	युवाम्-वाम्	युष्मान्-वः
તૃતીયા	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
ચતુર્થી	तुभ्यम्-ते	युवाभ्याम्-वाम्	युष्मभ्यम्-वः
પંચમી	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
ષષ્ઠી	तव-ते	युवयोः-वाम्	युष्माकम्-वः
સપ્તમી	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

अस्मद् અને युष्मद् નાં વૈકલ્પિક રૂપો ઘણું ખરું (૧) વાક્યની શરૂઆતમાં, (૨) च, वा, एव વગેરે અવ્યયોની તરત આગળ, કે (૩) સંબોધનની પછી તરતજ વપરાતાં નથી.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરોઃ—

(૧) મેં તેને તેનું નામ પૂછ્યું.
(૨) તમારી ઉદ્ધતાઇથી હું શરમાઉં છું.
(૩) તમારા સિવાય બીજો કોણ મને આવી શિખામણ આપે ?
(૪) તું અને તારો ભાઈ તમારા પાઠો કેમ તૈયાર કરતા નથી ?
(૫) તે જ્યારે ઘોડા પરથી પડ્યો ત્યારે હું અને તમારો ભાઈ ત્યાં હાજર હતા.
(૬) મારા વિના તમે આટલો (इयत्) વખત ક્યાં રખડતા હતા ?
(૭) તમારા ગયા પછી (गमनम् अनु) તમારો ભાઈ મને ઠપકો આપવા લાગ્યો.
(૮) તમારી પાછળ ભટકીને અમે હવે તદ્દન થાક્યા છે.
(૯) આપણા એના જીવનનાં વ્હેણ જુદી જુદી દિશામાં વહે છે.
(૧૦) અમે અમારો વખત રમવામાં ગાળતા નથી.
(૧૧) તમારી તરફથી મેં આવા વર્તનની આશા રાખી ન હતી.
(૧૨) જેમની પાસે પૈસો છે તેઓ તમારાથી પૂજાય છે.
(૧૩) અમારી પાસેથી તમને જે જે કાંઈ મળ્યું હોય તે સઘળું તમારે અમને પાછું આપવું જોઇએ.
(૧૪) નાટકમાં તને કયો પાઠ આપવામાં આવ્યો છે ?

શબ્દકોશ

अनु+नी (૧ લો પ)=સમજાવવું

उद्+कण्ठ् (૧ લો, ૧૦ મો ઉ)=આતુર હોવું

अचिरप्रवृत्तोपदेशम्=જેમાં થોડા વખત પર ઉપદેશ આપવાનું શરૂ કર્યું છે તે.

अतिमात्रम् (અ.)=વધારે

अद्य (અ.)=આજે

अन्तरेण (અ.)=સંબંધમાં

अम्बा (નારી)=મા

अवमानिन् (વિ.)=અવગણના કરનાર

आयुस् (ના.)=આયુષ્ય

आलोकितम् (ના.)=દૃષ્ટિ

इति (અ.)=તરીકે

इदानीम् (અ.)=હમણાં

उत्तरेण (અ.)=ઉત્તર બાજુએ

उपस्थित (કૃ.)=આવી મળેલું

कृतक्षणः=રાહ જોતા

गर्भस्थ (વિ.)=ગર્ભમાં રહેલો

गोष्ठीसुखम् (ના.)=વાતચીતનો આનંદ

जीवननिर्वाहसाधनम् (ના)=ભરણપોષણનું સાધન

पर्कटीवृक्षः (ન.)=અંજીરનું ઝાડ

पिपासा (નારી)=તરસ

पिपासा बाध्=તરસ લાગવી

मा (અ.)=નહિ

विशारद (વિ.)=કુશળ

विशेषतः (અ.)=ખાસ કરીને

वृत्तहीन (વિ.)=ચારિત્ર્ય વગરનો

संनिकर्षः (ન.)=સમાગમ

हा (અ.)=અફસોસ

નામ=**अभिधानम्**

ઉદ્ધતાઈ=**अविनयम्**

શરમાવું=**लस्ज्** (लज्ज्) (૧ લો આ), **अप+त्रप्** (૧ લો આ)

આવું=**ईदृश**

કેમ=**कथम्**

પાઠ તૈયાર કરવો=**पाठं पठ्**

હાજર=**प्रत्यक्ष**, **संनिहित**, **संमुख**

ક્યાં=**कुत्र**

ઠપકો આપવો=**उप+लम्भ**

પાછળ=**पार्श्वम्**

તદ્દન=**नितान्तम्**

જીવનનું વ્હેણુ=**जीवनस्रोतस्** (ના.)

જુદી=**भिन्न**

વહેવું=**प्र+स्रु** (૧ લો પ)

રમવામાં=**क्रीडनेन**, **क्रीडया**

આશા રાખવી=**अप+ईक्ष्**

પાછું આપવું=**पुनः आ+नी**

પાઠ=**भूमिका**

મનોયત્ન ૨૫: નીચેનાં વાક્યોમાં च નો ઉપયોગ ખરો છે કે ખોટો તે સકારણ જણાવોઃ—

(i) नदी पर्वतादुद्भवति सागरं च गच्छति ।

(ii) बहवो जना व्रृक्षस्य छायायामुपविशन्ति आतपपरितापं शमयन्ति च ।

(iii) त्वां च तमहं तृणाय मन्ये ।

નીચેનાં વાક્યો च થી જોડોઃ—

(i) रामो वनं गच्छति । सीता वनं गच्छति । लक्ष्मणो वनं गच्छति । तत्र ते सुखेन वसन्ति ।

(ii) भीमः कुन्त्याः पुत्रः । युधिष्ठिरः कुन्त्याः पुत्रः । तौ भीष्मस्य पौत्रौ ।

(iii) सीता रामस्य पत्नी । सीता लक्ष्मणस्य भ्रातृपत्नी । सीता लक्ष्मणस्य श्याली ।

નીચેનાં વાક્યોમાં च નો ઉપયોગ ધ્યાનમાં રાખી ક્રિયાપદો વાપરોઃ—

(i) त्वमहम् लक्ष्मणश्च अत्र पर्णशालायाम् ——— (वस्) ।

(ii) यूयम् कपयः अयं लक्ष्मणश्च रावणवधार्थं ——— (गम्) ।

(iii) यूयम् च वयं च पाठशालायाम् पाठान् ——— (पठ्) ।

મનોયત્ન ૨૬: નીચેનાં વાક્યોમાં સર્વનામનો ઉપયોગ ખરો છે કે ખોટો તે પર નોંધ લખોઃ—

(i) अपूपम् च कदलीफलम् च मे रोचेते ।

(ii) नः पावयन्तु वह्नयो हव्यगन्धैः ।

(iii) दुर्योधनस्य च मे च बाल्यात्प्रभृति वैरमस्ति ।

(iv) बाला वः स्वाम्यागच्छत्यत्र ।

(v) न नः कुतूहलमस्ति सर्पदर्शने ।

(vi) हा मे मन्दभाग्यम् ।

(vii) ते मन्दभाग्यस्य सर्वमेवैतद् दृश्यमानमपि नास्ति ।

મનોયત્ન ૨૭: સંધિ કરોઃ—

वाच्+मात्रेण; यत्+जीवति; तत्+मरणम्; तत्+रम, अक्षिणी आकुलीकृत्य.

પાઠ ૧૧ મો

અધિકતાવાચક અને શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપો

भगवान्बालमुकुन्दो विजयतेतराम् ।
बाल उच्चैस्तमाम् व्याक्रोशति ।
कर्पूरः पावकस्पृष्टः सौरभं लभतेतराम् ।
गोपीषु राधा कृष्णस्य प्रियतमा ।
फणी क्षीरं पीत्वा वमति गरलं दुःसहतरम् ।
प्राणिषु शृगालो धूर्ततमोऽण्डजेषु च वायसः ।
मरणाद्व दारिद्र्याद्वा कतरत्ते रोचते ।
कदाचिन्मोहादपि प्रबोधः कष्टतरः ।
चक्रवाकी प्रियेण विना विषादेन दीर्घतरां रजनीं गमयति ।
नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनाम् ।
लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमया बन्धनपाशाः ।
स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ।
सुरैर्हि पर्यायपीतस्य हिमांशोः कलाक्षयो वृद्धेः श्लाघ्यतरः ।
यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् ।

शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ।
परान्नभोजी यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः[६] ।
धन्योऽन्ध त्वमसि धनमदवतां नेक्षसे यन्मुखानि ।
एतत्तु मां दहति यदगृहमस्मदीयं क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति ।
प्राप्तं मया सकलमेव फलं पयोधेर्यद्दारुणैर्जलचरैर्न विदारितोऽस्मि ।
धैर्यमुद्यमः कार्यपरायणता च सर्वथा सर्वत्र स्तुत्यानि ।
पक्षपातिनौ माता च पिता च सर्वदा पुत्राणाम् ।

धर्मः कामश्च दर्पश्च हर्षः क्रोधः सुखं वयः ।
अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते न संशयः ॥

અંગ્રેજીમાં વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણનાંજ અધિકતા અને શ્રેષ્ઠતા વાચક રૂપો થાય છે, પણ સંસ્કૃતમાં અધિકતા કે શ્રેષ્ઠતા દર્શક પ્રત્યયો વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ ઉપરાંત ક્રિયાપદ, નામ કે અવ્યયને પણ લગાડવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાં અધિકતાવાચક પ્રત્યય **तर** છે, અને શ્રેષ્ઠતાવાચક પ્રત્યય **तम** છે. નામ, વિશેષણ કે વિશેષણના અર્થમાં વપરાતાં અવ્યયોને આ પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે. અવ્યય તથા ક્રિયાપદને અધિકતા દર્શાવવા **तराम्** અને શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવા **तमाम्** પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે.

વિશેષણોનાં આ રૂપોનું નારીજાતિનું અંગ આકારાંત થાય છે.

નિયમ ૬ ઠ્ઠો:—જ્યારે સંબંધી સર્વનામનું વિધેય (Predicate) અને તેનો પૂર્વાપર શબ્દ (Antecedent) ભિન્નજાતિનાં હોય ત્યારે સંબંધી સર્વનામ જાતિપરત્વે વિધેયને અનુસરી વાપરવામાં આવે છે.

નિયમ ૭ મો:—જ્યારે કોઈ સંબંધી સર્વનામ આખા વાકયને માટે વપરાયું હોય ત્યારે તે હમેશાં નાન્યતરજાતિ અને એકવચનમાં આવે છે.

નિયમ ૮ મો:—જ્યારે એકજ વિશેષણની સાથે સંબંધ ધરાવતાં બે કે વધારે ભિન્નજાતિનાં નામો હોય ત્યારે એ બધાં નામોનો એકત્ર વિચાર કરીને વિશેષણનું વચન નક્કી થાય છે. આ નામો પૈકી કોઈપણ એક નામ નાન્યતરજાતિનું હોય તો વિશેષણ નાન્યતરજાતિમાં વપરાય છે; પણ એ નામો માત્ર નર અને નારીજાતિનાંજ હોય તો વિશેષણ નરજાતિમાં વપરાય છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરોઃ—

(૧) પાણ્ડવોમાં ભીમ અર્જુનથી મોટો હતો (वृद्ध, ज्यायस्).

(૨) યયાતિને દેવયાની કરતાં શર્મિષ્ઠા વધારે વહાલી હતી (प्रिय, प्रेयस्).

(૩) યમુના કરતાં ગઙ્ગા નદી મોટી છે (दीर्घ).
(૪) પાણ્ડવોમાં ભીમ સૌથી બલવાન હતો (बलवत्).
(૫) દુર્જન કરતાં પણ વિશ્વાસઘાતી વધારે હલકો છે (क्षुद्र).
(૬) ઝાડોમાં સૌથી ઊંચું (तुङ्ग) કયું છે ?
(૭) જેને ઝનુન કહેવામાં આવે છે તે વાઘનો સ્વભાવજ છે (प्रकृतिः, स्वभावः)
(૮) આપણે અનાથોને પોષીએ છીએ એ આપણી ફરજ છે.
(૯) ક્રોધ, યાચના અને ક્રૂરતા હમેશાં નિન્દાને પાત્ર છે (निन्दनीय).
(૧૦) મારા ભાઈ અને બેન સત્યના પક્ષપાતી છે.
(૧૧) તમે આમ કહો છો એ ખરેખર નવાઈ જેવું છે.
(૧૨) તમારા પરના મારા અતિશય પ્રેમને લીધે હું તેમની અદેખાઇને પાત્ર બન્યો.
(૧૩) આપણા બેમાં કોનું જીવન સારું છે ?
(૧૪) હું તમારા કરતાં નાનો છું, પણ મારો ભાઈ આપણા બધામાં સૌથી મોટો છે.

શબ્દકોશ

अण्डजः (ન.)=પક્ષી (अण्डम्=ઇંડું+जन्)
अभिमत (વિ.)=ઇષ્ટ
उच्चैः (અ.)=મોટેથી
उपनत (કૃ.)=આવી મળેલું
कर्पूरः (ન.)=કપૂર
कामः (ન.)=ઇચ્છા
क्षीरम् (ના.)=દૂધ
क्षीणार्थः=જેનો પૈસો ઓછો થયો છે તે
गमय् (ક્રિ.)=પસાર કરવું, મોકલવું
गरलम् (ના.)=ઝેર
गुरु (વિ.)=મોટું
चक्रवाकी (નારી)=ચક્રવાક પક્ષીની માદા
दर्पः (ન.)=અભિમાન
दुःसह (વિ.)=સહન ન થઈ શકે એવું
धूर्त (વિ.)=લુચ્ચો
पर्यायपीत=સંતોષ થાય ત્યાં સુધી જેણે પીધું છે તે
परान्नभोजी=પારકે ઘેર પેટ ભરનાર.
पावकः (ન.)=અગ્નિ

प्रणयिक्रिया (નારી)=સ્નેહીનું કાર્ય
प्रबोधः (ન.)=જાગૃતિ
फणिन् (ન.)=સાપ
बन्धनपाशः (ન.)=બંધનનો ફાંસો
मुकुन्दः (ન.)=વિષ્ણુ ભગવાન
रसवत् (વિ.)=રસદાયક
विषादः (ન.)=શોક
वि+आ+क्रुश् (૧ લો પ)=વિલાપ કરવો, રડવું
शैत्यम् (ના.)=ઠંડક
हिमांशुः (ન.)= ચંદ્ર

વિશ્વાસઘાતી=**विश्वासघातकः**
ઝનુન=**क्रौर्यम्**
અનાથ=**अनाथः**
પોષવું=**पोषय्, सं+वर्ध्**
ફરજ=**धर्मः**
ક્રૂરતા=**निर्दयता**
ખરેખર=**निःशङ्कम्, ननु**
નવાઈ જેવું=**विचित्र**

મનોયત્ન ૨૮: मय–य–तन इत-त्य પ્રત્યયો લગાડી વિશેષણો બનાવોઃ

व्याधि, दक्षिण, हेम, सना, धर्म.

નીચેનાં વિશેષણોનાં અધિકતાવાચક અને શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપો આપોઃ

बुद्धिमत्, पराजयते, महत्, नीचैः, यशस्विन्, विद्वस्, सु.

મનોયત્ન ૨૯: નીચેનાં વાકયોમાં કૌંસમાં આપેલા શબ્દોનું યોગ્ય અધિકતાવાચક કે શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપ વાપરોઃ—

(i) सर्वासु नदीषु गङ्गा ———— (दीर्घ)।

(ii) बालानाम् भोजनादपि क्रीडनकम् ———— (प्रिय, प्रेयम्)।

(iii) सह्याद्रेर्विन्ध्याचलः ———, हिमवान् तु सर्वेषां ——— (उच्चैः)।

(iv) विवेकभ्रष्टो जनः ———— अपकृष्यते (नीचैः)।

(v) ज्ञानमार्गाद् भक्तिमार्गः ———— (श्रेयस्, उत्कृष्ट)

(vi) सीताया ऊर्मिला ———— (कनीयस्)।

(vii) दुर्जनानामपि हितमाचरज्जनो ———— (वि+जि)।

सुभाषितानि (I)

मङ्गलं भगवान्विष्णुर्मङ्गलं गरुडध्वजः ।
मङ्गलं पुण्डरीकाक्षो मङ्गलायतनो हरिः ॥ १ ॥

आपदो महतामेव महतामेव च संपदः ।
क्षीयते वर्धते चन्द्रः कदाचिन्नैव तारकाः ॥ २ ॥

यथा चित्तं तथा वाचा, यथा वाचा तथा क्रिया ।
चित्ते वाचि क्रियायां च महतामेकरूपता ॥ ३ ॥

संपत्तौ कोमलं चित्तं साधोरापदि कर्कशम् ।
सुकुमारं मधौ पत्रं तरोः स्यात् कठिनं शुचौ ॥ ४ ॥

ये प्रियाणि प्रभाषन्ते, प्रयच्छन्ति च सत्कृतिम् ।
श्रीमन्तोऽनिन्द्यचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥ ५ ॥

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ ६ ॥

स्वभावं नैव मुञ्चन्ति संतः संसर्गतोऽसताम् ।
न त्यजन्ति रुतं मञ्जु काकसंपर्कतः पिकाः ॥ ७ ॥

विवेकः सह संयत्या विनयो विद्यया सह ।
प्रभुत्वं प्रश्रयोपेतं चिह्नमेतन्महात्मनाम् ॥ ८ ॥

असद्भिः शपथेनोक्तं जले लिखितमक्षरम् ।
सद्भिस्तु लीलया प्रोक्तं शिलालिखितमक्षरम् ॥ ९ ॥

कामं प्रियानपि प्राणान्विमुञ्चन्ति मनस्विनः ।
इच्छन्ति न त्वमित्रेभ्यो महतीमपि सत्क्रियाम् ॥ १० ॥

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्यापि पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ११ ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ १२ ॥

खलः सर्षपमात्राणि पराच्छिद्राणि पश्यति ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १३ ॥

सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः ।
मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्यते ॥ १४ ॥

येषां प्राणिवधः क्रीडा नर्म मर्मच्छिदो गिरः ।
कार्यपरोपतापित्वं ते मृत्योरपि मृत्यवः ॥ १५ ॥

सीदन्ति सन्तो, विलसन्त्यसन्तः, पुत्रा म्रियन्ते जनकश्चिरायुः ।
परेषु मैत्री, स्वजनेषु वैरं, पश्यन्तु लोकाः कलिकौतुकानि ॥ १६ ॥

अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ १७ ॥

अर्थेन तु विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।
क्रियाः सर्वा विनश्यन्ति ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ १८ ॥

संतोषामृततृप्तानाम् यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतः प्रधावताम् ॥ १९ ॥

तृष्णां चेह परित्यज्य को दरिद्रः क ईश्वरः ।
तस्याश्चेत्प्रसरो दत्तो दास्यं च शिरसि स्थितम् ॥ २० ॥

सर्वः कल्ये वयसि यतते लब्धुमर्थान्कुटुम्बी ।
पश्चात्पुत्रैरपहृतभरः कल्पते विश्रमाय ॥ २१ ॥

गुणो वित्तवतां त्यागो वित्तं त्यागवतां गुणः ।
परस्परवियुक्तौ तु वित्तत्यागौ विडम्बना ॥ २२ ॥

आरोप्यते शिला शैले यत्नेन महता यथा ।
निपात्यते क्षणेनाधस्तथात्मा गुणदोषयोः ॥ २३ ॥

गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते दूरेऽपि वसतां सताम् ।
केतकीगन्धमाघ्रातुं स्वयं गच्छन्ति षट्पदाः ॥ २४ ॥

एकेन राजहंसेन या शोभा सरसो भवेत् ।
न सा बकसहस्रेण परितस्तीरवासिना ॥ २५ ॥

अखिलेषु विहंगेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु ।
शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥ २६ ॥

अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक् सुभाषिता ।
सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥ २७ ॥

बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदम् ।
निःशङ्कं दीयते लोकैः पश्य भस्मचये पदम् ॥ २८ ॥

नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति सत्यसमं तपः ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ २९ ॥

विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनमदः ।
मदा एतेऽवलिप्तानामत एव सतां दमाः ॥ ३० ॥

बहवो यत्र नेतारः सर्वे पंडितमानिनः ।
सर्वे महत्त्वमिच्छन्ति तद्वृन्दमवसीदति ॥ ३१ ॥

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ३२ ॥

पिपीलिकार्जितं धान्यं मक्षिकासंचितं मधु ।
लुब्धेन संचितं द्रव्यं समूलं वै विनश्यति ॥ ३३ ॥

શબ્દકોશ

अतिभोजनम् (ના.)=અકરાંતિયું ભોજન

अधः (અ.)=નીચે

अनिन्द्यचरित=વખાણવા લાયક ચારિત્ર્યવાળો

अपहृतभर=જેનો ભાર લઈ લેવામાં આવ્યો છે તે

अभिजनः (ન.)=ખાનદાન કુળ

अल्पमेधस्=ઓછી બુદ્ધિવાળો

अर्जित (કૃ.)=મેળવેલું

अवलिप्त (કૃ.)=અહંકારી

इतश्चेतः (અ.)=આમતેમ

इह (અ.)=અહીં, આ દુનિયામાં

कार्यहन्तृ (ન.)=કાર્યનો નાશ કરનાર

क्रीडा (નારી)=રમત

कुसरित् (ના.)=ખરાબ નદી

गरुडध्वजः=જેની ધજા પર ગરુડ છે

चिरायुः=લાંબા આયુષ્યવાળો

दमः (ન.)=દમન

नरविग्रहः=મનુષ્યના દેહવાળો

नर्मन् (ના.)=મશ્કરી
पंडितमानिन् (વિ.)=પોતાને પંડિત માનનારો
पयोमुखम्=જેના મોઢા પર દૂધ છે તે
परोक्ष (વિ.)=નજરબહાર
परोपतापित्वम्=પારકાને તપાવવું તે
पिपीलिका (નારી)=કીડી
पुंडरीकाक्षः (ન.)=જેની આંખ કમળ જેવી છે તે
प्रत्यक्ष (વિ.)=નજર સામે
प्रश्रयोपेत (વિ.)=વિનયવાળો (ઉપેત=વાળો)
प्रसरः (ન.)=ફેલાવો
बत (અ.)=ખરેખર
मङ्गलायतनः=મંગળના ધામરૂપ
मधुः (ન.)=વસંત ઋતુ
रागः (ન.)=પ્રેમ
लब्ध (કૃ.)=મેળવેલું
लोकविद्विष्ट=લોકોએ વખોડેલું
विपरीत=ઊલટું
वियुक्त=છૂટું પડેલું
वृज् (૧ લો પ)=ત્યાગ કરવો परि+वृज्
षट्पदः (ન.)=ભમરો
संयतिः (નારી)=સંયમ
सत्क्रिया (નારી)=સત્કાર
सरस् (ના.)=સરોવર
सर्षपः (ન.)=રાઈ
स्यात्=अस् 'હોવું'નું વિધ્યર્થ ૩ એ.વ.
हन्त (અ.)=અફસોસ
अनु+प्र+सीद्=ખુશ કરવું
अप+त्रप् (૧ લો આ)=શરમાવું
अभि+आ+वह्=લાવવું
उप+पद् (૪ થો આ)=પરિણમવું
नि+पात्=પાડવું
नि+वारय्=અટકાવવું
प+सादय्=ખુશ કરવું

મનોયત્ન ૩૦: નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

प्रोक्तं, प्रथावनाम्, निपात्यते, सुभाषिता, निवार्यते, अल्पमेधसः, उपपद्यते, अघ्रातुम्.

નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરી તેમના પ્રકાર કહોઃ—

वकसहस्रेण, गुणदोषयोः, विद्यामम्, मन्त्रौषधिवशः, पिपीलिकार्जितम्, वित्तत्यागौ, प्रश्रयोपेतम्, शिलालिखितम्, धनलुब्धः, लोकविद्विष्टम्.

મનોયત્ન ૩૧: મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો પર નોંધ લખોઃ—

(i) पथ्यस्य वक्ता श्रोता च **दुर्लभः** । (ii) बलवानपि निस्तेजाः **अभिभवास्पदम्** । (iii) दुर्भाषिता वागन**र्थायो**पपद्यते । (iv) मम **गात्राणाम**नीशोऽस्मि संवृत्तः । (v) प्रभुत्वं **त्वयि** युज्यते । (vi) **धनपतिगृहा**दुत्तरेण मदीयं गृहम् ।

પાઠ ૧૨ મો

વિધ્યર્થ કર્મણિકૃદંત: ચ્વિ ૩૫

વિધ્યર્થ કર્મણિકૃદંતના य, तव्य અને अनीय એ ત્રણ પ્રત્યયો છે.

कृ+अनीय=करणीय   सृप्+अनीय=सर्पणीय

अनीय પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ધાતુના અંત્ય સ્વરનો તેમજ ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ કરવામાં આવે છે.

स्मृ+तव्य=स्मर्तव्य   भू+तव्य=भो+इ+तव्य=भवितव्य

मुच्+तव्य=मोक्तव्य   डी+तव्य=डे+इ+तव्य=डयितव्य

तव्य પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ધાતુના અંત્ય સ્વરનો તેમજ ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ કરવામાં આવે છે. કેટલાક ધાતુઓમાં* तव्य આગળ इ ઉમેરવામાં આવે છે.

नी + य = नेय   बुध् + य = बोध्य

य પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ધાતુના અંત્ય કે ઉપાંત્ય इ અને उ નો ગુણ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત य પહેલાં

दा+य=देय   धा+य=धेय   स्था+य=स्थेय

(i) અંત્ય आ નો ए કરવામાં આવે છે.

हृ+य=हार्+य=हार्य   कृ+य=कार्+य=कार्य   जॄ+य=जार्य

(ii) અંત્ય ऋ કે ॠ નો आर् કરવામાં આવે છે.

क्षै+य=क्षेय   गै+य=गेय   सो+य=सेय

(iii) અંત્ય ऐ કે ओ નો ए કરવામાં આવે છે.

तड्+य=ताड्य   पच्+य=पाच्य   कम्+य=काम्य

(iv) ઉપાંત્ય अ નો आ કરવામાં આવે છે.

---

* डी (૧ લો आ) અને જે ધાતુને છેડે ऊ અગર ॠ આવે એવા દરેક ધાતુમાં આ ફેરફાર થાય છે. એ ઉપરાંત જે ધાતુને છેડે ख्, ग्, घ्, झ्, ट्, ठ्, ड, ढ्, ण्, त्, थ, फ्, ब्, य्, व्, र, ऌ, પૈકીનો કોઈપણ વ્યંજન આવે તે ધાતુને આ નિયમ લાગુ પાડવામાં આવે છે.

धातु	अनीय प्रत्यय	तव्य प्रत्यय	य प्रत्यय
तड्	ताडनीय	ताडयितव्य	*
घुष्	*	*	*
कम्	*	कमितव्य	काम्य
कुप्	*	*	कुप्य
दृश्	*	द्रष्टव्य	दृश्य
स्पृश्	*	*	*
क्षै		क्षातव्य	*
त्रै		*	*
ह्वे		*	*
खन्			खेय

નિયમો તથા કોઠામાં આપેલાં રૂપો ધ્યાનમાં રાખી ફૂદડીવાળાં ખાનાં પૂરો.

कथ्यतां कुतो भवान् परित्रातव्यः ।
स्मर्तव्यो युष्माभिरहम् ।
प्राणपरीत्यागेऽपि रक्षणीयाः सुहृदसवः ।
स्मर्तव्योऽहं प्रियजनकथासु ।
नास्ति व्यवसायिनोऽसाध्यं नाम ।
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।
नाहारवेलातिक्रमणीया ।
क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ, कर्तव्या तपसे मतिः ।
एतादृशी गुणवती कन्या यस्मैकस्मैचिन्न प्रदातव्या ।
यत्र गुरोः परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ततोऽन्यतो गन्तव्यम् ।
न स्थातव्यं न गन्तव्यं क्षणमप्यधमैः सह ।
अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।
सुखमापतितं सेव्यं, दुःखमापतितं तथा ।
विपद्युच्चैः स्थेयं, पदमनुविधेयं च महताम् ।
पक्षो वन्द्यस्त्वमसि न गृहं यासि योऽर्थी परेषाम् ।
संप्रति तेन युष्माकं गृहे भवितव्यम् ।
सुहृत्सु विश्वासघातकेन त्वया न भवितव्यम् ।
अध्ययनस्यारम्भात्प्राक् बालेन अवहितचेतसा भाव्यम्* ।
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ।

ययोरेव समं वित्तं, ययोरेव समं बलम् ।
तयोर्विवादो मन्तव्यो नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥

<u>कठोरीभूतो</u> दिवसः ।
विपत्तौ जनानां धियः <u>मलिनीभवन्ति</u> ।
छिद्रेष्वनर्था <u>बहुलीभवन्ति</u> ।
भवतः प्रसादात् मे दुःखानि <u>दूरीभूतानि</u> ।
नष्टधनाश्रयस्य सौहृदादपि जनाः <u>शिथिलीभवन्ति</u> ।
नतोन्नतभूमिभागे ते पदानि <u>विषमीभवन्ति</u> ।

---

* આ વિધ્યર્થમાં ભાવે પ્રયોગની રચના છે. ભાવે પ્રયોગની રચનામાં ક્રિયાપદ હમેશાં ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં વપરાય છે. (સરખાવો અ.સં.પ્ર. ભાગ ૧ પા. ૧૫૪) ક્રિયાપદને બદલે જ્યારે કૃદંત વાપરવામાં આવે ત્યારે કૃદંત નાન્યતર જાતિ એકવચનમાં વપરાય છે

કોઈપણ નામ કે વિશેષણ પરથી એ નામ કે વિશેષણથી સૂચિત અર્થની ક્રિયા કરવી અગર 'એવા હોવું' એ અર્થમાં ક્રિયાપદો બનાવી શકાય છે. આવાં રૂપો સંસ્કૃતમાં **च्वि** રૂપ તરીકે ઓળખાય છે.

कठोर—कठोरी–कठोरीभूतः	मातृ–मात्+री=मात्रीभवति
शुचि—शुची –शुचीभवति	दिवा–दिवाभवति †
राजन्–राजी–राजीभवति	भस्मन्–भस्मी–भस्मीकरोति

(૧) શબ્દને છેડે अ કે आ હોય તેનો ई કરવામાં આવે છે, इ કે उ હોય તે દીર્ઘ કરવામાં આવે છે, અને ऋ નો री કરવામાં આવે છે.

(૨) વ્યંજનાન્ત નામોમાં અંત્ય न् ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે અને પછી નિયમ (૧) લાગુ પાડવામાં આવે છે.

(૩) શબ્દના આ **अङ्ग**ને कृ, भू અને કેટલીકવાર अस् ના કાળનાં રૂપો જોડવામાં આવે છે.

વિધ્યર્થ કર્મણિકૃદંત વાપરી સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

(૧) નીચ માણસની કદીપણ યાચના કરવી જોઇએ નહિ.

(૨) ઉપકાર કરનારને પ્રાણના ભોગે પણ બચાવવો જોઇએ.

(૩) તે અત્યારે નિશાળમાં હોવો જોઇએ.

(૪) વિપત્તિમાં માણસે મિત્રને છોડી જવો જોઇએ નહિ.

(૫) આવી સુંદર હવેલી ગમે તે માણસને આપવી જોઇએ નહિ.

(૬) મિત્ર તેમજ દુશ્મન સાથે હમેશાં મીઠું બોલવું જોઇએ.

(૭) અપરાધીઓને શિક્ષા થવીજ જોઇએ.

(૮) માણસે ઇચ્છામાં આવે એમ ખાવું જોઇએ નહિ.

(૯) પહેલેથીજ આફતનો ઉપાય વિચારી મૂકવો જોઇએ.

(૧૦) માણસે આળસને જીતવું જોઇએ અને ઉદ્યમનું ધ્યાન ધરવું જોઇએ.

---

† અવ્યયમાં अ કે आ નો ई થતો નથી.

(११)* ગરીબ માણસ પણ નસીબના યોગે રાજા બને છે. (राजन्)

(१२) મનુષ્યનો દેહ છેવટે રાખ બને છે (भस्मन्); તો એને શણગારવા ચિંતા શા માટે !

(१३) વિદ્યા આપનાર ગુરુ પિતા બને છે (पितृ).

(१४) તમારા મનોરથો સફળ થયા છે (सफळ) એ જાણી મને આનંદ થયો.

(१५) સજ્જના સમાગમમાં માણસનું મન પવિત્ર બને (शुचि) એમાં નવાઈ જેવું શું છે !

શબ્દકોશ

अज्ञातकुलशील=જેનું કુલ અને ચારિત્ર્ય ખબર નથી એવો

अन्यतः (અ.)=બીજી બાજુએ

अवहितचेतस् (વિ.)=ધ્યાનવાળું

आपतित (કૃ.)=આવી પડેલું

कापुरुषः (ન.)=બાયલો માણસ

कृशधन=ઓછી મિલ્કતવાળો

नतोन्नत (વિ.)=ઊંચો નીચો

नष्टधनाश्रयः=જેનું ધન ચાલી ગયું છે એવો

पङ्गु (વિ.)=લૂલો

परीवादः (ન.)=નિન્દા, અપયશ

प्राक् (અ.)=પહેલાં (પાંચમી સાથે વપરાય છે.)

व्यवसायिन् (ન.)=નિશ્ચયી માણસ

अनु+वि+धा=અનુસરવું

परि+त्रै=બચાવવું

विषमी भू=આડું પડવું

હવેલી=**हर्म्यम्**

ઈચ્છામાં આવે એમ=**यथेच्छम्**

પહેલેથીજ=**प्रागेव, प्रथममेव**

આળસ=**आलस्यम्**

નસીબના યોગે=**दैववशात्, दिष्ट्या**

એ જાણી=**इति ज्ञात्वा**

---

* છેલ્લાં પાંચ વાક્યોમાં च्वि રૂપ વાપરો.

મનોયત્ન ૩૨: પ્રયોગ ફેરવી નીચેનાં વાક્યો લખોઃ—

(i) विमुच्यतामयमत्यादरः ।

(ii) संप्रति तेन युष्माकं गृहे भवितव्यम् ।

(iii) गम्यतामनेन गोदावरीतीरेण ।

(iv) अहममुना मदान्धेन निरर्थकम् अधिक्षिप्तः ।

(v) दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

મનોયત્ન ૩૩: નીચેના ધાતુઓનાં વિધ્યર્થ કર્મણિ કૃદંતનાં રૂપો આપોઃ—

गम्, क्लृप्, कृत्, घ्रा, जि, नृत्, तृ, ध्यै, सं+पद्, तुष्, कृ, श्रु.

નીચેના શબ્દોનું ચ્વિ રૂપ બનાવી તેનાં વર્તમાનકાળ ત્રીજો પુ. એ. વ. નાં રૂપો આપોઃ—

व्यक्त, स्वस्, रहस्, स्पष्ट, गुरु, दण्डिन्, विमल, गङ्गा, कवि, चर्मन्.

મનોયત્ન ૩૪: સંધિ કરોઃ—

कस्मैचित्+न; विपदि+उच्चैः, राजन्+अनर्थ; मृगाः+चरन्ति; सौहृदात्+अपि; सद्भिः+तु; फलोद्गमैः+नव; संसर्गतः+असताम्; कदाचित+न+एव; एतत्+महात्मनाम्; भगवन्+इयम्; मन्द+औत्सुक्यम्; यस्मिन्+जीवति; सः+अत्र, ते+एव.

નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

उच्यताम्, उपनतम्, प्रष्टुम्, अनुष्ठीयते, विदारितः

નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરોઃ—

देवदर्शनसुखम्, उपस्थितश्रेयः, जलचरः, प्रणयिक्रिया, पयोधिः, अण्डजः.

———:o:———

પાઠ ૧૩ મો

દર્શક સર્વનામ

દર્શક સર્વનામ સંસ્કૃતમાં ત્રણ છે—अदस्, इदम् અને एतद्.* આ પૈકી एतद् નાં રૂપો આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં વાંચ્યાં છે, અને अदस् અને इदम् નાં રૂપો આ પાઠમાં આપ્યાં છે.

अदस्† (નરજાતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	असौ	अमू	अमी
દ્વિતીયા	अमुम्	अमू	अमून्
તૃતીયા	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
ચતુર્થી	अमुष्मै	,,	अमीभ्यः
પંચમી	अमुष्मात्	,,	,,
ષષ્ઠી	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
સપ્તમી	अमुष्मिन्	,,	अमीषु

अदस्† (નારીજાતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	असौ	अमू	अमूः
દ્વિતીયા	अमूम्	,,	,,
તૃતીયા	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
ચતુર્થી	अमुष्यै	,,	अमूभ्यः
પંચમી	अमुष्याः	,,	,,
ષષ્ઠી	,,	अमुयोः	अमूषाम्
સપ્તમી	अमुष्याम्	,,	अमूषु

* નજીકની વસ્તુ અગર વ્યક્તિ પરત્વે इदम् નો ઉપયોગ થાય છે અને દૂરની વ્યક્તિ કે વસ્તુ પરત્વે अदस् વપરાય છે. વધુ નજીક વસ્તુ કે વ્યક્તિ પરત્વે एतद् નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, અને પરોક્ષ વસ્તુ કે વ્યક્તિ સંબંધમાં तद् પ્રયોજવામાં આવે છે.

अदस्† (નાન્યતરજાતિ)

પ્રથમા, દ્વિતીયા	अदः	अमू	अमूनि

બીજાં રૂપો નરજાતિ જેવાં થાય છે.

इदम् (નરજાતિ)

પ્રથમા	अयम्	इमौ	इमे
દ્વિતીયા	इमम्–एनम्	इमौ–एनौ	इमान्–एनान्
તૃતીયા	अनेन–एनेन	आभ्याम्	एभिः
ચતુર્થી	अस्मै	,,	एभ्यः
પંચમી	अस्मात्	,,	,,
ષષ્ઠી	अस्य	अनयोः–एनयोः	एषाम्
સપ્તમી	अस्मिन्	,,	एषु

इदम् (નારીજાતિ)

પ્રથમા	इयम्	इमे	इमाः
દ્વિતીયા	इमाम्–एनाम्	इमे–एने	इमाः–एनाः
તૃતીયા	अनया–एनया	आभ्याम्	आभिः
ચતુર્થી	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
પંચમી	अस्याः	,,	,,
ષષ્ઠી	,,	अनयोः–एनयोः	आसाम्
સપ્તમી	अस्याम्	,,	आसु

इदम् (નાન્યતરજાતિ)

પ્રથમા	इदम्	इमे	इमानि
દ્વિતીયા	इदम्–एनत्	इमे–एने	इमानि–एनानि

બીજાં રૂપો નરજાતિ જેવાં થાય છે.

---

† વિદ્યાર્થીઓ જોઈ શકશે કે अदस् નાં દ્વિવચનનાં રૂપો ત્રણે જાતિમાં એક સરખાં છે.

इदम् નાં વૈકલ્પિક રૂપો અન્વાદેશ હોય (એટલે કે એનાં નિયમિત રૂપો આગળ વાપરવામાં આવ્યાં હોય) તોજ વપરાય છે.

भगवन्नियमस्मि ।
विमुच्यतामयमत्यादरः ।
धिगियं दरिद्रता ।
गम्यतामनेन गोदावरीतीरेण ।
न मे संशीतिरस्य खलत्वं प्रति ।
मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति ।
विनयेन वर्ततामस्मिन्नार्यः ।
आवयोः किमनया विचारणया ।
इमानि दिवसानि प्रजागरकृशो लक्ष्यते भवान् ।
असंतानत्वं वर्जयित्वा न किमप्यस्य हीनम् ।
अयं न मे पादरजसापि तुल्य इति निरर्थकमहममुना मदान्धेना-
धिक्षिप्तः ।
अस्या अविनयमन्तरेण मया कामतो मौनमवलम्बितम् ।
देवायतनमभितः स्थिता इमे वृक्षाः कस्य लोचनानि न हरन्ति ।
गणेशमभितः स्थिते इमे ऋद्धिसिद्धी युष्मान् रक्षताम् ।
अमर्यादे जगत्यस्मिन्नमर्यादे शुभाशुभे ।
जलस्यैषा काचकूपी पिपासितस्य मे तृप्त्यायलम् ।
धिग् युष्मान् येषां कृते इमे जना इमां दशामापन्नाः ।
अनयोर्देशयोः को देशो भद्रतरः ।
आयुष्मन्नेष वाग्विषयीभूतः स वीरः ।
सोयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता ।
अस्मिन्नायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना न भवितव्यम् ।

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

(૧) તમે આ શિક્ષાને પૂરેપૂરાં પાત્ર છો (अर्ह्).
(૨) આપણી સામે આવેલાં આ ઘરો કોનાં છે ?

(૩) આ બધી કથાઓ શું તે મહાભારતમાં નથી વાંચી ?
(૪) આ તેજ નિશાળ છે જ્યાં હું અને મારો ભાઈ ભણ્યા હતા.
(૫) આ દુનિયામાં ધનની પૂજા થાય છે, જ્ઞાનની થતી નથી.
(૬) અમારા બધામાં આ છોકરી વધુ ચાલાક છે.
(૭) આ બેમાં તમને કયી છત્રી ગમે છે ?
(૮) આ ઘરમાંથી જે માણસ નીકળ્યો તે મારા ભાઇનો સાળો છે.
(૯) આ અજાણ્યો હોવો જોઈએ.
(૧૦) આ બાળકમાં નિશાળે જવા માટે ઉત્સાહ નથી.
(૧૧) આ બાળકની ઉદ્ધતાઈ માટે આપનો શું મત છે ?
(૧૨) આ બગીચાને ફરતે આ મોટી ભીત કોણે બંધાવી ?
(૧૩) અમે નિશાળે આ રસ્તેથી જઇએ છીએ.
(૧૪) એ બાબતમાં તમે હવે શંકા છોડી દો (अलम्).
(૧૫) આ બેમાંથી કોણ ચાલાક છે ?

શબ્દકોશ

अधि+क्षिप् (૬ પ)=અપમાન કરવું
अभितः (અ.)=આજુબાજુ (બીજી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.)
असंतानत्वम् (ના.)=વાંઝિયાપણું
आपन्न (કૃ)=આવી મળેલું
औत्सुक्यम् (ના.)=ઉત્સુકતા
काचकूपी (નારી)=કાચનું પ્યાલું
कामतः (અ)=ઇચ્છાપૂર્વક
कृते (અ.)=માટે (છઠ્ઠી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.)
देवायतनम् (ના.)=મંદિર
निरर्थकम् (અ.)=નકામું
पादरजस् (ના.)=પગની ધૂળ
पिपासित (વિ.)=તરસ્યો
प्रजागरकृश (વિ.)=જાગરણથી નબળો પડેલો
प्रति (અ.)=ને વિશે (બીજી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.)
भद्र (વિ.)=સારું
वाग्विषयः (ન.)=વાતનું કેન્દ્ર
विचारणा (નારી)=વિચારસરણી
संशीति (નારી)=સંશય
हीन (વિ.)=ઓછું

પૂરેપૂરાં=**नितान्तम्**
સામે=**पुरतः, अग्रतः, समक्षम्**
આવેલું=**स्थित**
વાંચવું=**पठ्, वाचय्,**
ભણવું=**शिक्ष्, अभि+अस्** (४ उ)
ચાલાક=**निपुण, विचक्षण, पटु**
છત્રી=**आतपत्रम्**
નીકળવું=**बहिः आगम्**
સાળો=**श्यालः**
અજાણ્યો=**आगन्तुकः**
ઉત્સાહ=**उत्साहः, अत्युत्कंठा**
ભીત=**भित्ति** (નારી)

कदुष्णम् – किञ्चित् उष्णम्
कुसरित् – कुत्सिता सरित्
किंप्रभुः – कुत्सितःप्रभुः
सन्निमितम् – शोभनं च तद् निमित्तम् च
सुजनः – शोभनः च असौ जनः च
दुर्जनः – दुष्टः च असौ जनः च

મનોયત્ન ૩૫: મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો પર નોંધ લખોઃ—

(i) **अज्ञातकुलशीलस्य** वासो न देयः ।
(ii) विपद्युच्चैः स्थेयं पदमनुविधेयं **च** महताम् ।
(iii) धिगियं **दरिद्रता** ।
(iv) किम**नया** विचारणया ।
(v) अयं न मे पाद**रजसा**पि तुल्यः ।
(vi) **अमर्यादे** जगत्यस्मिन्न**मर्यादे** शुभाशुभे ।
(vii) **इमे** वृक्षाः । **इमे** ऋद्धिसिद्धी ।

મનોયત્ન ૩૬: નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરી તેમના પ્રકાર કહોઃ-

मदान्धेन, शुभाशुभे, वाग्विषयः, परिजनसामान्यदृष्टिना, प्रजागरकृशः, मदमुचाम्, रागसमम्, सर्वविद्याविशारदः, प्राणपरित्यागः, क्रोधलोभौ, प्रियजनकथासु, उत्तमाधमयोः, नतोन्नतभूमिभागे, सुहृदसवः ।

નીચેનાં રૂપો ઓળખો :—

विमुच्यताम्, वर्तताम्, वर्जयित्वा, अधिक्षिप्तः, वाग्विषयीभूतः, मदमुचाम्, व्यवसायिनः, अतिक्रमणीया, अवहितचेतसा, भाव्यम्, एतादृशी, अनुविधेयम् ।

સર્વનામ	સંબંધવાચક વિશેષણ		જથ્થાવાચક વિશેષણ	સમાનતાવાચક વિશેષણ
अस्मद्	अस्मदीय અમારું मदीय મારું	अस्माकीन मामक–मामकीन		अस्मादृश–श् मादृश–श्
युष्मद्	युष्मदीय તમારું त्वदीय તારું	तावक–तावकीन		युष्मादृश–श् त्वादृश–श्
तद्	तदीय તેનું		तावत् તેટલું	तादृश–श् તેના જેવો
यद्	यदीय જેનું		यावत् જેટલું	यादृश–श् જેવો
किम्			कियत् કેટલું	कीदृश–श् કેવો, કોના જેવો
एतद्	एतदीय આનું		एतावत् આટલું	एतादृश–श् આના જેવો, આવો
इदम्			इयत् એટલું	ईदृश–श् આના જેવો

૧. मदीय, तदीय વગેરે વિશેષણો વિશેષ્ય સાથે જાતિ, વચન અને વિભક્તિનો સંબંધ જાળવે છે. વિદુલા નામે રાણી હતી. **તેનો** પુત્ર ગાદીએ બેઠો. विदुला नाम राज्ञी आसीत् । **तदीयः** पुत्रो राज्यमारोहत् ।

૨. तावत् વગેરેનાં રૂપો धनवत् પ્રમાણે થાય છે. એનું નારીજાતિનું અંગ ई ઉમેરવાથી થાય છે.

૩. यादृश्–श વગેરેનાં નારીજાતિનાં અંગો અનુક્રમે यादृश् અને यादृशी થાય છે. यादृश्નાં રૂપ दिश्ની માફક, यादृशનાં रामની માફક અને यादृशीનાં वापी પ્રમાણે થાય છે.

પાઠ ૧૪ મો

સતિ સપ્તમી અને અનાદરાર્થે ષષ્ઠી

જ્યારે હું જીવતો છું ત્યારે લંકાનો પરાજય કોણ કરી શકે ?
જ્યારે સૂર્ય તપતો હોય, ત્યારે અંધારૂં ક્યાંથી હોઈ શકે ?
જ્યારે તું રાજા છે ત્યારે પ્રજાનું અશુભ ક્યાંથી સંભવે ?

ઉપરનાં વાક્યો જોતાં માલમ પડશે કે મુખ્ય વાક્યમાં જે બનાવ કહ્યો છે તે બનાવ બનવાનો કાળ ગૌણવાક્યથી સૂચિત થાય છે. આવાં વાક્યોનો સંસ્કૃતમાં તરજૂમો કરતી વખતે ગૌણવાક્ય માટે સતિસપ્તમી વપરાય છે. પણ

જ્યારે રામ રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે તે પ્રજાસુખની કાળજી રાખતા.
જ્યારે હનુમાન અશોકવાડીમાં ગયા, ત્યારે સીતાએ તેને પૂછ્યું.
જ્યારે દુષ્યન્ત વનમાં ગયો ત્યારે તેણે શકુન્તલાને જોઇ.

આ વાક્યોમાં સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ થતો નથી. એનું કારણ ગૌણ-વાક્યમાં જે શબ્દ કર્તા છે તેજ મુખ્ય વાક્યમાં કર્તા અગર કર્મ તરીકે વપરાયો છે. માટે જ્યારે (૧) ગૌણવાક્ય મુખ્ય વાક્યમાં દર્શાવેલી ક્રિયાનો કાળ સૂચવતું હોય અને (૨) ગૌણવાક્યનો કર્તા કે કર્મ મુખ્ય વાક્યમાં છઠ્ઠી સિવાય બીજી કોઈ પણ વિભક્તિમાં વાપરવામાં ન આવ્યો હોય ત્યારે સંસ્કૃતમાં સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ થાય છે.

વાક્યના કર્તાને સાતમી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે, અને ક્રિયાપદનું કૃદંત બનાવી તેને પણ કર્તાને અનુસરી સાતમી વિભક્તિમાં વાપરવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે આવાં વાક્યોમાં વર્તમાનકૃદંતજ વપરાય છે, પણ એ સંબંધમાં નીચેનો નિયમ છે. જ્યારે ગૌણવાક્યમાં દર્શાવેલી ક્રિયા અને મુખ્ય વાક્યમાં દર્શાવેલી ક્રિયા એકજ કાળે થતી હોય ત્યારે વર્તમાન-કૃદંત વપરાય છે; પણ જો ગૌણવાક્યમાં દર્શાવેલી ક્રિયા મુખ્ય વાક્યમાં દર્શાવેલી ક્રિયાની પહેલાં થઈ ગઈ હોય તો ભૂતકર્મણિ કૃદંત વપરાય છે.

दशरथे निधनं **गते** भरतो राज्यमारोहत् ।
सेनापतौ उपरते सैनिका विषण्णा अभवन् ।
પરંતુ **सूर्ये तपति** तमिस्रा कुत आविर्भवति ।
मयि जीवति कस्तव पराभवमभिवाञ्छेत् ।

સપ્તમીને બદલે કેટલીક વાર ષષ્ઠીનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, પણ સાધારણ રીતે ષષ્ઠીનો પ્રયોગ ખાસ અર્થમાં કરવામાં આવે છે. જેમકે હું જોતો હોવાં છતાં બીલાડીએ ઉંદર માર્યો. વડીલ જોતાં છતાં છોકરાએ બીડી પીધી.

पश्यतोऽपि मे मार्जारेणाखुर्हतः ।
पश्यतोऽपि गुरोः बालेन धूम्रपानं कृतम् ।

જ્યારે અવગણના કે તિરસ્કારનો ગર્ભિત અર્થ સૂચિત કરવો હોય (જે અંગ્રેજીમાં In spite of, Notwithstanding, વગેરેથી દર્શાવાય છે), ત્યારે સંસ્કૃતમાં ષષ્ઠીનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. માટે આ પ્રયોગને અનાદરાર્થે ષષ્ઠી કહેવામાં આવે છે.

दीपे प्रज्वलिते तमो विनश्यति ।
नाथे त्वयि कुतः प्रजानामशुभं स्यात् ।
अपथ्ये सेविते पुरुषस्य मरणं व्याधिर्वा भवति ।
द्रोणे रणधुरां वहति भयस्य कोऽवकाशः ।
सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः ।
न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे ।
पत्तने विद्यमानेऽपि ग्रामे रत्नपरीक्षा ।
सन्निमित्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति ।
चक्षुर्विषयातिक्रान्तेषु पक्षिषु व्याधो निवृत्तः ।
न गणस्याग्रतो गच्छेत् सिद्धे कार्ये समं फलम् ।
तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ।
यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहवः सोऽत्र जीवति ।

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ।
एवं स्थिते यदत्रावसरप्राप्तं तत्र प्रभवत्यायुष्मान् ।
तथानुष्ठिते सर्पोऽवसन्नः ।
प्रभातायामेव रजन्यां स नगरगमनाय प्रस्थितः ।
अनवसितवचन एव* तस्मिन् महानुद्घोषः पृष्ठभागे उच्छलितः ।
पश्यतो राक्षसस्य चाणक्येन नन्दाः पशव इव हताः ।
भो कर्ण, युष्माकं प्रेक्षमाणानामेनं कुमारवृषसेनमर्जुनः स्मर्तव्यशेषं नयति ।

छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य ।
उष्णो दहति अङ्गारः शीतः कृष्णायते करम् ।
प्रासादशिखरस्थोऽपि काकः किं गरुडायते ।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ।
जीर्यतस्तृष्णैका तरुणायते ।
धवलयति समग्रं चन्द्रमा जीवलोकम् ।
गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने, दुर्जनमुखे गुणा दोषायन्ते ।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ।

સંસ્કૃતમાં કેટલીક વાર વિશેષણ કે નામ પરથી ક્રિયાપદો બનાવવામાં આવે છે. આવાં ક્રિયાપદોને સાધિતક્રિયાપદ (Denominative Verbs) કહેવામાં આવે છે. શબ્દનો જે અર્થ સૂચિત થતો હોય તેવું વર્તન કરવું, તેના જેવા હોવું, તેની ઇચ્છા કરવી વગેરે અર્થોમાં આવાં સાધિતક્રિયાપદો બનાવવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે આવાં ક્રિયાપદો વર્તમાનકાળમાંજ વપરાયલાં જોવામાં આવે છે.

ઉપરના દાખલાઓ જોતાં માલૂમ પડશે કે કેટલીક વાર શબ્દને य જોડી પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો લગાડી ક્રિયાપદ બનાવવામાં આવે છેઃ धवलयति, सुरभयति. કેટલીક વાર य પહેલાં અંત્ય अ નો आ કરી આત્મનેપદના

પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે: कृष्णायते, तरुणायते, गरुडायते, વગેરે. કેટલીક વાર य પહેલાં અંત્ય अ નો ई કરી પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે: दुःखीयति, पुत्रीयति વગેરે.

સતિસપ્તમીના પ્રયોગ સાથે एव કે मात्र જોડવામાં આવે તો જેવો—તેવો (No sooner–than, As soon as) નો અર્થ દર્શાવી શકાય છે.

पाठशालां प्रविष्टे एव — प्रविष्टमात्रे एव — गुरौ शिष्या शान्ता अभवन् ।

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરોઃ—

(૧) જ્યારે ચાંદની પ્રકાશતી હોય ત્યારે દીવાનો શો ઉપયોગ ?

(૨) જ્યારે માબાપો જીવતાં હોય ત્યારે છોકરાઓ પોતાનો વખત આનંદથી ગાળે છે.

(૩) આમ હોવાથી અમે તમારે શરણે આવ્યા છીએ.

(૪) રાત્રિ પૂરી થતાં પક્ષીઓ માળા છોડી ઇચ્છિત દિશામાં ઊડી જાય છે.

(૫) ઇશ્વર જુવે છે છતાં માણસો પાપનું આચરણ કરતાં શરમાતા નથી.

(૬) દુઃખ આવી પડે છે ત્યારે સગાવહાલાં પણ માણસને છોડી જાય છે.

(૭) દેવોએ બોલવાનું પૂરું કર્યું કે તરતજ બ્રહ્માએ તેમને શંકરને ખુશ કરવા ફરમાવ્યું.

(૮) ભય દૂર હોય ત્યારે બાયલો માણસ પોતાની બહાદુરી વખાણતાં થાકતો નથી.

(૯) તેના મનમાં અનેક વિચારો હોવાથી તેને રાત્રે નિરાંતે ઊંઘ આવી નહિ.

(૧૦) અમારા જોતાં આ બાળકને મારવા કોણ ઇચ્છા કરે છે ?

(૧૧) જો મરણ નક્કીજ છે તો પછી મરણથી શા માટે બ્હીવો છો ?

(૧૨) સ્વામીની હાજરીમાં કુતરો પણ સિંહ બને છે (सिंह)*

---

* કૌંસમાં આપેલા શબ્દો પરથી સાધિત ક્રિયાપદ બનાવો.

(१३) ઘણા સર્પોથી ઘેરાયલું ચન્દનનું ઝાડ ઝેરી થતું નથી (विष).
(१४) શરૂ કરેલા કાર્યમાં સજ્જનો ઢીલા પડતા નથી (मन्द).
(१५) ગધેડાને જોઇને ગધેડો અવાજ કરે છે (शब्द).

શબ્દકોશ

अति+क्रम्=વટાવી જવું, ઓળંગી જવું
अनु+स्था=બજાવવું, કાર્ય કરવું
अव+सो [स्य] (४ થો प)=પૂરું કરવું, અંત આણવો
अव+सद् [सीद्] (१ લો प)= નાશ પામવું, આશાભંગ થવું, ખૂંચઈ જવું
आविस्+भू=દેખાવું, પ્રત્યક્ષ થવું
उच्छलित (કૃ.)=ઉત્પન્ન થયો
प्र+ज्वल् (१ લો प)=બળવું
वि+कृ (કર્મણિ)=વિકાર પામવું
सम्+उद्+पद् (४ થો आ)=ઉત્પન્ન થવું
स्मर्तव्यशेषं नी=મારી નાંખવું

अपथ्य (वि.)=ગેરફાયદો કરનારું
अवसरप्राप्त (वि.)=કાળને યોગ્ય
कुठारः (न.)=કુહાડી
उद्घोषः (न.)=ઘુમરાણ
खननम् (न.)=ખોદાણ
गणः (न.)=ટોળું
घर्मांशुः (न.)=સૂર્ય (घर्म=ગરમ)
नन्दः (न.)=નન્દ નામે રાજા
नियत (वि.)=નક્કી, ખચિત
पत्तनम् (ना.)=શહેર
पृष्ठभागः (न.)=પાછલો ભાગ
रणधुरा (नारी)=યુદ્ધની ઝૂંસરી

ચાંદની=**चन्द्रिका, ज्योत्स्ना**
પ્રકાશવું=**वि+राज्** (१ લો आ)
દીવો=**दीपः**
માબાપ=**पितृ** (દ્વિ.), **मातापितरौ**
આનંદથી=**लीलया, सलीलम्**
શરણે આવવું=**शरणम् गम्**
માળો=**नीडः-डम्**
ઇચ્છિત દિશા=**इष्टदिग्भागः**
સગુંવહાલું=**बान्धवः**
ફરમાવવું=**आ+दिश्**
ઘેરાયલું=**आविष्ट**
નિરાંતે=**प्रकामम्, गाढं, निर्भरम्**
ઊંઘ આવવી=**निद्रया अभिभू** (કર્મણિ)-**आक्रम्** (કર્મણિ)

મનોયત્ન ૩૭: નીચેનાં વાક્યોમાં સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ ખરો છે કે ખોટો તે સકારણ જણાવો:—

(i) आगतेषु बालेषु तेभ्यो मोदकान्दातुमारभे ।

(ii) द्रोणे हते तस्य पुत्रोऽश्वत्थामा रणधुरामवहत् ।

(iii) रामेण लङ्कायां विजितायाम् तेन बिभीषणो राज्यपदेऽभिषिक्तः ।

(iv) शत्रौ पराजिते सैनिकाः परां मुदामापन्नाः ।

(v) विद्यमानेषु देवेषु दमयन्ती नलस्य कण्ठे वरमालामारोपयत् ।

(vi) पथिक उत्थिते सत्यात्मनो गर्दभमपहृतमपश्यत् ।

(vii) एवं विचारयति तस्मिन्नहम् न्यवेदयम् ।

(viii) मृते राज्ञि तस्य महिषी प्रमुक्तकण्ठं व्यलपत् ।

મનોયત્ન ૩૮: નીચેનાં વાક્યોમાં અનાદરાર્થે ષષ્ઠીનો પ્રયોગ કરો:-

(i) ——— ——— काकेन मूषकोऽपहृतः ।

(ii) ——— ——— मया द्रौपदी केशेषु गृहीता ।

(iii) ——— ——— राजा तस्य वधमादिशत् ।

નીચેનાં વાક્યોમાં સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ કરો:—

(i) ——— ——— मित्राणि जनानि त्यजन्ति ।

(ii) ——— ——— भरतो राज्येऽभिषिक्तः ।

(iii) ——— ——— कथं तमिस्रा लोकस्य दृष्टेरावरणाय कल्पेत ।

(iv) ——— ——— कुतः बालानामशुभं स्यात् ।

મનોયત્ન ૩૯: નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

विद्यमाने, घर्मांशौ, जीवति, अनवसित, प्रेक्षमाणानाम्, अवसन्नः, विक्रियन्ते.

———:o:———

પરિશિષ્ટ ૩

નારીજાતિનું અંગ

(अ) સ્વરાંત વિશેષણો અને કૃદંતો

પ્રથમ પુસ્તકમાં ૧૭૨ માં પાનાપરના પરિશિષ્ટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે अકારાંત વિશેષણોનું નારીજાતિનું અંગ आકારાંત કે ईકારાંત થાય છે. ભૂત કર્મણિકૃદંત, વિધ્યર્થ કર્મણિ કૃદંત, વર્તમાન કૃદંત, વિશેષણનું અધિકતાવાચક કે શ્રેષ્ઠતાવાચક અંગ, इत કે य તદ્ધિતપ્રત્યયોથી બનાવવામાં આવેલાં વિશેષણો (कण्टकित, पुष्पित, व्याधित, ग्राम्य, धर्म्य, न्याय्य વગેરે), અને સંબંધ વાચક વિશેષણો (मदीय, तदीय, વગેરે)—આનું નારીજાતિનું અંગ आકારાંત થાય છે. अ, मय કે तन તદ્ધિત પ્રત્યયોથી બનાવવામાં આવેલાં વિશેષણો (चाक्षुष, मृण्मय, हिरण्यमय, अद्यतन, पुरातन વગેરે), જથ્થાવાચક વિશેષણો (इयत्, कियत्, વગેરે), સમાનતાવાચક વિશેષણો (कीदृश, तादृश, વગેરે), उभय અને (વિકલ્પે) कतिपय—આ સઘળાનું નારીજાતિનું અંગ ईકારાંત થાય છે. †

अકારાંત વિશેષણોનાં સાધારણ રીતે રૂપો નરજાતિમાં राम પ્રમાણે અને નાન્યતરજાતિમાં जल પ્રમાણે થાય છે. પણ કેટલાંક સાર્વનામિક વિશે-ષણોમાં થતો ફેરફાર અહીં આપ્યો છે.

વિશેષણ	નરજાતિ	નારીજાતિ	નાન્યતરજાતિ
अन्य, अन्यतर, इतर एकतम, कतर, कतम	किम् (નર) પ્રમાણે	किम् (નારી) પ્રમાણે	किम् (નાન્યતર) પ્ર. } એ. વ. દ્વિ. } अन्यत्–द्
एकतर, विश्व, सम, सर्व	किम् (નર) પ્રમાણે	किम् (નારી) પ્રમાણે	किम् (નાન્યતર) પ્ર.એ.વ. एकतरम्
अपर, अवर, उत्तर, दक्षिण, पर, पूर्व, स्व	પં. એ. વ. अपरात्– अपरस्मात्. સ. એ. વ. अपरे-अपरस्मिन्	किम् (નારી) પ્રમાણે	किम् (નાન્યતર) પ્ર.એ.વ. एकतरम्

† गौर कल्याण, तरुण, वराक, નું અંગ ઈકારાંત છે, અને चण्ड, विशाल, सुख-कर, सुन्दरनुं વિકલ્પે ઈકારાંત છે.

अपर, अर्ध, अल्प, अवर, उत्तर, कतिपय, दक्षिण, चरम, पर, पूर्व અને स्व ના પ્ર. બ. વ. નાં રૂપો राम પ્રમાણે તથા किम् પ્રમાણે થાય છે.

(ब) વ્યંજનાન્ત વિશેષણો અને કૃદંતો

વ્યંજનાન્ત વિશેષણોનાં રૂપો નીચેના કોઠામાં બતાવ્યા પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

વિશેષણ	નરજાતિ	નારીજાતિ	નાન્યતરજાતિ
सत्	शरद् (२)*	शरद्	जगत् (३५)
यादृश्	दिश्	दिश्	यादृक्-ग्—यादृशी यादृंशि
सुखभाज्	वाच्	वाच्	,,
भगवत्—श्रीमत्—कियत्—गतवत्	धनवत् (७)	भगवती	धीमत् (३५)
गच्छत् (१-४-१० ગણ)	यच्छत् (१०)	यच्छन्ती (११)	गच्छत् (३५)
विशत् (६ ગણ)	यच्छत् (१०)	विशती-न्ती	विशत् (३५)
कुर्वत् (२-३-५-७-८-९ ગણ)	यच्छत् (१०)	कुर्वती	कुर्वत्
अनागस्	वेधस् (१७)	वेधस्	मनस् (३५)
प्रेयस्—गरीयस्	प्रेयस् (१७)	प्रेयसी	मनस् (३५)
गुणिन्, यशस्विन्	दण्डिन् (१८)	गुणिनी	भाविन् (३६)
विद्वस्	विद्वान् (२७)	विदुषी	विद्वस् (३५)
सुगृहीतनामन्	महिमन् (२७)	सुगृहीतनाम्नी	नामन् (३६)

* કૌંસમા આપેલો આંકડો આ પુસ્તકનાં પાનાનો નંબર છે.

(क) અકારાંત નામો

નરજાતિ	નારીજાતિ	એવાં બીજાં નામો
देवः	देवी	कुमारः कुम्भकारः, क्षत्रियः, गोपः गोपालः चौरः,
मानुषः	मानुषी	दासः, दूतः, नरः, नर्तकः, पुत्रः, प्राज्ञः, ब्राह्मणः, भृङ्गः, मत्स्यः मातामहः, मृगः, यवनः, रजकः, वृषलः, वैश्यः, शूद्रः, सिंहः, हयः, हरिणः.
नन्दनः	नन्दिनी	
राजन्	राज्ञी	
श्वन्	शुनी	मघवन्
युवन	युवतिः— युवती, यूनी	
बालः	बाला	अजः, अश्वः, आत्मजः, किंकरः, चटकः, तनयः, पोत, वत्सः, सेवकः
दारकः	दारिका	गोपालकः, मूषकः
पुत्रकः	पुत्रिका- पुत्रका	
भवः	भवानी	आचार्यः, इन्द्रः, उपाध्यायः, रुद्रः, वरुणः
मातुलः	मातुलानी-मातुली	
अग्निः	अग्नायी	
मनुः	मनुः—मनायी-मनावी	

जामाता — स्नुषा

वरः — वधूः

पुमान् — स्त्री

मुनिः— मुनिः

शुकः — सारिका

बकः — बलाका

नृ–नरः— नारी

कपिः— कपिः–कपी

પુનરાવર્તન

પ્રશ્નપત્ર ૨ જો

૧. નીચેનાં વાક્યોનો ગૂજરાતી અનુવાદ કરો:—

(i) मम मन आपदमाशङ्कते ।

(ii) देशान्संचरतो बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि विस्तृता भवति ।

(iii) दीपे प्रज्वलिते विनश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः ।

(iv) गुणवत्तरपात्रेण छाद्यन्ते गुणिनां गुणाः ।

(v) सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ।

(vi) गुणानुरागेन शिरोभिरुह्यते निराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ।

(vii) युक्तं न वा युक्तमिदं विचिन्त्य वदेद् विपश्चिन्महतोऽनुरोधात् ।

(viii) आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाम्भो, लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ।

(ix) मौने मौनी, गुणिनि गुणवान्पण्डिते पण्डितोऽसौ ।
धन्यः कोऽपि त्रिभुवनजयी योऽवधूतेऽवधूतः ॥

૨. નીચેના શબ્દો પરથી વિશેષણો બનાવો:—

मृद्, भवत्, पुरा, पुष्प, ग्राम, धी, न्याय, धन, आयुस्, भाग्य.

નીચેનાં વિશેષણોનાં અધિકતાવાચક અને શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપો આપો:–

राजन, प्रिय, नीचैः, ओजस्विन्, महत्, बुद्धिमत्, युवन्, विजयिन्, विद्वस्, स्रु.

૩. નીચેના ધાતુઓનું વિધ્યર્થ કર્મણિકૃદંત બનાવો:—

क्षम्, कृत्, डी, सो, पुष्, भुज्, दृश्, कुप्, खन्, जॄ.

નીચેના શબ્દોના બીજી બ.વ., પાં. એ.વ., સા. એ.વ.નાં રૂપો આપો:

अस्मद्, इदम्, (ન. નારી) पूर्वोत्तरा, युष्मद्, अदस् (ન. નારી), यादृश्-श (નારી), तावत् (ન. નારી).

૪. નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

अमू, इमे, वः, आवयोः, अमुयोः, आभ्याम्, मे.

मम–मे, तद्–एतद्, इदम्–अदस्, इमानि–एनानि, ના ઉપયોગ સંબંધમાં દાખલા આપી ટુંક નોંધ લખોઃ—

૫. નીચેનાં ખાનાંઓ યોગ્ય શબ્દ વડે પૂરોઃ—

(i) महात्मनाम् चित्तानि —— न क्षुभ्यन्ति ।

(ii) महात्मनाम् कार्याणि ——— संवदन्ति ।

(iii) महात्मनाम् विद्या —— कल्पते चक्षुः च ——— ।

(iv) महात्मानः———वचांसि प्रभाषन्ते, जनानाम्——प्रभवन्ति च ॥

૬. નીચેના વિષયોપૈકી ગમે તે એક પર સાત વાક્યો સંસ્કૃતમાં લખોઃ—

(i) कुम्भकारस्य जीवनचर्या ।

(ii) पाण्डवानां वने विवासनम् ।

(iii) अध्ययनात् पराजितस्य छात्रस्य परिदेवनम् ।

૭. નીચેનાં ખાનામાં કૌંસમાં આપેલા શબ્દો વાપરોઃ—

(i) कामः क्रोधः मदः लोभः मोहः असूया च मनुष्येण ——— ।
(जिनुं विध्यर्थ क. कृदंत)

(ii) यत् पाण्डवाः ——— विवाहवृत्तम् —— निवेदयन्ति ——
मे आनन्दहेतुः । (आत्मन्, अहम्, तद्)

(iii) अपथ्ये सेविते पुरुषस्य मरणं वा व्याधिर्वा —— । (निश्चित)

(iv) तपो दमो निःस्पृहता च यतिषु —— । (प्र+शंस्नुं विध्यर्थ क. कृदंत)

(v) यत्क्रौर्यमिति उच्यते —— स्वभाव एव खलानाम् । (तद्)

(vi) आकाशे —— तारकाणि नक्षत्राणि ग्रहाः च रात्रौ ——— ।
(बहु, ज्योतिर्दायिन्)

નીચેના શબ્દો પર નોંધ કરોઃ—

(i) प्राणेभ्योऽपि **प्रिया** सीतासीद् रामस्य महात्मनः ।

(ii) सा तपस्विनी तस्य कृपापात्रम् **जाता** ।

૮. નીચેનાં વાક્યો સુધારી લખોઃ—

(i) तव च मे च सख्यमस्ति ।

(ii) अतस्त्वां दूरादेव नमः ।

(iii) मूर्खजनैः सतां समाजो न प्रवेष्टव्यम् ।

(iv) मे आगमनस्य प्रागेव स गतः ।

(v) अस्य पुस्तकस्य तुभ्यं प्रयोजनं नास्ति ।

(vi) इदानीं स कुत्र स्थितो भवितव्यम् ।

(vii) पाण्डवेषु वने उषितेषु बहवो ब्राह्मणास्तानुपासर्पन् ।

(viii) त्वं मे प्राणानामपि प्रियतमोऽतस्त्वामेतत्सर्वं कथयामि ।

નીચેના શબ્દોનો ઉપયોગ સમજાવવા તમારાં વાક્યો બનાવોઃ—

प्र+भू, अभितः, तत्रभवत्, उद्+क्रण्ठ्, वि+रम् .

૯. ગમે તે બેના જવાબ આપોઃ—

(i) સંસ્કૃતમાં સરખામણી દર્શાવવા હમેશાં અધિકતાવાચક રૂપ વાપરવું પડે છે ખરૂં ?

(ii) અનાદરાર્થે ષષ્ઠી કયા વિશિષ્ટ અર્થમાં સંસ્કૃતમાં વપરાય છે ?

(iii) સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં કયારે થાય છે ?

(iv) च નો ઉપયોગ દાખલા આપી સમજાવો.

૧૦. સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરોઃ—

પહેલાંના વખતમાં સુન્દ અને ઉપસુન્દ નામે બે ભાઇઓ હતા. તેઓ ત્રણે લોકમાં વિજય મેળવવા માટે મોટું તપ કરવા લાગ્યા. તેમના તપથી ખુશ થઈ બ્રહ્માએ તેમને ઇચ્છિત વરદાન આપ્યું. તેઓ આખી પૃથ્વીને પીડવા લાગ્યા. દેવો તેના ત્રાસથી દુઃખી થઇ બ્રહ્માપાસે ગયા. બ્રહ્માએ તેમની વાત સાંભળી એક સુંદર સ્ત્રીને તે રાક્ષસો પાસે જવા કહ્યું. તે સુંદર સ્ત્રીને જોઈ બંને રાક્ષસો મોહિત બન્યા. તેને પરણવા બંને માંહોમાંહે લડવા લાગ્યા. આમ તેઓ પોતેજ પોતાના મરણનું કારણ બન્યા.

———: o :———

अतिलोभो विनाशाय

आसीत्कल्याणकटके भैरवो नाम व्याधः। स चैकदा मृगमन्विष्यमाणो विन्ध्याटवीं गतः। तत्र तेन मृग एको व्यापादितः ततो मृगमादाय गच्छन् स घोराकृतिं शूकरं दृष्टवान्। स व्याधो मृगं भूमौ निधाय शूकरं शरेणाविध्यत्। शूकरोऽपि घनघोरगर्जनं कृत्वा व्याधं हतवान्। संच्छिन्नद्रुम इव स व्याधो भूमावपतत्। अथानन्तरं दीर्घरावो नाम जम्बुकः परिभ्रमन्नाहारार्थी तान्मृतान्मृगव्याधशूकरानपश्यत्। अचिन्तयच्च। अहो अद्य महद्भोज्यं मे समुपस्थितम्। अथ वा यथाचिन्तितानि दुःखानि तथा सुखान्यपि देहिनामागच्छन्ति। तद्भवतु। अधुना प्रथमबुभुक्षायां निःस्वादु कोदण्डलग्नं स्नायुबन्धनं खादामि इत्युक्त्वा तद्भक्षयितुमारभत। यावत्स भक्षयितुमारभते तावत् स्नायुबन्धनं छिन्नं धनुश्चोत्पतितम्। तेन हृदि निर्भिन्नः स दीर्घरावः पञ्चत्वं गतः। अत उच्यते

कर्तव्यः संचयो नित्यं कर्तव्यो नातिसंचयः।
पश्य संचयशीलोऽसौ धनुषा जम्बुको हतः॥

—*Adapted from* पञ्चतन्त्रम्

किमर्थम् व्याधो विन्ध्याटवीं गतः? मृगमादाय गच्छता तेन किं दृष्टम्? शूकरेण किं कृतम्? किमर्थम् दीर्घरावस्तत्रागतः? किं तेन दृष्टम्? किं तेन चिन्तितम्?

किं तेन प्रथमम् भक्षितम् ? कथं स दीर्घरावो मृतः ? कथं दीर्घराव आत्मनो मृत्योः कारणम् ? कश्चिदपरो दृष्टांतोऽस्मिन् विषये उच्यताम् । किं कथायास्तात्पर्यम् ?

નિયમ ૧૧ મો :—अथ वा—સંસ્કૃતમાં એક વિચારસરણી પરથી બીજી વિચારસરણી પર જવામાં આવે, અગર એક વિચાર દર્શાવ્યા પછી બીજો વિરુદ્ધ વિચાર દર્શાવવામાં આવે, ત્યારે એ વિચારો વચ્ચે ત્રુટી બતાવવા अथ वा શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

શબ્દકોશ

अनु+इष् (૪ થો પ)=શોધવું
अनन्तरम् (અ.)=પછી
आ+दा=લેવું
कटकः=પર્વતની તળેટી, સપાટ પ્રદેશ
कर्तव्य (કૃ.)=કરવું જોઈએ
कृत्वा (કૃ.)=કરીને
कोदण्डः (ન.)=ધનુષ્ય **धनुस्** (ના.)
घनघोरगर्जनम् (ના.)=મેઘ જેવી ઘોર ગર્જના
घोराकृतिः=ભયંકર આકૃતિવાળો
जम्बुकः (ન.)=શિયાળ
द्रुमः (ન.)=ઝાડ
नि+धा=મૂકવું
निःस्वादु (વિ.)=સ્વાદવગરનું
निस्+भिद्=વીંધવું
पञ्चत्वं गम्=મરણ પામવું
बुभुक्षा (નારી)=ભૂખ
भोज्यम् (ના.)=ખાવાનું
व्यध् [विध्] (૪ થો પ)=વીંધવું
व्याधः (ન.)=શિકારી
व्यापादित (કૃ.)=મરાયલો
शूकरः (ન.)=ભૂંડ
संच्छिन्न (કૃ.)=તોડી પાડેલું
संचयशीलः=એકઠું કરવાની વૃત્તિવાળો
स्नायुः (ન.)=બાણની દોરી
सम्+उप+स्था=ઉપસ્થિત થવું
हतवत् (કૃ.)=માર્યો

મનોયત્ન ૪૦ : ખાનાંઓ પૂરી નીચેનાં વાકયો લખો:—

(i) ——— नाम व्याधेन मृग एको व्यापादितः ।
(ii) व्याधस्य बाणेन ——— शूकरः ——— दृष्टः ।
(iii) शूकरेण व्याधो ——— ।
(iv) दीर्घरावस्तत्र ——— ——— आगतः ।

(v) लोभात् सः मृगव्याधशूकरान् ——— स्नायुबन्धनम् — आरभत ।
(vi) ——— ——— धनुरुदपतत् ।

મનોયત્ન ૪૧ : નીચેનાં કૃદંતો ઓળખો અને તેમનાં માગેલાં રૂપો તૈયાર કરોઃ—

કૃદંત	વર્ત. કૃ.	ભૂ. કર્તરિ કૃ.	ભૂ. કર્મણિ કૃ.	સં. ભૂ. કૃ.
गत		*		
अन्विष्यमाण			*	*
व्यापादित	*			*
आदाय	*		*	
दृष्टवान्	*			*
भक्षयितुम्		*		*
परिभ्रमन्			*	
छिन्न	*			*
हतवान्			*	
कृत्वा		*		

મનોયત્ન ૪૨ : સંધિ છૂટી પાડી લખોઃ—

मृग एको व्यापादितः । शूकरोऽपि; भूमावपतत्; परिभ्रमन्नाहारार्थी; अचिन्तयच्च; महद्भोज्यम्; इत्युक्त्वा; अत्रैकेयमपि; तस्मा इयम्; राजद्वार उपस्थापितः.

પાઠ ૧૬ મો

कविकुलमणिः कालिदासः

संस्कृतसाहित्यमणिः कालिदासः क आसीत्, कुत्र वा तेनाध्युषितं, कदासौ जातस्तत्सर्वं न क्वापि निर्दिष्टम्। अस्मिन् विषये ते ते जनप्रवादाः प्रचलिताः। अत्रैकेयमपि किंवदन्ती।

आसीत् पुरा कोऽपि भूपालः। तस्य चासीत्पण्डिततमा कन्या। तस्या अनुरूपं वरमन्विष्यतस्तस्य मनोरथा विफलीभूता। भग्नाशोऽसौ प्रतिज्ञां कृतवान्। 'श्वः प्रभाते यः प्रथमं नयनगोचरतामागच्छेत् तस्मा इयं कन्या प्रदेया' इति। अथ तस्य मन्त्री चिन्तितवान्। 'राज्ञा सा कन्या मम तनयाय न प्रत्ता। अहमपि तावदेवं घटयेयं यथा मम वैरतृप्तिर्भवेदिति। एवं विचिन्त्य तेन कस्यचिद्वृक्षस्य शाखाग्रमारुह्य मूलमुच्छिन्दन् कोऽपि गोपालो राजद्वार उपस्थापितः। अथ श्वः प्रभाते यावद्राजा द्वाराण्युद्घाटयति तावत्प्रथममेवासौ दृष्टिपथमागतः। यथाप्रतिज्ञं तस्मै प्रत्ता कन्या। निशि कन्यया पत्युः मौढ्यातिशयोऽवगतः भृशं च स निर्भर्त्सितः। एवं प्रतिदिनं जायया परुषं निर्भर्त्सितोऽसौ प्रासादं त्यक्त्वा वनं गतः। तत्र च कालीमाराध्यालौकिकं कवित्वं संपाद्य गृहं प्रतिनिवृत्तः। रात्रौ शयनमन्दिरं गतोऽसौ तस्य कवित्वमन्तरेणोत्सुकया राजपुत्र्या पृष्टः

अनिलस्यागमो नास्ति द्विपदो नैव दृश्यते।
जलमध्ये स्थितं पद्मं कम्पितं केन हेतुना॥

सपद्येवोक्तवान् कविकुलमणिः कालिदासः

पावकोच्छिष्टवर्णस्य शर्वर्या बन्धनं कृतम्।
मोक्षो न लभ्यते कान्ते कम्पितं तेन हेतुना॥

पत्युः कवित्वेन मुग्धा सा तस्य पादयोः प्रणिपत्य क्षमामयाचत तस्मिंश्च बद्धदृढभावा जाता।

कथं कालिदासेन कवित्वं संपादितम् ? कांचित् अन्यां एतादृशीं किंवदन्तीं कथयत। एतादृशान् जनप्रवादानन्तरेण भवताम् किं मतम् ? एतादृशैर्जनप्रवादैः किं प्रयोजनम् ? कालिदासमुद्दिश्य भवद्भिः वाचिता अन्याः किंवदन्तीः कथयत। कुत्र कालिदासेन अध्युषितम् ? कदा कालिदासो जातः ? के ग्रन्था: कालिदासेन रचिताः ? किमर्थम् सः कविकुलमणिः उच्यते ?

શબ્દકોશ

अधि+वस् (१ લો પ)=રહેવું
आसीत्=હતો (अस्=હોવું)
उद्+घाटय्=ઉઘાડવું
उद्+छिद्=કાપવું
उप+स्थापय्=ઉભા રાખવું
घट्ट्=યોજવું, ઘાટ ઘડવો
नयनगोचरताम् गम्=નજરે પડવું
नयनपथं गम्
निस्+दिश् (६ ठो प)=બતાવવું
निस्+भर्त्स् (१० मो आ)=ઠપકો આપવો
प्रति+नि+वृत् (१ लो आ)=પાછા ફરવું
विफलीभू=નિષ્ફળ જવું
सं+पादय्=મેળવવું

अनिलः (ન.)=પવન
अनुरूप (वि.)=યોગ્ય
कान्ता (નારી)=સ્ત્રી जाया
किंवदन्ती (નારી)=અફવા
क्वापि (અ.)=કોઈ પણ ઠેકાણે
गोपालः (ન.)=ભરવાડ
जनप्रवादः (ન.)=લોકવાયકા
द्विपदः (ન.)=બેપગું, પક્ષી
परुषम् (અ.)=સખ્તાઈથી
पावकोच्छिष्टवर्णः (ન.)=ભ્રમર
प्रथमम् (અ.)=પહેલુંજ
बद्धदृढभावा=જેનો ભાવ દૃઢ છે તે
भग्नाशः=જેની આશા નષ્ટ થઈ છે એવો
भृशम् (અ.)=ઘણુંજ
मन्त्रिन् (ન)=પ્રધાન
मौढ्यम् (ના.)=મૂર્ખાઈ
यथाप्रतिज्ञम्=પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે
शर्वरी (નારી)=રાત્રિ
श्वः (અ.)=આવતી કાલે
सपद्येव (અ.)=તરતજ

મનોયત્ન ૪૩: कालिदासमुद्दिश्य कानिचित् वाक्यानि लिखत ।

મનોયત્ન ૪૪: (*a*) નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

समुपस्थितम्, उच्यते, निर्भिन्नः, हृदि, उच्छिन्दन्, विफलीभूताः, उक्तवान्, पण्डिततमा, प्रदेया, अध्युषितम्, घटयेयम्, दृश्यते, कृतवान्, मुग्धा, प्रणिपत्य, प्रत्ता.

(*b*) સંધિથી જોડોઃ—

पश्यन्+अपि; अचिन्तयत्+च; विनोद+उक्त्या; अमात्यान्+च; सम्यक्+गृहीत.

મનોયત્ન ૪૫: નીચેનાં વાક્યો પ્રયોગ ફેરવીને લખોઃ—

(i) तेन मृग एको व्यापादितः ।

(ii) स व्याधः शूकरं शरेणाविध्यत् ।

(iii) मृगमादाय गच्छन् स घोराकृतिं शूकरं दृष्टवान् ।

(iv) पश्य, संचयशीलोऽसौ धनुषा जम्बुको हतः ।

(v) तस्मै सा कन्या प्रदेया ।

(vi) तस्य कवित्वमन्तरेणोत्सुक्या राजपुत्र्या पृष्टः ।

(vii) मोक्षो न लभ्यते कान्ते कंपितं तेन हेतुना ।

(viii) कस्ते गुरुः ।

———:o:———

પાઠ ૧૭ મો

चन्द्रमाः

चन्द्रमा रात्रावुदयते। स औषधीनामधिपः। अत औषधीश इति ख्यातः। चन्द्रस्य प्रकाशः शीतलः। तस्माद् हिमांशुर्जनानां रुचये भवति। चन्द्रिकया प्रकाशिता जलाशयाः पर्वता वृक्षाश्च जनानाह्लादयन्ते। ज्योत्स्नयाच्छादितं भूतलं कस्य रसिकस्य चित्तं न हरति। शशाङ्कस्योदयेन वारिधिरूर्मिमालाकुलो भवति, कुमुदानि च विकसन्ति। अतश्चन्द्रस्य कुमुदबान्धव इत्यपरम् अभिधानम्।

सोमस्य बिम्बं वर्धते क्षीयते च। शुक्लपक्षे प्रतिपद आरभ्य पूर्णिमापर्यन्तं प्रतिदिनं क्रमेण सुधांशोर्बिम्बं वर्धते। अष्टम्यामर्ध-वर्तुलं पूर्णिमायां च पूर्णवर्तुलं भवति। ततः क्रमेण क्षीयते। अमा-वास्यायां नितान्तमन्तर्हितं भवति। शशिनो वृद्धिक्षयावुद्दिश्य तास्ताः कथाः पुराणेष्वन्यग्रन्थेषु च लभ्यन्ते।

कलानिधिर्दक्षप्रजापतेः का अपि दुहितॄः पर्यणयत्। स रोहिण्यामतीवास्निह्यत्। तस्मादन्या दुहितरो मत्सरणाविष्टा

पितरमभाषन्त। अस्माकं भर्तुः पक्षपातेन भृशं दुःखिता वयम्। ततः कोऽप्युपायश्चिन्त्यतां येन सोऽस्मासु सर्वासु समं स्निह्येदिति। दक्षोऽवदद्यतो विधुरेकां रोहिणीमेवाराधयति नान्याः स क्षयग्रस्तो भवत्विति। ततः प्रभृति प्रतिदिनमिन्दुः क्षीणोऽभवत्। तेन भीतास्ता दुहितरः पुनर्जनकं गत्वा तस्य वृद्धिमयाचन्त। तदा तेनोक्तम्। निशापतिरेकस्मिन् पक्षे क्षयं गमिष्यत्यपरपक्षे तु पुनर्वृद्धिं गमिष्यतीति। अत एव शुक्लपक्षे द्विजराजस्य कला वर्धते कृष्णपक्षे च क्षीयते।

इयमन्या कथा अस्मिन् विषये प्रवर्तते। उडुपोऽमृतानां निधिः। देवाश्च पितरश्च सुधामाकाङ्क्षन्ते। सुधांशुस्तान् सुधया तर्पयति। तस्मात् स क्षीणो भवति। यदा स नितान्तं रिक्तो भवति तदा पुनः समाहरत्यमृतम्। अत एव कृष्णपक्षे प्रतिदिनं चन्द्रस्य कला क्षीणा भवति, शुक्लपक्षे तु पुनर्वर्धते सा। चन्द्रस्येमां कल्याणप्रवृत्तिमेवोद्दिश्य कविना गीतम् 'पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः।

नक्षत्राणां चन्द्रः श्रेष्ठः। तस्मात्स नक्षत्रेश इति ख्यातः। आकाशे बहूनि नक्षत्राणि तारकाणि च वर्तन्ते। तथापि रात्रिश्चन्द्रमसैव ज्योतिष्मती। अत उक्तम्—'नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः।' अपरं च

शशिना च निशा निशया च शशी, शशिना निशया च विभाति नभः।
पयसा कमलं कमलेन पयः पयसा कमलेन विभाति सरः॥

શબ્દકોશ

आ+काङ्क्ष् (१ લો આ)=ઇચ્છા રાખવી
उदय् (१ લો આ)=ઉદય પામવું
तर्पय्=તૃપ્ત કરવું
परि+नी (१ લો પ)=પરણવું
प्र+वृत् (१ લો આ)=પ્રવર્તવું
वि+कस् (१ લો પ)=ખીલવું
वि+भा=પ્રકાશવું
सम्+आ+हृ (१ લો પ) = લેવું, એકઠું કરવું

अन्तर्हित (કૃ.)=છૂપાયલો

अभिधानम् (ના.)=નામ
आच्छादित (કૃ.)=ઢંકાયલું
आविष्ट (કૃ.)=ઘેરાયલો
उडुपः (ન.)=ચંદ્ર [उडु (ન.,ના.) =તારો]
ऊर्मि (ન., નારી)=મોજું
कुमुदः–दं=પોયણું
क्षि (૧લો પ)=ઘસાવું, નબળા પડવું
जलाशयः (ન.)=સરોવર
तारकम् (ના.)=તારો
नितान्तम् (અ.)=સંપૂર્ણ રીતે
निशापतिः (ન.)=ચંદ્ર विधुः,द्विजराजः
पितरः (ન. બહુ વ.)=પિતૃઓ
मत्सरः (ન.)=અદેખાઈ
यतः (અ.)=કારણ કે
रिक्त (કૃ.)=ખાલું
वारिधिः=સમુદ્ર (धिः=ભંડાર)
शशाङ्कः (ન.)=ચંદ્ર (शश=સસલું अङ्कः=લાંછન)
समम् (અ.)=સાથે
संकुल (वि.)=ભરપૂર, સંપૂર્ણ
सुधांशुः (ન.)=ચંદ્ર (सुधा=અમૃત अंशुः=કિરણ)
सोमः (ન.)=ચંદ્ર कलानिधिः
हिमांशुः (ન.)=ચંદ્ર (हिम=ઠંડુ)

મનોયત્ન ૪૬ : ચંદ્ર માટે આપેલા બધા શબ્દોની યાદી કરો અને તેમાંના ગમે તે આઠનો અર્થ સમજાવો.

મનોયત્ન ૪૭ : નીચેનાં વાક્યોનો અર્થ લખોઃ—

(i) धर्मार्थे क्षीणवित्तस्य क्षीणत्वमपि शोभते ।
सूरैः पर्यायपीतस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥

(ii) नमस्ते चन्द्रमसे सुधया तर्पयते सुरान् पितॄंश्च ।

(iii) भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं, महोदधिं चापि समेधयन्तम् ।
ज्योत्स्नावितानं महदुद्वमन्तं ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥

મનોયત્ન ૪૮ : सूर्यमुद्दिश्य कानिचित् वाक्यानि लिखत ।

મનોયત્ન ૪૯: નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેમના પ્રકાર કહો.

मृगव्याधशूकरान्, नयनपथम्, अन्यग्रन्थेषु, वृद्धिक्षयौ, कोदण्डलग्नम्, भूपालः, नक्षत्रताराग्रहसंकुला, मूर्खराजः, अपरपक्षः, आहारार्थी, क्षयग्रस्तः, वारिधिः, संस्कृतसाहित्यमणिः, ऊर्मिमालाकुलाः, प्रथमबुभुक्षायाम्.

મનોયત્ન ૫૦: નીચેના ધાતુઓનાં ભૂતકર્મણિ કૃદંતનાં રૂપો આપોઃ–
अव+सो, निस्+भिद्, व्यध्, अनु+स्था, प्र+सद्.

પાઠ ૧૮ મો
भीमघटोत्कचयोर्विवादः

भीमसेन —भोः पुरुष ! तिष्ठ तिष्ठ ।
घटोत्कच—एष स्थितोऽस्मि ।
भीमसेन —किमर्थं ब्राह्मणं परास्यसि भवान् राहुरिव ।
घटोत्कच—राहुरेव ।
भीमसेन —आः, सर्वापराधेऽवध्यत्वान्मुच्यतां द्विजसत्तमः ।
घटोत्कच—न मुच्यते ।

मुच्यतामिति विस्रब्धं भाषते यदि मे पिता ।
न मुच्यते तथाह्येष गृहीतो मातुराज्ञया ॥

भीमसेन —(आत्मगतम्) भोः ! कस्य पुत्रेणानेन भवितव्यम् । (प्रकाशम्) भोः पुरुष ! प्रष्टव्यं खलु तावदस्ति । का नाम भवतो माता ।
घटोत्कच—हिडिम्बा नाम राक्षसी या कौरव्यकुलदीपेन पाण्डवेन सनाथा ।
भीमसेन —(आत्मगतम्) एवं, हिडिम्बायाः पुत्रोऽयम् । सदृशो ह्यस्य गर्वः । रूपं सत्त्वं बलं चैव पितृभिः सदृशं बहु ।

(प्रकाशम्) भो ब्राह्मण । गम्यतां गृहम् । वयमेनमनु-[१२] गच्छामः ।

घटोत्कच—इममेव नयामि । अथ केनायं वारितः ।

भीमसेन —मया ।

घटोत्कच—किं त्वया । तेन हि भवानेवागच्छतु ।

भीमसेन —अतिवीर्यबलं नानुगच्छामि । यदि ते शक्तिरस्ति, बला-त्कारेण मां नय ।

घटोत्कच—किं मामवगच्छति भवान् ।

भीमसेन —मत्पुत्र इति मे मतिः ।

घटोत्कच—कथं कथं तवपुत्रोऽहम् ।

भीमसेन —कथं रुष्यति, मर्षयतु मर्षयतु भवान् । सर्वाः प्रजाः क्षत्रि-याणां पुत्रशब्देनाभिधीयन्ते । अत एव मयाभिहितम् ।

घटोत्कच—भीतानामायुधं गृहीतम् ।

भीमसेन —सत्येन[१३] शपामि न मे भयस्य ज्ञानम् । भवत्समीपे तज्ज्ञातुमिच्छामि । भद्र, वद किं रूपमेतद् ।

घटोत्कच—एष ते भयमुपदिशामि । आयुधं धारयतु भवान् ।

भीमसेन —आयुधमिति । अयं मे दक्षिणो बाहुरायुधं सदृशं मम ।

घटोत्कच—इदमुपपन्नं पितुर्मे भीमसेनस्य ।

भीमसेन —अथ कोऽयं भीमो नाम ।

Adapted from मध्यमव्यायोगम्

को घटोत्कचोऽस्ति ? किमर्थम् स ब्राह्मणं गृहीतवान् ? को भीमोऽस्ति ? किमर्थं स ब्राह्मणस्य रक्षणायागतः ? कथं स ब्राह्मणं रक्षितवान् ? किमर्थम् भीमो घटोत्कचेन सह गन्तुमुद्यतः ? का हिडिम्बा आसीत् ? किमर्थम् भीम आत्मानं बलात्कारेण नेतुं घटोत्कचमादिशत् ? कथं मत्पुत्रेति भीमेन घटोत्कच उद्दिष्टः ? किं भीतानामायुधम् ? किं नाम भीमस्यायुधमासीत् ?

નિયમ ૧૨ મો:—બોલનાર વ્યક્તિ ઉચ્ચ દરજ્જાની હોય તો પોતાને માટે એકવચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરે છે.

નિયમ ૧૩ મો:—'સોગન લેવું' એ અર્થનાં ક્રિયાપદો સાથે જેના સોગન લેવામાં આવે તેને ત્રીજી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

શબ્દકોશ

अभि+धा (કર્મણિ)=બોલાવવું	**मृष्** (૧ લો પ)=શાંત પડવું
उपपन्न (વિ.)=યોગ્ય	**रुष्** (૪ થો પ)=ગુસ્સે થવું
गृहीत (કૃ.)=પકડાયલો	**वारय्**=અટકાવવું
ज्ञातुम् (કૃ.)=જાણવાને	**विस्रब्धम्** (અ.)=નિર્ભયપણે
धृ (૧૦ મો પ)=પકડવું	**वीर्यम्** (ના.)=શક્તિ
परा+अस् (૪ થો પ)=પીછો પકડવો	**शप्** (૧ લો પ)=સોગન લેવાં
प्रकाशम् (અ.)=મોટેથી	**सदृश** (વિ.)=જેવો, યોગ્ય
भद्रः (ન.)=ભાઈ (વહાલસૂચક શબ્દ)	**सनाथ** (વિ.)=નાથવાળી, ઓઢવાળું

મનોયત્ન ૫૧: (*a*) મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો પર સામાન્ય નોંધ લખો:—

(i) किमर्थम् ब्राह्मणं परास्यति भवान् **राहुरिव** ।

(ii) **सर्वापराधेष्ववध्यत्वान्**मुच्यतां द्विजसत्तमः ।

(iii) मुच्यतामिति विस्रब्धं **ब्रवीति यदि मे पिता** ।

(iv) सर्वाः **प्रजाः क्षत्रियाणां पुत्रशब्देना**भिधीयन्ते ।

(*b*) મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો પર વ્યાકરણની દૃષ્ટિથી નોંધ કરો:—

(i) का **नाम** भवतो माता ।

(ii) **वयमे**नमनुगच्छामः ।

(iii) **पूज्यतमः** खलु ब्राह्मणः ।

(iv) उपपन्नं हि इदं मे **पितुर्भी**मसेनस्य ।

મનોયત્ન ૫૨: નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો:—

द्विजसत्तमः, मुनिश्रेष्ठः, नरपुङ्गवः, कविवरः, पुरुषोत्तमः, कुरुसत्तमः, नरर्षभः, वर्तनविशारदः, परनिन्दानिपुणः, सर्वविद्याकुशलः, युद्धप्रवीणः, वंचनाचतुरः, वाक्पटुः, क्षत्रियकुलोत्पन्नः, आतपशुष्कः.

———: ० :———

પાઠ ૧૯ મો

પાંચમો ગણ

उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः ।
अनुद्योगेन तैलानि तिलेभ्यो नाप्तुमर्हसि ।
स्वल्पायपि पिण्डाय श्वा लाङ्गूलं धुनोति ।
निदाघे वर्षनिरोधे च प्रस्वेदपीडिता जना आत्मानं व्यजनेन विधुन्वन्ति ।
स्वाधिकारात्प्रमत्तः कोऽपि यक्षो धनदशापेन विषमां दशां प्राप्तवान् ।
संतोषेण विना पराभवपदं प्राप्नोति सर्वो जनः ।
निर्बला बलिनो युद्धे न कदापि धृष्णुयुः ।
गीतं कोकिल ते मुदा रसविदः शृण्वन्ति कर्णामृतम् ।
अश्वशालां दक्षिणेन महान्कोलाहलः श्रूयते ।
कर्णो दुर्योधनाय पाण्डवानां नाशं प्रतिश्रुतवान् ।
संतानकामाय राज्ञे सा पयस्विनी पुत्रं प्रतिश्रुतवती ।
हनुमान् रामाय वैदेह्या अन्वेषणं प्रत्यशृणोत्[૧૩] ।
अश्नुते स हि कल्याणं व्यसने यो न मुह्यति ।
कृष्णं दुर्योधनाय प्रहिण्वता युधिष्ठिरेण महद्दुःखमनुभूतम् ।
हरिः समाधिभेदिनीं सुराङ्गनां दुश्चरं तपः चरते तृणबिन्दवे प्राहिणोत् ।
इमां कथां तवाग्रजाय निवेदयितुं दूतं मुम्बापुरीं प्रहिणोमि[૧૪] ।
हितान्न ये संशृणुते स किंप्रभुः ।
आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन् रिपून् ।
न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया ।
स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ।
मयि जीवति को नाम धृष्णुयात्त्वयि प्रहर्तुम् ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ।

નિયમ ૧૩:—પ્રતિ+શ્રુ-વચન આપવું-ધાતુ સાથે જેને વચન આપવામાં આવે તે વ્યક્તિ ચોથી વિભક્તિમાં મૂકાય છે.

નિયમ ૧૪:—'મોકલવું' એ અર્થમાં प्र+हि, वि+सृज्, વગેરે ધાતુઓ સાથે જે વ્યક્તિ તરફ મોકલવામાં આવે તે વ્યક્તિને સાધારણ રીતે ચોથીમાં અને જે સ્થાન પરત્વે મોકલવામાં આવે તે સ્થાનને બીજી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

પ્રથમ પુસ્તકમાં આપણે ચાર ગણો-પહેલો, ચોથો, છઠ્ઠો અને દશમો -જોયા. આ ગણનું અંગ અકારાંત હોય છે. હવે જે બાકીના છ ગણો શિખવાના છે તેમનું **અંગ** અકારાંત નથી. આ ઉપરાંત આ ચાર ગણોમાં પ્રત્યયો લગાડતી વખતે **અંગમાં** કોઇપણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવામાં આવતો ન હતો. હવે પછીના ગણોમાં ધાતુને કાળના પ્રત્યયો લગાડતાં પહેલાં અમુક પ્રત્યયો આગળ **અંગ**માં ફેરફાર કરવામાં આવે છે. આ છ ગણ માટેના કાળના પ્રત્યયો તથા એ પ્રત્યયો પહેલાં કરવામાં આવતો ફેરફાર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

	પરસ્મૈપદ			આત્મનેપદ		
	વર્તમાનકાળ			વર્તમાનકાળ		
	એ. વ.	દ્વિ.	બ. વ.	એ. વ.	દ્વિ.	બ. વ.
૧લો પુ.	**मि**	वस्	मस्	ए	वहे	महे
૨જો પુ.	**सि**	थस्	थ	से	आथे	ध्वे
૩જો પુ.	**ति**	तस्	अन्ति	ते	आते	अते
	ભૂતકાળ			ભૂતકાળ		
૧લો પુ.	**अम्**	व	म	इ	वहि	महि
૨જો પુ.	**स्**	तम्	त	थास्	आथाम्	ध्वम्
૩જો પુ.	**त्**	ताम्	अन	त	आताम्	अत
	આજ્ઞાર્થ			આજ્ઞાર્થ		
૧લો પુ.	**आनि**	**आव**	**आम**	**ऐ**	**आवहै**	**आमहै**
૨જો પુ.	हि	तम्	त	स्व	आथाम्	ध्वम्
૩જો પુ.	**तु**	ताम्	अन्तु	ताम्	आताम्	अताम्

	વિધ્યર્થ			વિધ્યર્થ		
૧લો પુ.	याम्	याव	याम	ईय	ईवहि	ईमहि
૨જો પુ.	याः	यातम्	यात	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
૩જો પુ.	यात्	याताम्	युः	ईत	ईयाताम्	ईरन्

ઉપરના પ્રત્યયો જોતાં જણાશે કે ૧૩ પ્રત્યયો બાકીના પ્રત્યયો કરતાં જુદા પાડવામાં આવ્યા છે. એ પ્રત્યયો વિકરણ પ્રત્યયો કહેવાય છે. આ **વિકરણ પ્રત્યયો લગાડતાં પહેલાં ધાતુના અંત્ય સ્વરનો કે ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ કરવામાં આવે છે.** આ સિવાયના બીજા પ્રત્યયો આગળ કોઈપણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવામાં આવતો નથી.

પાંચમા ગણની નિશાની नु છે. માટે **चि + नु + वः=चिनुवः** એજ પ્રમાણે **चिनुमः-चिनुथः** વગેરે રૂપો થાય છે. તેમજ **चि + नु + आथे = चिन्वाथे; चि + नु + अन्ति = चिन्वन्ति** રૂપો થાય છે. પણ **चि + नु + ति = चि + नो + ति = चिनोति.** એજ પ્રમાણે **चिनोमि, चिनोषि, चिनोतु** વગેરે રૂપો થાય છે.

चि + नु + आनि = चि + नो + आनि = चि + नव् + आनि = चिनवानि, અને **चि + नु + ऐ = चि + नो + ऐ = चिनवै** રૂપો થાય છે.

चि-વર્તમાનકાળ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
૧ લો પુ.	**चिनोमि**	**चिनुवः-चिन्वः**[i]	**चिनुमः-चिन्मः**[i]
૨ જો પુ.	**चिनोषि**	**चिनुथः**	**चिनुथ**
૩ જો પુ.	**चिनोति**	**चिनुतः**	**चिन्वन्ति**

चि-ભૂતકાળ

૧ લો પુ.	**अचिनवम्**	**अचिनुव-अचिन्व**[i]	**अचिनुम-अचिन्म**[i]
૨ જો પુ	**अचिनोः**	**अचिनुतम्**	**अचिनुत**
૩ જો પુ.	**अचिनोत्**	**अचिनुताम्**	**अचिन्वन्**

चि–આજ્ઞાર્થ

૧ લો પુ.	चिनवानि	चिनवाव	चिनवाम
૨ જો પુ.	चिनु [ii]	चिनुतम्	चिनुत
૩ જો પુ.	चिनोतु	चिनुताम्	चिन्वन्तु

चि–વિધ્યર્થ

૧ લો પુ.	चिनुयाम्	चिनुयाव	चिनुयाम
૨ જો પુ.	चिनुयाः	चिनुयातम्	चिनुयात
૩ જો પુ.	चिनुयात्	चिनुयाताम्	चिनुयुः

નિયમ (i) અંગમાંના उ ની આગળ જોડાક્ષર આવ્યો ન હોય તો व् અને म् થી શરૂ થતા પ્રત્યયો આગળ उ વિકલ્પે ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે. सुनुवः–सुन्वः, પણ आप्नुवः, साध्नुवः, વગેરે.

નિયમ (ii) જેને છેડે સ્વર છે એવા પાંચમાં ગણના ધાતુઓને આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં हि પ્રત્યય લગાડવામાં આવતો નથી.

आप् + नु + अन्ति = आप् + न् + उव + अन्ति = आप्नुवन्ति
असाध् + नु + अन् = असाध् + न् + उव् + अन् = असाध्नुवन्

નિયમ (iii) જેને છેડે વ્યંજન છે એવા પાંચમાં ગણના ધાતુઓમાં સ્વરથી શરૂ થતા અવિકરણ પ્રત્યયો આગળ नु માંના उ નો उव् થાય છે.

अश् + नु + आथे = अश् + नुव् + आथे = अश्नुवाथे; अ + अश् + नु + आथाम्=आश्नुवाथाम्, अश् + नु + ऐ = अश् + नो + ऐ = अश् + नव् + ऐ=अश्नवै. પણ सु + नु + आथे = सुन्वाथे.

अश्-વર્તમાનકાળ

૧ લો પુ.	अश्नुवे	अश्नुवहे	अश्नुमहे
૨ જો પુ.	अश्नुषे	अश्नुवाथे	अश्नुध्वे
૩ જો પુ.	अश्नुते	अश्नुवाते	अश्नुवते

अश्-ભૂતકાળ

૧ લો પુ.	आश्नुवि	आश्नुवहि	आश्नुमहि
૨ જો પુ.	आश्नुथाः	आश्नुवाथाम्	आश्नुध्वम्
૩ જો પુ.	आश्नुत	आश्नुवाताम्	आश्नुवत

अश्-આજ્ઞાર્થ

૧ લો પુ.	अश्नवै	अश्नवावहै	अश्नवामहै
૨ જો પુ.	अश्नुष्व	अश्नुवाथाम्	अश्नुध्वम्
૩ જો પુ.	अश्नुताम्	अश्नुवाताम्	अश्नुवताम्

अश्-વિધ્યર્થ

૧ લો પુ.	अश्नुवीय	अश्नुवीवहि	अश्नुवीमहि
૨ જો પુ.	अश्नुवीथाः	अश्नुवीयाथाम्	अश्नुवीध्वम्
૩ જો પુ.	अश्नुवीत	अश्नुवीयाताम्	अश्नुवीरन्

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરોઃ—

(૧) લોભી માણસ ધનનો ઢગલો ભેગો કરે છે (सं+चि).

(૨) પોતાની પ્રિય વાણીથી તે દુશ્મનનું દીલ જીતવા શક્તિમાન થયો (शक्).

(૩) અનાચાર અને દુષ્ટ વર્તન સજ્જનોનાં હૃદયને પીડા આપે છે (दु).

(૪) કેટલાક માણસો પોતાની ખામીઓ ઢાંકે છે (आ+वृ), પણ તેમણે પોતાની ખામીઓ બહાર પાડવી જોઈએ (वि+वृ).

(૫) અમે ઘરમાં ભૂમિપર શેતરંજી બીછાવીએ છીએ (स्तृ).

(૬) ઉદ્યમ વિના કાર્ય પાર પડી શકતું નથી (शक्).

(૭) ઊંચું જ્ઞાન મેળવવા (आप्) મે મારા ભાઇને ઇંગ્લંડ મોકલ્યો (प्र+हि).

(૮) તમારી વાતો સાંભળતાં આખી રાત વીતી ગઈ

(૯) તમારા જેવા નબળા માણસે બળવાન સાથે યુદ્ધમાં બહાર પડવું ન જોઈએ (धृष्).

(૧૦) તમારા પર આ પત્ર કોણે મોકલ્યો ?

(૧૧) મારા ઘરની પૂર્વ દિશાએ મોટો સાર્વજનિક કૂવો છે.

(૧૨) કડક શિક્ષક આગળ નિશાળીઆઓ પોતાના વિચારો જણાવી શકતા નથી (वि+वृ).

(૧૩) પોતાના અપરાધો છુપાવનાર (आ+वृ) માણસ વખણાતો નથી.

(૧૪) છોકરાઓ, દુસ્મનોના પણ ગુણોને બહાર લાવો.

(૧૫) 'હું પાંડવસેનાનો નાશ કરવા સમર્થ છું માટે એ વિશે તમે ચિંતા કરો નહીં' એમ અશ્વત્થામાએ દુર્યોધનને વચન આપ્યું (प्रति+श्रु).

શબ્દકોશ

પાંચમા ગણના ધાતુઓ

अश्=વ્યાપી રહેવું, ભોગવવું

आप्=મેળવવું

धु=હલાવવું–वि=પવન નાંખવો

धृष्=સામે થવું

प्र+हि=મોકલવું

वृ=ઘેરીવળવું, છુપાવવું –आ=ઢાંકવું; वि=ઉઘાડવું

शक्=શક્તિમાન હોવું

श्रु [शृ]=સાંભળવું सं+श्रु प्रति+श्रु=વચન આપવું

अग्रजः (ન.)=મોટો ભાઇ

अधिकारः (ન.)=હોદ્દો

अन्वेषणम्–णः=શોધ

अप+भाष् (૧લો आ)=ભૂરું બોલવું

अश्वशाला (નારી)=ઘોડાને રાખવાની જગા

अहिः (ન.)=સાપ

उल्का (નારી)=જ્વાળા

किंप्रभुः (ન.)=ખરાબ શેઠ

तापय्=તપાવવું

तिलम् (ન.)=તલ

तृणबिन्दुः (ન.)=તૃણબિન્દુ

तैलम् (ના.)=તેલ
दुश्चर (વિ.)=ઉગ્ર
निदाघः (ન.)=ઉનાળો
पयस्विनी (નારી)=ગાય
पराभवः (ના.)=અપમાન
पापभाक् (ન.)=પાપનો ભાગીદાર
पिण्डम्-डः (ના. ન.)=કોળિયો
प्र+मद् (૪ થો પ)=બેપરવા રહેવું, ગાંડાં બનવું
प्रस्वेदः (ન.)=પરસેવો
मुद् (નારી)=આનંદ
रन्ध्रः (ન.)=છિદ્ર
रसविद् (ન.)=રસને જાણનારો
लाङ्गूलम् (ના)=પૂછડું
वर्षनिरोधः (ન.)=વરસાદ પહેલાંનો ઉકળાટ
विषम (વિ.)=ખરાબ
वैदेही (નારી)=સીતા
व्यजनम् (ના.)=પંખો
व्यसनम् (ના)=આપત્તિ
समाधिभेदिनी = સમાધિ ભંગ કરનારી
सुराङ्गना (નારી)=અપ્સરા
संतानकामः=છોકરાની ઇચ્છાવાળો
स्वल्प વિ.)=ઘણું થોડું
हरिः (ન.)=ઇંદ્ર

જીતવું=**वशीकर्तुम्**
ખામી=**दोषः**
શેતરંજી=**कुथः-था, आस्तरणम्**
પાર પાડવું=**साधय्**
ઇંગ્લંડ=**आङ्गलभूमिः**
વીતી ગઈ=**व्यतीत**
પૂર્વ દિશાએ=**पूर्वेण**
કડક=**कठोर, निष्ठुर, तीक्ष्ण**

મનોયત્ન ૫૩: નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

आप्तुम्, प्रत्यश्रृणोत्, अश्नुते, प्रामवान्, प्रतिश्रुतवती, श्रूयते, प्रहरन्, प्रहिण्वता, अवचिन्वाना, निश्चित्य, चरते.

પાઠ ૨૦ મો.

આઠમો ગણ : કર્મણિરચના.

आत्मनो नियोगमशून्यं कुरु ।
प्रातकालं कुरुष्व ।
परिश्रमविनोदं करोतु आर्यः ।
कतमो राजर्षिवंश आर्येणालंक्रियते ।
परिगतार्थोऽस्मि कृतो भवता ।
सर्वथाविचारितं कर्म न कर्तव्यम् ।
निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
वरमाशीविषैः सङ्गं कुर्यान्नत्वेव दुर्जनैः ।
खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु ।
नीचो वदति न कुरुते, न वदति सुजनः करोत्येव ।
कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ।
कृतं हि मे कुतूहलेन पश्चाशया हृदि पदम् ।
श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्निकम् ।
आयाधिकं व्ययं कुर्वन् को न याति दरिद्रताम् ।
शरणं करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
अर्जुनः खाण्डववनं भस्मसादकरोत् ।
मरणमवश्यमेव जन्तोः किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ।
वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदनृतम् ।
कुर्वन् हि वैतसीं वृत्तिम् प्राप्नोति महतीं श्रियम ।
इयं रत्नमाला दीप्त्या सूर्यमपि तिरस्करोति ।
सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ।
वारिदादितरं चातको जलं न कदापि वनुते ।
मलिनमपि हिंमाशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

स गोपदारकः श्रियमातनोतु नः ।
पुष्पाणां सौरभं प्रायस्तन्वते दिक्षु मारुताः ।
पिष्टोऽपि परिमलैः पिंषतामपि चन्दनः पुष्टिं तनोति ॥
अनयोर्विरोधं वितन्वता त्वया न साधु कृतम् ।
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि संचित्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥
यावत्स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा ।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान् ॥

वामनः बलिं वसुधामयाचत ।
वामनेन बलिर्वसुधां याचितः ।
यक्षो युधिष्ठिरं पञ्च प्रश्नानपृच्छत् ।
युधिष्ठिरः यक्षेण पञ्च प्रश्नान् पृष्टः ।
मालाकारो वृक्षान् पुष्पाणि अवचिनोति ।
मालाकारेण वृक्षाः पुष्पाणि अवचीयन्ते ।
राजपुरुषा अपराधिनम् कारावासमर्थं दण्डं वा दण्डयन्ति ।
राजपुरुषैरपराधी कारवासमर्थंदण्डं वा दण्डयते ।
भीमो विविधान्नं विराटमपचत् ।
भीमेन विविधान्नं विराटोऽपच्यत ।
वैतनिको नौकागारं महान्तं भारं मस्तकेन वहति ।
वैतनिकेन नौकागारं महान्भारो मस्तकेनोह्यते ।
गोपो मेषान् व्रजं नयतु ।
गोपेन मेषा व्रजं नीयन्ताम् ।
विमानेन जना अचिरात् पृथिव्या विविधान् प्रदेशान् नीयन्ते ॥

આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં કર્મણિ રચના વિશે વિચાર કર્યો છે. સંસ્કૃતમાં મૂળ વાક્યના કર્તાને કર્મણિ રચનામાં ત્રીજીમાં અને કર્મને પહેલીમાં

મૂકવામાં આવે છે. પણ સંસ્કૃતમાં કેટલાક ધાતુઓ-याच्, पच्, दण्ड्, चि, जि, नी, हृ, कृष्, वह् વગેરે—બે કર્મ લે છે. આવા દ્વિકર્મક ધાતુઓનું એક કર્મ મુખ્ય કર્મ અને બીજું ગૌણ કર્મ કહેવાય છે. ક્રિયા સાથે સીધો સંબંધ ધરાવનાર કર્મ મુખ્ય કર્મ છે, અને જે વ્યક્તિ અગર સ્થાન પરત્વે ક્રિયા કરવામાં આવે તે વ્યક્તિ અગર સ્થાન સૂચક શબ્દ નિયમાનુસાર કર્મ વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવતો હોવાથી ગૌણ કર્મ બને છે. આ બે કર્મપૈકી **પહેલાં પાંચ ક્રિયાપદોમાં ગૌણ અને છેલ્લા ચાર ક્રિયાપદોમાં મુખ્ય કર્મ કર્મણિ રચનામાં કર્તા વિભક્તિમાં મૂકાય છે અને બીજું કર્મ—એટલે પહેલાં પાંચમાં મુખ્ય અને છેલ્લા ચારમાં ગૌણ—કર્મ વિભક્તિમાંજ રહે છે.**

આઠમા ગણની નિશાની उ છે. तन्+उ+ति=तन्+ओ+ति=तनोति, तन्+उ+अन्ति=तन्+व्+अन्ति=तन्वन्ति, वन्+उ+ते=वनुते.

कृ આઠમા ગણનો ધાતુ છે; પણ કાળનાં રૂપો બનાવતી વખતે એમાં ઘણા ફેરફારો થાય છે, માટે એ રૂપો અહીં તૈયાર આપ્યા છે.

कृ-વર્તમાનકાળ

	પરસ્મૈપદ			આત્મનેપદ		
	એ. વ.	દ્વિ વ.	બ. વ.	એ. વ.	દ્વિ વ.	બ. વ.
૧લો પુ.	करोमि	कुर्वः	कुर्मः	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे
૨જો પુ.	करोषि	कुरुथः	कुरुथ	कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुध्वे
૩જો પુ.	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति	कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते

कृ-ભૂતકાળ

૧લો પુ.	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि
૨જો પુ.	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत	अकुरुथाः	अकुर्वाथाम्	अकुरुध्वम्
૩જો પુ.	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत

कृ-આજ્ઞાર્થ

૧લો પુ.	करवाणि	करवाव	करवाम	करवै	करवावहै	करवामहै
૨જો પુ.	कुरु	कुरुतम्	कुरुत	कुरुष्व	कुर्वाथाम्	कुरुध्वम्
૩જો પુ.	करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु	कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्

कृ વિધ્યર્થ

૧લો પુ.	कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि
૨જો પુ.	कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात	कुर्वीथाः	कुर्वीयाथाम्	कुर्वीध्वम्
૩જો પુ.	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः	कुर्वीत	कुर्वीयाताम्	कुर्वीरन्

प्रह्विण्वता=प्रह्विण्व्+**अत्**+आ

कुर्वत् = कुर्व्+**अत्**

वितन्वता=वितन्व्+**अत्**+आ

अवचिन्वाना=अवचिन्व्+**आन**+आ

कुर्वाणः =कुर्व् + **आन**+स्

वितन्वानः =वितन्व् + **आन**+स्

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં અંગને अत् અને आन પ્રત્યયો લગાડી વર્તમાન કૃદંતનું રૂપ બનાવવામાં આવ્યું છે. આપણે જોયું છે કે (પાનું ૧૦) વર્તમાન કૃદંતના પ્રત્યયો પરસ્મૈપદમાં अत् અને આત્મનેપદમાં मान છે. **પહેલા, ચોથા, છઠ્ઠા અને દશમા ગણમાં આત્મનેપદમાં मान પ્રત્યય લાગે છે, પરંતુ બીજા ગણોમાં आन પ્રત્યય લાગે છે.**

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરોઃ—

(૧) તે યોદ્ધાએ મને તલવારથી ઘાયલ કર્યો (क्षिण्).
(૨) ચાતકપક્ષી મેઘ પાસે પાણી યાચે છે (वन्).
(૩) અગ્નિએ મારા ઘરને બાળીને ભસ્મ કર્યું.
(૪) આ કાર્યથી તમે તમારી ઉદ્ધતાઈ બતાવો છો (आविस्+कृ).
(૫) આ બાળક કામદેવને પણ રૂપમાં ઝાંખો પાડે છે.
(૬) ધીમે ધીમે મધુર વાણી વડે તેણે પોતાનો પરિચય વધાર્યો (आ+तन्).
(૭) વાંદરાએ ગુસ્સે થઈ પક્ષીના માળાના કટકા કરી નાખ્યા (खण्डशः कृ).
(૮) કયો માણસ પોતાની કીર્તિ વધારવા (तन्) ઇચ્છે નહિ ?

(૯) તમારા મનોવિકારને કબજે કરી (वशीकृ) સુખ મેળવો.
(૧૦) વડીલોનો તિરસ્કાર કરનાર કોને પ્રિય થાય ?
(૧૧) મારી આ ભેટ તમારે સ્વીકારવી જોઈએ (स्वीकृ).
(૧૨) મદનને બાળી ભસ્મ કરનાર શંકરનો કોને ભય ન રહે ?
(૧૩) અમે ચોમાસામાં પરદેશગમન કરતાં નથી.
(૧૪) મને મારવાને (प्र+हृ) તમારે ઘણું બળ એકઠું કરવું જોઇએ.
(૧૫) દુશ્મનોનો પણ તિરસ્કાર કરો નહિ.

શબ્દકોશ

આઠમા ગણના ધાતુઓ

कृ=કરવું–अलम्=શણગારવું अशून्यम्=હાજર થવું – तिरस् = તિરસ્કાર કરવો–भस्मसाद्=જમીનદોસ્ત કરવું
तन्=ફેલાવવું वितन् , आतन्
  लक्ष्मीं तन्=સૌંદર્યમાં વધારો કરવો
मन्=વિચારવું
वन्=યાચના કરવી

अद्य (અ.)=આજે
दण्डः (ન.)=શિક્ષા
अविचारित (વિ.)=વિચાર કર્યા વગરનું
आयः (ન.)=આવક
आशीविषः (ન.)=સાપ
कलेवरगृहम् (ના.)=દેહ
कामद (વિ.)=ઇચ્છિત આપનારું
किमु (અ.)=કેટલું બધું વધારે–ઓછું, શા માટે ?
गोपदारकः (ન.)=ગોવાળીઆનો છોકરો, કૃષ્ણ
दुर्वृत्तम् (ના.)=ખરાબ વર્તન
नियोगः (ન.)=જગ્યા, નિમણૂક
नौकागारम् (ના.)=ગોદી
परिगतार्थ=જેણે અર્થ જાણ્યો છે તે
पिष्ट (કૃ.)=પીસેલું
प्रश्नाशा (નારી)=પ્રશ્ન પૂછવાની ઇચ્છા
प्राप्तकालम्=વખતને યોગ્ય
मुधा (અ.)=નકામું
मेषः (ન.)=ઘેટું
लक्ष्मन् (ના.)=ડાઘો
वसुधा (નારી)=પૃથ્વી
विराटः (ન.)=રાજાનું નામ
वैतनिकः (ન.)=મજૂર
वैतसीवृत्तिः (નારી)=બરૂની વૃત્તિ
व्ययः (ન.)=ખર્ચ
व्यलीक (વિ.)=જૂઠું, ન ગમે એવું
व्रजः (ન.)=સમૂહ, ગોષ્ઠ

તલવાર=असि, खड्गः, कृपाणः | ભેટ=उपायनम्
ધીમે ધીમે=शनैः शनैः

મનોયત્ન ૫૪: કૌંસમાં આપેલા શબ્દો યોગ્ય વિભક્તિમાં વાપરો:

(i) मद्यपा आत्मनः ——— प्रमाद्यन्ते । (धर्मन)

(ii) युद्धे अर्जुनस्य रक्षणम् कृष्णः ——— प्रत्यश्रृणोत् । (कुन्ती)

(iii) जनक आत्मनो दूतो ——— ——— प्रेषितवान् । (दशरथः, अयोध्या)

(iv) शकुन्तलया महिषी ——— तिरस्कृता । (अङ्गसौष्ठवम्)

(v) दरिद्रेभ्योऽनपराधिभ्यश्च ——— किं न अपत्रपसे । (उत्कोचग्रहणम्=લાંચ)

મનોયત્ન ૫૫: નીચેનાં વાક્યો પ્રયોગ ફેરવી લખો:—

(i) वयम् धनिनं द्रव्यं न याचामहे ।

(ii) अहं तव भ्रातरं मार्गं पृच्छामि ।

(iii) शत्रुमपि न दण्डयामि ।

(iv) वृक्षं फलानि अवचिनोषि प्रत्यूषसि ।

(v) ब्राह्मणोऽजशिशुं स्कन्धेन आत्मनो गृहमनयत् ।

(vi) भृत्यो मस्तकेन पुस्तकानां पेटिकां वहति ।

(vii) कस्य पुत्रेण अनेन भवितव्यम् ।

(viii) बलात्कारेण मां नय ।

મનોયત્ન ૫૬: નીચેનાં ખાનાંઓમાં कृ ધાતુનાં યોગ્ય રૂપો મૂકો:-

(i) बालानां बुद्धिर्विद्याध्ययनेन ——— (संस्कृ) ।

(ii) सर्वविश्रम्भस्थानेषु सा ——— (अन्तः कृ) ।

(iii) स एव जीवति यः कर्म ——— ।

(iv) दैवं विहाय ——— पौरुषमात्मशक्त्या ।

પરિશિષ્ટ ૪

કેટલાક અવ્યયોના અર્થ અને ઉપયોગ

अथ	જો, પછી,	**अथ** कौतुकम्, ‘ .विदयामि ।
अथ किम्	હા, બીજું શું	किमर्थम् ब्राह्मणं परास्यसि राहुरिव । **अथ किम्** । राहुरेव ।
अथ वा	અથવા તો	अद्य महद्भोज्यं मे समुपस्थितम् । **अथ वा** यथाचिन्तितानि दुःखानि तथैव सुखान्यपि देहिनामागच्छन्ति ।
अनु	પછી	तस्य महर्षे· **गमनमनु** शकुन्तला संज्ञां लब्धवती
अंतरा	વચ્ચે	**अतरा त्वां** च **मां** च किमेतद् वर्तते ।
अन्तरेण	ના સંબંધમાં, સિવાય	**त्वामन्तरेण** कीदृशं लोकमतम् । **भवन्तमन्तरेण** कोऽन्य एवंविधानामृचामभिज्ञः ।
अभितः	આજુબાજુ	**देवायतनमभितः** इमे वृक्षा लोचनानि हरन्ति ।
अलम्	બસ કરો, પૂરતાં હોવું	**अलं संदेहेन** । जलस्य एषा काचकूपी पिपासितस्य मे **तृप्त्यै अलम्**
आ	સુધી, ‘ થી ’	**आतृप्तेः** पुत्रमुखसंदर्शनसुखमनुभवतु । **आ मूलात्** श्रोतुमिच्छामि ।
आः	દુઃખસૂચક કે ક્રોધ સૂચક અવ્યય	**आः** । दारतनयैः सह मुच्यतां द्विजसत्तमः ।
उत्तरेण	ઉત્તર દિશાએ	तत्रागारं **धनपतिगृहानुत्तरेणा**स्मदीयम् । मम **गृहस्य उत्तरेण** महान्पर्कटी वृक्षो वर्तते ।
ऋते	સિવાય	**भवतः ऋते** न मे अन्यच्छरणमस्ति ।
कामम्	કબુલ છે કે, બહેતર છે કે,	मनस्वी म्रियते **कामं** न तु कार्पण्यं गच्छति । **कामं** नृपाः सन्तु सहस्रोऽन्ये, राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

किम्	શો ઉપયોગ, પ્રશ્નસૂચક અવ્યય	शुचि मनो यद्यस्ति **तीर्थेन किम्** । **आवयोः किमनया विचारणया** ।
किमङ्ग किमु किमुत किंपुनः	કેટલું બધું વધારે, કેટલું બધું ઓછું	तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां **किमङ्ग**वाग्हस्तवता नरेण । एकैकमपि अनर्थाय **किमु** यत्र चतुष्टयम् । त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं त्वयि युज्यते, **किमुत** पृथिव्याः ।
कृतम्	બસ કરવું	**कृतं रुदनेन** ।
कृते	ને માટે	मातिमात्रं **मम कृते** उत्कण्ठस्व ।
क्व	ક્યાં	प्रचलिते मरुति क्षणमन्यथा **क्व** भवान् **क्व** वयम् **क्व** च चातकाः ।
खलु	ખરેખર	न **खलु** धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।
जातु	જરા પણ, બનવા જોગ છે કે,	न **जातु** कामः कामानामुपभोगेन प्रशाम्यति ।
तावत	ખરેખર, મારા તરફથી (on my part)	एतावतापि **तावत्** पीडा न निष्क्रामति । अहमपि **तावदे**वं घटयेयं यथा मम वैरतृप्तिर्भवेत् ।
धिक्	ધિક્કાર હો	उपस्थितश्रेयोऽवमानिनं **मां धिक्** । **धिग्** इयम् **दरिद्रता** ।
नमः	નમસ્કાર હો	**नमो भगवते वासुदेवाय** ।
नाम	નામે, ખરેખર	शंबूको **नाम** वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः । यत्रैत्रमपि **नाम** विश्रामं लभेय ।
प्रति	ને વિષે	मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगर**गमनम् प्रति** ।
प्रभृति	માંડીને	प्रियंवदा शकुन्तलायाः **जन्मनः प्रभृति** वृत्तान्तम् दुष्यन्ताय अकथयत ।

प्राक्	પહેલાં	नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं **प्राक् सृष्टेः** केवलात्मने ।
बत	ખરેખર	अहो **बत** महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
बहिः	બહાર	विदुषां **वदनाद्वाचः** सहसा गच्छन्ति नो **बहिः** ।
यथा–तथा	જેમ–તેમ જેથી એમ–કે	**यथा**चिन्तितानि दुःखानि **तथा** सुखान्यपि देहिनामागच्छन्ति । अहमपि तावदेवं घटयेयं **यथा** मम वैरतृप्तिर्भवेत् । **तथा** वर्तितुम् प्रयतेथा **यथा** हास्यास्पदं मा भवेः ।
यावत्– तावत्	જેવો–તેવો. જેમજેમ–તેમ તેમ, પહેલાં	**यावत्स** भक्षयितुमारभते **तावत्स्नायुबन्धनं** छिन्नम् । **यावदेकैक** आगच्छत् **तावत्स** आगच्छ मूर्खराजेति तं स्वागतं व्याहरत् । **यावत्स** तरुशिखरात् **न** अवतरति **तावदहम्** वृक्षतलम् भजे ।
वरं–न	સારું–નહિ	**वरमेको** गुणी पुत्रो **न** च मूर्खशतान्यपि ।
विना	વગર	**विनयेन विना** का श्रीः का निशा **शशिना विना** ।
सह, साकं, सार्धम्	સાથે	न स्थातव्यं न गन्तव्यं क्षणमपि **अधमैः सह** ।
हन्त	હર્ષસૂચક કે અફસોસ દર્શક અવ્યય	अखिलेषु विहंगेषु **हन्त** शुकस्य पञ्जरबन्धः । **हन्त** मे पुत्रोऽक्षतशरीर आगच्छति ।
हा	અફસોસ	**हा** मे **मन्दभाग्यम्** ।

सुभाषितानि (II)

मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ १ ॥

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ।
गुणत्रयविभागाय पश्चाद्भेदमुपेयुषे ॥ २ ॥

अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया ।
दासोऽहमिति मां मत्वा क्षमस्व परमेश्वर ॥ ३ ॥

भवन्ति नम्रास्तरवो फलोद्गमैर्नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः, स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्॥४॥

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ५ ॥

स्पृहणीयाः कस्य न ते सुमतेः सरलाशया महात्मानः ।
त्रयमपि येषां सदृशं हृदयं वचनं तथाचारः ॥ ६ ॥

वदनं प्रसादसदनं, सदयं हृदयं, सुधामुचो वाचः ।
करणं परोपकरणं येषां केषां न ते वन्द्याः ॥ ७ ॥

उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमकृत्रिमम् ।
सज्जनानां स्वभावोऽयं केनेन्दुः शिशिरीकृतः ॥ ८ ॥

परदुःखं समाकर्ण्य स्वभावसरलो जनः ।
उपकारासमर्थत्वात्प्राप्नोति हृदये व्यथाम् ॥ ९ ॥

कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ।
परपीडां न कुर्वन्ति न ते यान्ति यमक्षयम् ॥ १० ॥

दानाय लक्ष्मीः सुकृताय विद्या चिन्ता परब्रह्मविनिश्चयाय ।
परोपकाराय वचांसि यस्य वन्द्यस्त्रिलोकीतिलकः स एकः ॥ ११ ॥

श्लाघ्यः स एको भुवि मानवानां स उत्तमः सत्पुरुषः स धन्यः ।
यस्यार्थिनो वा शरणागता वा नाशाभिभङ्गाद्विमुखाः प्रयान्ति ॥१२॥

पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ।
धन्या महीरुहो येभ्यो निराशां यान्ति नार्थिनः ॥ १३ ॥

आदौ तु मन्दमन्दानि मध्ये समरसानि च ।
अन्ते स्नेहायमानानि संगतानि बुधैः सह ॥ १४ ॥

आमरणान्ताः प्रणयाः कोपास्तत्क्षणभंगुराः ।
परित्यागाश्च निःसङ्गा भवन्ति हि महात्मनाम् ॥ १५ ॥

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ १६ ॥

अनुगन्तुं सतां वर्त्म कृत्स्नं यदि न शक्यते ।
स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं मार्गस्थो नावसीदति ॥ १७ ॥

गच्छन् पिपीलिको याति योजनानां शतान्यपि ।
अगच्छन्वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥ १८ ॥

कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः ।
अश्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥

कुलीनैः सह संपर्कः पण्डितैः सह मित्रताम् ।
ज्ञातिभिश्च समं मेलं कुर्वाणो न विनश्यति ॥ २० ॥

नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपजीवी च भवत्यरोगः ॥ २१ ॥

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरम् ।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ २२ ॥

उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।
पादलग्नं करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम् ॥ २३ ॥

बलीयसा हीनबलो विरोधं न भूतिकामो मनसापि वाञ्छेत् ।
न बध्यते वेतसवृत्तिरत्र व्यक्तप्रणाशो हि पतङ्गवृत्तेः ॥ २४ ॥

चिन्तनीया हि विपदामादावेव प्रतिक्रिया ।
न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे ॥ २५ ॥

धर्मार्थं क्षीणवित्तस्य क्षीणत्वमपि शोभते ।
सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥ २६ ॥
संप्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति ।
कस्तस्य पौरुषेणार्थो महताप्यल्पचेतसः ॥ २७ ॥
मर्तव्यमिति यद्दुःखं पुरुषस्योपजायते ।
शक्यते नानुमानेन परेण परिवर्णितुम् ॥ २८ ॥
वितर वारिद वारि दवातुरे चिरपिपासितचातकपोतके ।
प्रचलिते मरुति क्षणमन्यथा, क्व नु भवान् क्व वयं क्व च चातकाः ॥२९॥
खद्योतो द्योतते तावद्यावन्नोदयते शशी ।
उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमाः ॥ ३० ॥
निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम् ।
उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव कृता विनिद्रा नलिनी न येन ॥ ३१ ॥
को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥ ३२ ॥
यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ।
अकुलीनः कुलीनो वा स श्रियो भाजनं नरः ॥ ३३ ॥
भो दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रसादतः ।
पश्याम्यहं जगत्सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥ ३४ ॥

શબ્દકોશ

अकृत्रिम (वि.)=કુદરતી
अनु+प्र+विश् (૬ થો પ)=મેળ રાખીને ભળી જવું
अल्पचेतस्=અલ્પબુદ્ધિવાળો
अहर्निशम्=રાત દિવસ
आदौ (અ.)=શરૂઆતમાં
आप्तोपजीविन्=સ્નેહીઓ પર જીવનારો
आमरणान्तः=મરણથી જેનો અંત આવે છે એવો
उद्गमः (ન.)=ફાળ
उप+कृ=ઉપકાર કરવો
उपायिवस्=જનાર, પામનાર
कण्टकम्–कः=કાંટો
करस्थ (વિ.)=હાથમાં રાખેલો
कृत्स्न (વિ.)=આખું

केवलात्मन्=કેવળ આત્મસ્વરૂપ
क्क (અ.)=ક્યાં
क्षिप्रम् (અ.)=તરતજ
खद्योतः (ન.)=આગિયો
गुणत्रयम् (ના.)=ત્રણ ગુણો—સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્—નો સમુદાય
गुप्त (કૃ.)=સાચવેલું
तत्क्षणभङ्गुर=જેનો તરત નાશ થાય છે એવું
त्रिमूर्ति=બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનું સંયુક્ત સ્વરૂપ
त्रिलोकीतिलक=ત્રણ લોકોને શણગારરૂપ
दारु (ના.)=લાકડું
निःसङ्ग=આસક્તિ વગરનું
पतङ्गवृत्तिः=પતંગિયાના જેવી વૃત્તિ વાળો
पादलग्न=પગમાં લાગેલો
पोतकः (ન.)=બચ્ચું
प्रतिक्रिया (નારી)=દૂર કરવાનો ઉપાય
प्र+मृज् [मार्ज्]=સાફ કરવું
बुधः (ન.)=ડાહ્યો માણસ
भूतिकामः=આબાદીની ઈચ્છાવાળો
भूरि (વિ.)=ઘણું
महीरुह (ન.)=ઝાડ
मार्गस्थः=રસ્તે પડેલો
मूक (વિ.)=મૂંગો
मृदङ्गः (ન.)=પખાજ
मेधाविन्=બુદ્ધિશાળી
मेलः (ન.)=સહવાસ, પરિચય
लङ्घय्=ઓળંગાવવું
लघुचेतस्=ટૂંકી વૃત્તિનો
योजनम् (ના.)=૪ કોસનો અંતર
वर्त्मन् (ના.)=રસ્તો
वल्कलम् (ના.)=ઝાડની છાલ
वाचाल (વિ.)=બહુબોલો
वारिदः (ન.)=વાદળ
वि+तॄ (૧ લો પ)=આપવું
विनिश्चयः (ન.)=નિર્ણય
विनिद्र=જાગતું
विमुख=મોં ફેરવી લીધું હોય તેવો
विलम्बिन्=લટકેલું
विषयः (ન.)=ઉપભોગ
वेदान्तोपगतम्=ઉપનિષદ્‌માં કહેલું
शिशिरीकृ=ઠંડું પાડવું
सदनम् (ના.)=ઘર
सदय=દયાવાળું
सदृश (વિ)=સરખું
सम (વિ.)=સરખું સમરસ
समीक्ष्यकारिन्=સમીક્ષા કરનારો
सम्यक् (અ.)=બરાબર
सरलाशयः=જેનો આશય સરળ છે એવો
सहस्रांशुः (ન.)=સૂર્ય
सिद्धः (ન.)=સિદ્ધપુરુષ
सुधामुच्=અમૃત વર્ષાવનારું

सुमतिः (न.)= સારી બુદ્ધિવાળો માણસ
संगतम् (ना.)=સોબત, સંપર્ક
संप्राप्त (કૃ)=આવી મળેલું
स्नेहायमान (કૃ.)=સ્નેહ કરતું
हित (वि.)=ફાયદાકારક
हीनबल=ઓછા બળવાળો

उदारचरितः=उदारम् चरितम् यस्य सः
सरलाशयः=सरलाः आशयाः यस्य सः
अल्पचेताः=अल्पं चेतः यस्य सः
सहस्रांशुः=सहस्रम् अंशवः यस्यः सः
क्षीणवित्तः=क्षीणं वित्तं यस्यः सः
सुमतिः=शोभना मतिः यस्य सः

शरणागता=शरणं आगता
अहर्निशम्=अहः च निशा च

મનોયત્ન ૫૭: निम्नलिखितान्विषयानुद्दिश्य पञ्च वाक्यानि लिखत ।

(अ) सज्जनानां लक्षणानि दुर्जनलक्षणैः कथं विसंवदन्ति ?

(ब) के जना अस्मिन् जगति परिभूयन्ते ?

(क) शत्रुणा सह जनः कथं व्यवहरेत ?

(ड) मनुष्येण किं कर्तव्यम् ?

(इ) अर्थः सुखाय कल्पते ।

મનોયત્ન ૫૮: નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરી તેમના પ્રકાર કહો:—

(अ) लघुपत्तनाम्, स्वभावसरलः, तुहिनांशुः, हीनबलः मृतिकामः.

(ब) नवाम्बुभिः, वाङ्मनसी, पादलग्नम्, सुकृतम्, महीरुह्, दवातुरः, सत्पुरुषाः, वेदान्तोपगतम्, सुधामुचः, उपकारगृहीतेन, अकृत्रिमम्, माधवः, करस्थम्.

મનોયત્ન ૫૯: (अ) નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

उपेयुषे, भुवि, शिशिरीकृतः, अनुगन्तव्यम्, संप्राप्तम्, श्वना, स्नेहायमानानि, स्पृहणीयाः, गिराम्, प्रसादतः.

(ब) આ શ્લોકોમાં આવેલાં સતિસપ્તમીનાં ઉદાહરણો લખો. સતિ સપ્તમીના પ્રયોગને બદલે સાદી રચનામાં એ વાક્યો લખો.

મનોયત્ન ૬૦ : નીચેનાં ખાનાંઓમાં યોગ્ય શબ્દો મૂકોઃ—

(अ) (i) सज्जनाम् वाक्——— ——— च ।

(ii) सज्जनानाम् लक्ष्मीः ——— न ——— ।

(iii) सज्जनाम् हृदयम् ——— चेतश्च ——— ।

(iv) सज्जनाः दुःखिताः ——— च तुष्टा भवन्ति ।

(v) सज्जानाम् आचाराः ——— ——— न व्यभिचरन्ति ।

(ब) सज्जनसंसर्गमुद्दिश्य दश वाक्यानि लिखत ।

મનોયત્ન ૬૧ : (अ) નીચેનાં વાક્યોમાં પ્રયોગ ફેરવોઃ—

(i) अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशम् मया ।

(ii) केषां न ते वन्द्याः ।

(iii) कतमो राजर्षिवंश आर्येणालंक्रियते ।

(ब) મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દોપર નોંધ લખોઃ—

(i) नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् **सृष्टेः केवलात्मने** । (ii) **विषयेष्व-**सक्तः (iii) **कस्तस्य पौरुषेणार्थः** ।

પાઠ ૨૧ મો

નવમો ગણ; અવ્યયીભાવ સમાસ

प्रतिदिनं गणेशस्य यथाविधि पूजां करोमि ।
पात्रेभ्यो यथाशक्ति प्रतिक्षणं दानं दीयताम् ।
जडः पुत्रो यावज्जीवं पितुः संतापकारी ।
यावज्जीवं सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
शनिवासरे मया आमध्याह्नमुपवेशनं क्रियते ।
यावदवकाशं बालाः पुष्पाणां स्रजं ग्रथ्नन्तु ।
आजन्मशुद्धचरितानां महात्मनां यशो दिक्षु वितनुते ।
सर्व एवाचरन्तु यथोचितं दिवसव्यापारम् ।
किमत्र चित्रं यदस्मिन् कलौ यथाकालं वर्षति न पर्जन्यः

अनुजानीहि मां गमनाय ।
न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ।
तत्त्वं किमपि काव्यानां जानाति विरलो भुवि ।
सहवासी विजानाति सहवासीविचेष्टितम् ।
कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ।
मृणालानां भङ्गेऽपि तन्तवोऽनुबध्नन्ति ।
तत्ते वित्तमहं मन्ये यदश्नासि दिने दिने ।
वृद्धानां वचनं ग्राह्यमापत्काले ह्युपस्थिते ।
बालादपि ग्रहीतव्यं युक्तमुक्तं मनीषिभिः ।
न चेदन्यकार्यातिपातः, आगम्य प्रतिगृह्यतामातिथेयः सत्कारः ।
वासांसि जीर्णानि सदा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
महता पुण्यपण्येन नराः शरीरमिदं क्रीणाति ।
अपि ज्ञायते कतमेन दिग्भागेन गतः स जाल्मः ।

प्रस्तावसदृशं वाक्यं यो जानाति स पण्डितः ।
पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे ।
विपद्विपदं संपत्संपदमनुबध्नाति ।
मा मुषाण धनं किंचित्पापं महदवाप्स्यसि ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलब्धाः स्वयमेव संपदः ।
प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ।
न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम् ।
काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ।

नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले ।
नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥
नीता येन निशा शशाङ्कधवला पद्मोदरे शारदे ।
सोऽयं भृङ्गयुवा करीरविटपे बध्नातु तुष्टिं कुतः ॥

पुष + **ना** + ति = पुष्णाति   पुष्+**नी**+तः=पुष्णीतः   पुष्+**न्**+अन्ति=पुष्णन्ति
क्षुभ्+**ना**+आनि = क्षुभ्नानि   क्षुभ्+**नी**+तम्=क्षुभ्नीतम्   क्षुभ+**न्**+अन्तु=क्षुभ्नन्तु
अक्लिश्+**ना**+स् = अक्लिश्नाः   क्लिश्+**नी**+याम्=क्लिश्नीयाम्   अजा+**न्**+अन्=अजानन्
जा + **ना** + मि = जानामि   मुष्+**आन** = मुषाण   जा + **नी**+हि = जानीहि

નવમા ગણમાં ગણની નિશાની **ना, नी** અને **न्** છે. વિકારક પ્રત્યયો આગળ ધાતુને ना લગાડવામાં આવે છે. સ્વરથી શરૂ થતા અવિકારક પ્રત્યયો આગળ न् અને વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિકારક પ્રત્યયો આગળ नी લગાડવામાં આવેછે.

આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનનો પ્રત્યય हि છે, પરંતુ જે ધાતુને છેડે વ્યંજન છે એવા ધાતુઓને ગણની નિશાની કે हि પ્રત્યય લગાડવામાં આવતો નથી. ધાતુને માત્ર **आन** પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે: मुषाण क्षुभाण, पुषाण વગેરે.

---

(१) प्रतिदिनम्—दिने दिने
(२) यथाविधि—विधिम् अनतिक्रम्य
यथोचितम्—यथा उचितं तथा
(३) यावज्जीवम्—जीवनपर्यन्तम्
(४) यावदवकाशम्—यावान् अवकाशः तावान्
(५) आमध्याह्नम्—मध्याह्नात् आ

સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરોઃ—

(૧) આ સુંદર પુષ્પો તોડો (वि+लू) અને માળા ગૂંથો (ग्रन्थ्).
(૨) દેવોએ સમુદ્રમાંથી અમૃતનું મંથન કર્યું (मन्थ्).
(૩) તમે આ ચોપડી કેટલી કિંમતે ખરીદી (क्री) ?
(૪) આજના જમાનામાં યુદ્ધને કોણ પસંદ કરે (वृ) ?
(૫) તમારું શરીર દરરોજ ઘસાતું જોઈ મારું ચિત્ત ખળભળે છે (क्षुभ्, व्याकुली भू).
(૬) મે મારું ફરનીચર ઘણી ઓછી કિંમતે વેચી નાખ્યું (वि+क्री).
(૭) મુનિઓ જંગલમાં કંદમૂળ ખાતા હતા (अश्) એ શું તમે જાણતા નથી (ज्ञा) ?
(૮) અગ્નિની પાસે મૂકેલું ઘી ઓગળી જાય (वि+ली) એમાં શું નવાઈ છે.
(૯) રાત્રે ઝાડનાં પાન હલાવો નહીં (धू*).
(૧૦) ઉપવાસમાં લોકો ફળમૂળ ખાય છે (अश्).
(૧૧) માણસે પોતાની ઇન્દ્રિયોને કબજે કરવી જોઇએ (नि+ग्रह्).
(૧૨) તમને જે જે માણસો મળે તે બધાને સારી વાણીથી ખુશ કરો (प्री).
(૧૩) દરેક પર્વણિએ શક્તિપ્રમાણે દાન કરવું જોઇએ.
(૧૪) મરણ સુધી તમારે કોઈની નિંદા કરવી નહીં.
(૧૫) ઉદ્યમ વગરનો છોકરો પિતાને જીવે ત્યાં સુધી કલેશ આપે છે (क्लिश्).

* કાળનાં રૂપો બનાવતી વખતે અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે

શબ્દકોશ

નવમા ગણના ધાતુઓ

अश्=ખાવું

क्री=ખરીદવું

ग्रह् [गृह्]=લેવું

प्रति+गृह्=સ્વીકારવું

ग्रन्थ्=ગૂંથવું

ज्ञा [जा]=જાણવું अनु=રજા આપવી–अभि=ઓળખવું–प्रति (आ)= વચન આપવું, માન્ય રાખવું–वि=જાણવું, સમજવું

पुष्=પોષવું

***पू**=પવિત્ર કરવું

बन्ध्=બાંધવું, અટકાવવું, જોડવું–अनु=વળગવું, અનુસરવું, દબાણ કરવું–प्रति=અટકાવવું

मुष्=ચોરવું

***वृ**=પસંદ કરવું

अवाप्स्यसि=अव+आप् નું ભવિષ્ય કાળ ૨ જો પુ. એ. વ.

आतिथेय (વિ.)=અતિથિ તરીકેનો

ईश्वरः (ન)=સર્જન

उपवेशनम् (ના.)=અપવાસ

कतम=કયો (किम् નું શ્રેષ્ઠતાવાચક)

करीरः (ન.)=એક વનસ્પતિ, કેરડો

कार्यातिपातः (ન.)=કાર્યની અવગણના

कुण्डलम्–लः=કાનનું ઘરેણું

केयूरम्–रः=માથાનું ઘરેણું

जालमः (ન.)=બદમાસ

तत्त्वम् (ના.)=ખરું રહસ્ય

तुष्टिः (નારી)=સંતોષ

दिग्भागः (ન.)=દિશા

नूपुरम्–रः=પગનું ઘરેણું

पण्यम् (ના.)=કિંમત

पर्जन्यः (ન.)=વરસાદ

पूज्य (કૃ.)=પૂજવા યોગ્ય

प्रस्तावः (ન.)=સમય, તક

भृङ्गयुवन् (ન.)=ભમરાનું બચ્ચું

मनीषिन् (ન.)=ડાહ્યો માણસ

मृणालः (ન.)=કમળનો દાંડો

युक्त (વિ.)=યોગ્ય

वासस् (ના)=વસ્ત્ર

विचेष्टितम् (ના.)=કાર્ય

विटपः (ન.)=ડાળી

वित्तम् (ના.)=પૈસો

विमृश्यकारिन्=વિચારીને કાર્ય કરનાર

वि+हा=છોડી જવું

व्यतिक्रमः (ન.)=ઉલ્લંઘન

व्याहृतिः (નારી)=વાણી

शारद (વિ)=શરદ્ ઋતુનું

सम्+आ+रभ् (૧ લો આ)=શરૂ કરવું

ફરનીચર=गृहोपस्करम् | પાછળ=परोक्षम्

મનોયત્ન ૬૨: નીચેના સામાસિક શબ્દોનો વિગ્રહ કરોઃ—

यथाशक्ति, यथावसरम्, प्रत्यहम्, यथाकालम्, आजन्म, प्रतिक्षणम्, प्रस्तावसदृशम्, पुण्याश्रमदर्शनेन, कौंतेयः शशाङ्कधवला, पूज्यपूजाव्यतिक्रमः, संतापकारी.

મનોયત્ન ૬૩: (अ) નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

अनुजानीहि, प्रतिगृह्यताम्, वृणते, ग्राह्यम्, अश्नासि, व्याश्नुत, अवचिन्वाना, आह्णिवति, विनिश्चिन्वन्तः, गृह्यमाणे, प्राश्य, अजानाना, कुर्वाणा, क्रियमाणायाम्.

(ब) નીચેનાં રૂપો તૈયાર કરોઃ—

વર્તમાન કાળ ત્રી. પુ. બ.:—श्रु, साध्, अश्, चि (કર્મણિ), कृ, वन्.

ભૂતકાળ પહેલો પુ. એ. વ.:—प्रति+श्रु, शक्, वि+अश्, आ+वृ (કર્મણિ), मन्, कृ, पू.

આજ્ઞાર્થ બીજો તથા ત્રીજો પુ. એ. વ. અને ત્રીજો પુ. દ્વિ વ. તથા બ. વ.:—श्रु (કર્મણિ), तृप्, अश्, निस्+चि (आ.), कृ, तन्, क्षुभ्, धू, वि+क्री, क्लिश्.

મનોયત્ન ૬૪: નીચેનાં નામો કયા ધાતુ પરથી આવ્યા છેઃ—

अशनम्, वितरणम्, विक्रयः, धूननम्, प्रतिबन्धः, व्याहृतिः, प्रतिकाराः, आस्तरणम्, साधना, पोषणम्.

મનોયત્ન ૬૫: નીચેનાં ખાનાંઓમાં યોગ્ય શબ્દો મૂકોઃ—

विलिनातु, मुष्णीयाः, पुनाना, अक्षुभ्नात्, अगृह्णात्, जानन्ति;

(i) सरसि विहरन्ती दमयन्ती राजहंसमेकं ——— ।

(ii) धनवन्तः दीनवेदनाम् प्रायेण न ——— ।

(iii) परकीयस्य धनम् कदाचिदपि न ——— ।

(iv) भ्रातुर्निधनमाकर्ण्य तस्य चित्तम् ——— ।

(v) मनुष्याणां चित्तानि ——— भागीरथी अस्माभिर्वन्द्यते ।

(vi) अनेन वृत्तान्तेन युष्माकं चित्तमातपे घृतमिव ——— ।

પાઠ ૨૨ મો

काकस्य वैदग्ध्यम्

હાડકું=अस्थि (ના.)	કરડવું=दंश् [दश्] (૧ લો પ)
આગળ=पुरतः	ઊડી જવું=उद्+डी (૧ લો આ)
પાછળ=पार्श्वतः	પાછળ દોડવું=अनु+धाव्

મનોયત્ન ૬૬: વાર્તા પૂરી કરોઃ—

कुक्कुरः अस्थि लिहति–काकौ पश्यतः—एकः पुरतः तिष्ठति अन्यश्च पार्श्वतः –एकः कुक्कुरं दशति–उड्डयते–कुक्कुरोऽनुधावति–किं करोति अन्यः ? कुक्कुरो हताशो निवर्तते–किं पश्यति ?–किं चिन्तयति ?–तात्पर्यम्.

પાઠ ૨૩ મો

સંખ્યાવાચક વિશેષણ; દ્વન્દ્વસમાસ

द्वौ पादावण्डजानाम्। द्वे शृङ्गे पशूनाम्।
द्वे अक्षिणी मनुजानाम्, एकं तु काणस्य।
अध्ययनमध्यापनं च द्वे कर्मणी भूदेवस्य।
वायसानाम् द्वे नेत्रे, एका तु तारका।
त्रीणि नेत्राणि शङ्करस्य। त्रीणि मुखानि दत्तस्य।
ऋग्यजुःसामानीति त्रयो वेदाः। चत्वारो वेदा इत्येके मन्यन्ते।
दशरथस्य तिस्रो दारा आसन्।
चत्वारः पादाः पशूनाम्।
चत्वारि मुखानि ब्रह्मणः।
पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तराः चतस्रो दिशः।
आर्याणां चत्वारो वर्णा चत्वारश्चाश्रमा आसन्।
चतुर्षु वर्णेषु ब्राह्मणो श्रेष्ठः। चतुर्णामाश्रमाणां गृहस्थाश्रमः श्रेष्ठः।
पञ्च आयुधानि कामदेवस्य। पञ्च अङ्गुल्यः हस्तस्य।
पञ्चभिः पाण्डवैः द्रौपदी परिणीता।
कामः क्रोधो मदो लोभो मोहो मत्सरश्चेति षड् विकाराः।
षण्णामृतूनामयं क्रमः—हेमन्तः शिशिरो वसन्तो ग्रीष्मो वर्षा शरच्च।
लवणं तिक्तं कटु मधुरमम्लं कषायं चैभिः षड्भीरसैर्भोजनं स्वदते।
दश आननानि रावणस्य।
सप्तभिस्तुरगैः सूर्यस्य रथ उह्यते।
अष्टाभिरङ्गैर्यत्प्रणामः क्रियते स साष्टाङ्गप्रणाम उच्यते।
नवभिः तन्तुभिर्युक्तं द्विजानामुपवीतं पुण्यदम्।
सप्त ऋषयो, ऽष्टौ वसव, एकादश रुद्रा, द्वादश आदित्या आर्याणां पुराणे प्रसिद्धाः।
अष्टादश पुराणानि व्यासेन रचितानि।

आहारनिद्राभयं नराणां पशुभिः सामान्यम् ।
शिशिरे प्रत्यूषसि प्रातःकर्माणि न मे पाणिपादम् प्रसरति ।
अहिनकुलस्य युद्धम् बालानां प्रीतये भवति ।
मांसशोणितेन निर्मितेऽस्मिन् देहे कथं तव एतादृशी स्पृहा ।
अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
हस्तपादसमोपेतोऽपि त्वम् कथं गृहं न कुरुषे ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।
को नाम श्वशुरमन्दिरे श्वशुराभ्याम् न पूज्यते ।

પ્રથમ પુસ્તકમાં આપણે જોયું કે સંસ્કૃતમાં વિશેષ્યને અનુસરી વિશેષણ જાતિ, વચન અને વિભક્તિના પ્રત્યયો લે છે. આ નિયમ ગુણવાચક વિશેષણને સર્વથા લાગુ પડે છે, પણ સંખ્યાવાચક વિશેષણને અમુક અંશેજ લાગુ પડે છે. પહેલી ચાર સંખ્યા બતાવનારા વિશેષણોનો ઉપયોગ આ નિયમને અનુસરીને કરવામાં આવે છે.

एक=એક (હમેશાં **એકવચનમાં**)

	નરજાતિ	નારીજાતિ	નાન્યતરજાતિ
પ્રથમા	एकः	एका	एकम्
દ્વિતીયા	एकम्	एकाम्	एकम्
તૃતીયા	एकेन	एकया	एकेन
ચતુર્થી	एकस्मै	एकस्यै	एकस्मै
પંચમી	एकस्मात्	एकस्याः	एकस्मात्
ષષ્ઠી	एकस्य	एकस्याः	एकस्य
સપ્તમી	एकस्मिन्	एकस्याम्	एकस्मिन्

કેવળ, કેટલાક, મુખ્ય, વગેરે અર્થોમાં एक ત્રણે વચનમાં વપરાય છે, અને તેનાં બીજાં રૂપો सर्व પ્રમાણે થાય છે.

द्वि=બે (હમેશાં દ્વિવચનમાં)

પ્રથમા	द्वौ	द्वे	द्वे
દ્વિતીયા	द्वौ	द्वे	द्वे
તૃતીયા	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
ચતુર્થી	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
પંચમી	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
ષષ્ઠી	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः
સપ્તમી	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः

त्रि=ત્રણ (હમેશાં બહુવચનમાં)

પ્રથમા	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
દ્વિતીયા	त्रीन्	तिस्रः	त्रीणि
તૃતીયા	त्रिभिः	तिसृभिः	त्रिभिः
ચતુર્થી	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः
પંચમી	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः
ષષ્ઠી	त्रयाणाम्	तिसृणाम्	त्रयाणाम्
સપ્તમી	त्रिषु	तिसृषु	त्रिषु

चतुर=ચાર (હમેશાં બહુવચનમાં)

પ્રથમા	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
દ્વિતીયા	चतुरः	चतस्रः	चत्वारि
તૃતીયા	चतुर्भिः	चतसृभिः	चतुर्भिः
ચતુર્થી	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
પંચમી	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
ષષ્ઠી	चतुर्णाम्	चतसृणाम्	चतुर्णाम्
સપ્તમી	चतुर्षु	चतसृषु	चतुर्षु

પાંચથી ઓગણીસ સુધીનાં વિશેષણો વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે બદલાતાં નથી. વિશેષ્ય ગમે તે જાતિનું હોય છતાં આ વિશેષણોનાં રૂપો એકજ

રહે છે, એટલે કે વિશેષ્ય સાથે માત્ર વચન અને વિભક્તિનો સમન્વય જાળવે છે. પાંચથી ઓગણીસ સુધીનાં વિશેષણો સંસ્કૃતમાં નીચે પ્રમાણે છે.

पञ्चन्, षष्, सप्तन्, अष्टन्, नवन्, दशन्, एकादशन्, द्वादशन्, त्रयोदशन्, चतुर्दशन्, पञ्चदशन्, षोडशन्, सप्तदशन्, अष्टादशन्, नवदशन्.

પ્રથમા	पञ्च	षट्-ड्	अष्ट-अष्टौ
દ્વિતીયા	पञ्च	षट्-ड्	अष्ट-अष्टौ
તૃતીયા	पञ्चभिः	षड्भिः	अष्टभिः-अष्टाभिः
ચતુર્થી	पञ्चभ्यः	षड्भ्यः	अष्टभ्यः-अष्टाभ्यः
પંચમી	पञ्चभ्यः	षड्भ्यः	अष्टभ्यः-अष्टाभ्यः
ષષ્ઠી	पञ्चानाम्	षण्णाम्	अष्टानाम्
સપ્તમી	पञ्चसु	षट्सु	अष्टसु-अष्टासु

બીજાં વિશેષણોનાં રૂપો पञ्चन् પ્રમાણે થાય છે.

द्वन्द्व સમાસમાં જોડાતા શબ્દો એકત્રિત થઈ જ્યારે એકજ વિચાર દર્શાવે, અગર જ્યારે આખો સમાસ જથ્થાનો ભાવ સૂચવે ત્યારે સમાસને समाहारद्वन्द्व કહેવામાં આવે છે. **આ સમાસ હમેશાં નાન્યતર-જાતિમાં અને એકવચનમાંજ વપરાય છે.**

સાધારણ રીતે द्वन्द्व સમાસમાં જોડાતા શબ્દો (i) શરીરનાં કોઈ અંગ સૂચક શબ્દો હોય, (ii) લશ્કરનાં જુદાં જુદાં અંગો સૂચક શબ્દો હોય, (iii) નદીનાં જુદી જાતિનાં નામો હોય, (iv) જીવડાં અને નાનાં પ્રાણીઓનાં નામો હોય કે (v) કુદરતી રીતે વૈમનસ્ય ધરાવનારાં પ્રાણી-ઓનાં નામો હોય, ત્યારે समाहारद्वन्द्व સમાસ બને છે. हस्त्यश्वरथम्, गङ्गाशोणम्, यूकालिक्षम. આ સમાસનો વિગ્રહ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

हस्तौ च पादौ च एतेषां समाहारः । मांसं च शोणितं च एतयोः समाहारः ।

કેટલીકવાર द्वन्द्व સમાસમાં જોડાતા બે શબ્દો પૈકી એકને કાયમ રાખી બીજાને ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે. આવા સમાસને **एकशेषद्वन्द्व** કહેવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે આવા સમાસો નર અને માદા સૂચક શબ્દોનાજ બને છે, અને તેમાં માદા સૂચક શબ્દ ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે. જેમકે पितरौ–माता च पिता च । श्वशुरौ–श्वश्रूः च श्वशुरः च. એજ પ્રમાણે हंसौ, पुत्रौ, भ्रातरौ વગેરે સમાસો બને છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરોઃ—

(૧) પાણ્ડુને બે પત્ની હતી.
(૨) માદ્રીના બે દીકરા કુન્તીના ત્રણ દીકરા સાથે સંપથી રહ્યા.
(૩) દશે દિશામાં સજ્જનોની કીર્તિ ફેલાય છે.
(૪) ગરીબ, રોગી અને સેવક એ ત્રણ જીવતાં છતાં મરેલા છે.
(૫) દશરથને ત્રણ રાણીઓ હતી, પરંતુ રામને એકજ પત્ની હતી.
(૬) મેં ચાર પક્ષીઓ ઝાડ પર બેઠેલાં જોયાં.
(૭) ત્રણ વેદોનો અભ્યાસ ચારે દિશામાં વખણાય છે.
(૮) પાણ્ડુને પાંચ પુત્રો હતા; દ્રૌપદી પાંચ પતિને વરી (वृ).
(૯) તમારાં નવ પુસ્તકોમાંથી મને સાત આપો.
(૧૦) દર મહિને હું ત્રણ પુસ્તકો ખરીદું છું.
(૧૧) તેણે મને ચાર વાર્તા કહી, પણ એમાંની બે નીરસ હતી.
(૧૨) મારા ભાઇનો પગાર ૧૫ રૂપિયા છે.
(૧૩) કાલિદાસના ત્રણ નાટકોમાં મને શાકુન્તલ ગમે છે, અને એના ચાર કાવ્યોમાં મને રઘુવંશ પ્રિય છે.
(૧૪) રઘુવંશના ઓગણીસ સર્ગમાંથી તમે કેટલા વાંચ્યા છે ?
(૧૫) રામ ચૌદ વરસ વનમાં રહ્યા.

શબ્દકોશ

अध्ययनम् (ના.)=અભ્યાસ
अध्यापनम् (ના.)=શિખવાડવું તે
अम्ल (વિ.)=ખાટું
अहिः (ન.)=સાપ
आननम् (ના.)=મોઢું
उपवीतम् (ના.)=જનોઈ
कटु (વિ.)=કડવું
काण (વિ.)=કાણો
कुशम् (ના.)=દર્ભ
तन्तुः (ન.)=તાંતણો
तारका (નારી)=આંખની કીકી
दत्तः (ન.)=દત્તભગવાન
दारः (ન.)=પત્ની (હમેશાં બહુવચનમાં વપરાય છે)
द्विजः (ન)=બ્રાહ્મણ, પક્ષી
नकुलः (ન.)=નોળિયો
पाणिः (ન.)=હાથ
पुण्यद (વિ.)=પુણ્યદાયક
भूदेवः (ન.)=બ્રાહ્મણ
मनुजः (ન.)=માણસ
यजुस् (ના.)=યજુર્વેદ
वसुः (ન.)=વસુ
शृङ्गम् (ના)=શિંગડું, શિખર
समापेत (વિ.)=સંપૂર્ણ
सामन् (ના.)=સામવેદ

સંપથી=**सहत्या**
પગાર=**वेतनम्**
સર્ગ=**सर्गः**

મનોયત્ન ૬૭: નીચે આપેલા ૬-૬ સમાસોને તેના ત્રણ પ્રકારમાં જુદા પાડો.

जायापती, पुच्छलाङ्गूलम्, आद्यवसाने, भ्रातरौ, अजव्याघ्रम्, हरिहरौ, वाक्त्वचम्, छत्रोपानहम्, वाङ्मनसी, दधिपयसी, पार्वतीपरमेश्वरौ.

મનોયત્ન ૬૮: નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર કહોઃ

पूर्वाह्णः, आयाधिकम्, चराचरोपजीव्यम्, धनदशापेन, दुश्चरम्, प्रस्वेदपीडिताः, अनुद्योगेन, किंप्रभुः

સંધિ કરોઃ—

तत्+ज्ञातुम्; अवध्यत्वात्+मुच्यताम्, यत्+शक्यम्; कुर्यात्+न, कुर्वन्+अपि, यावत्+च, स्थानात्+श्वनापि, यावत्+न+उदयते, करोति+एव, वारिदात्+इतरः

પુનરાવર્તન

પ્રશ્નપત્ર ૩ જો

૧. ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરોઃ—

(i) श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

(ii) **तृषार्तो** दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ।

(iii) प्रोक्तं **श्रद्धाविहीनस्य अरण्यरुदितोपमम्** ।

(iv) वन्दे विष्णुं **भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम्** ।

(v) कालक्रमेण जगति परिवर्तमाना चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः ।

(vi) अज्ञः सुखमाराध्यः, सुखतरमाराध्यते **विशेषज्ञः** ।

(vii) आवेष्टितं **महासर्पै**श्चन्दनं न विषायते ।

(viii) स्वशक्त्या कर्म कुर्वाणो न चेत्सिद्धिमवाप्नुयात् ।
यतितव्यं पुनस्तेन विषादो नोपकारकः ॥

(ix) प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति, किं जन्मना ।

(x) विषादप्यमृतं ग्राह्यम् सुधिया **नीचजनाद्**पि ।

૨. સવાલ ૧ માં (अ) મોટા અક્ષરે છાપેલા સમાસોનો વિગ્રહ કરી પ્રકાર કહો.

(ब) નીચે લીટી દોરેલાં રૂપો ઓળખો.

૩. નીચેનાં વાક્યો સૂચવ્યા પ્રમાણે લખોઃ—

(i) मानो हि महतां धनम् । (मानः તૃતીયામાં વાપરો)

(ii) सुहृदपि न याच्यः कृशधनः । (પ્રયોગ ફેરવો)

(iii) अस्य पुष्पस्य रूपं मम प्रीतये न भवति । (ममને ચોથીમાં વાપરો)

(iv) भारतवर्षे कोऽपि राजा आसीत् । स प्रजाः प्रजा इवापालयत् । तस्याभिधानं दशरथ आसीत् । सोऽतीव धार्मिकः संयमी चासीत् । (એક વાક્ય બનાવો)

(v) मम मित्रस्य ——— अधुना ——— अत्यजत् (दारः અને प्राण: શબ્દો વાપરો)

(vi) धर्मः कामः सुखं च सुगृहिणीप्रभावात् ——— । (વાક્ય પૂરું કરો)

૪. (अ) નીચેનાં નામો કયા ધાતુપરથી આવ્યા છે તે લખોઃ—

अनुग्रहः, संचयः, अभिज्ञानम्, तिरस्कारः, ज्वलनः, क्लेशः, अनुकरणम्.

(ब) નીચેના શબ્દોનું નારીજાતિનું અંગ આપોઃ—

मानुष, दारकः, सेवकः सुन्दर, शुकः, कोकिलः, बकः, श्वन्, तरुण, वरः

૫. નીચે આપેલી વિગતો પરથી સંસ્કૃતમાં એક વાર્તા લખોઃ—

मार्जारेण त्रासिताः मूषकाः—सभायामेकत्रीभूताः—दुःखनिवेदनम्—मार्जारस्य कण्ठे घण्टाबन्धनम् सूचितम्—हर्षिताः सर्वे—को घण्टाबन्धने आत्मानं नियोजयेत्—विचारग्रस्ताः सर्वे—मार्जारस्यागमनम्—मूषकाणां धावनमुत्पतनं च । **અથવા**

काकस्य वैदग्ध्यं सूचयन्तीं कामपि कथां लिखत ।

૬. (अ) તફાવત સમજાવોઃ—(i) अक्रीयत–अक्रियत; (ii) महासेवा–महत्सेवा; (iii) राजन्या–राज्ञी.

(ब) સંધિ કરોઃ—अमात्यान्+च, हसन्+न, महान्+जीर्णः, अतुष्यत्+च मत्+रक्षणम्.

(क) કૌંસમાં આપેલા શબ્દો યોગ્ય વિભક્તિમાં વાપરોઃ—

(i) ———— कर्म अतिरिच्यते । (वाच्)

(ii) दशरथस्य —— राज्ञः ——— च पुत्रा आसन् । (त्रि, चतुर्)

(iii) ——— ——— बाला अविनयमाचरन्ति (आचार्य, प्र+ईक्ष्)

૭. સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરોઃ—

એક ઘરમાં બે બિલાડા રહેતા હતા. એક દિવસે તેમને એક પૂડો મળ્યો. તેઓ માંહેમાંહે લડવા લાગ્યા. તેઓએ એક વાંદરાને જોયો. તેઓ બંને તેની પાસે ગયા, અને તેમના કલહનો અંત લાવવા (प्रशमय्) કહ્યું. વાંદરો ત્રાજવું લાવ્યો. પછી તેણે પૂડાના બે ભાગ કર્યા (द्विधा वि+भज्) જ્યારે એક વજનમાં વધતો (भारपरिमाणेन गुरुतर) જણાતો ત્યારે તે તેમાંથી એક મોટું બચકું ભરતો (दन्तैः महाखण्डम् सं+दंश्). એમ કરીને તે લગભગ આખો પૂડો ખાઈ ગયો. જે બાકી રહ્યું તે તેણે પોતાના મહેનતાણા તરીકે લઈ લીધું. બંને ભૂખા બિલાડા નિરાશ વદને પાછા ફર્યા.

——:o:——

પાઠ ૨૪ મો

आगच्छ मूर्खराज

एकदा राजा भोज आत्मनः शुद्धान्तमगच्छत् । तत्र तस्य महिष्यात्मनः प्रियसख्या रहसि संभाषमाणासीत् । भोजमनाहूतं तत्रागतं दृष्ट्वा विनोदोक्त्योक्तवती राज्ञी । आगच्छ मूर्खराजेति । अनेन विस्मितो भूपालो न किञ्चिदुक्तवान् किन्तु तूष्णीमपासरत् । अन्येद्युः स पण्डितानमात्यांश्च सभायामाह्वयत् । आत्मानं द्वारि स्थापयित्वा यावदेकैक आगच्छत् तावत् स आगच्छ मूर्खराजेति तं स्वागतं व्याहरत् । कविकुलगुरुः कालिदासोऽपि यावदागतस्तावदेभिर्वचनैरभिनन्दितः । किन्तु प्रत्युत्पन्नमतिना तेन राजा पृष्टः

खादन् न गच्छामि हसन्न जल्पे
गतं न शोचामि कृतं न मन्ये ।
द्वाभ्यां तृतीयो न भवामि राजन्
किं कारणं भोज भवामि मूर्खः ॥

सपद्येव राजा महिष्या नर्मभाषितं सम्यग्गृहीतवान् अतुष्यच्च ।

શબ્દકોશ

अन्येद्युः (અ.)=બીજે દીવસે
अप+सृ (૧ લે। પ)=ખસી જવું, ચાલી જવું
अमात्यः (ન.)=પ્રધાન
एकैकः=એક પછી એક
नर्मभाषितम् (ના.)=મશ્કરી
प्रत्युत्पन्नमतिः=હાજરજવાબી
महिषी (નારી)=પટરાણી
रहस् (ના.)=એકાંત
विनोदोक्तिः (નારી) = મશ્કરી
शुद्धान्तः (ન.)=ઝનાનો
सपद्येव (અ.)=તરતજ
सं+भाष् (૧ લે। आ)=વાત કરવી
सम्यक् (અ.)=સારી રીતે
स्वागतं वि+आ+हृ=સ્વાગત કરવું

પાઠ ૨૫ મો

जाबालेराश्रमम्

अस्ति विन्ध्याटव्यां पम्पाभिधानं सरः । तस्यैव पद्मसरसः पश्चिमे तीरे महाजीर्णः शालमली वृक्षः । तत्र नानादेशेभ्यः समागतानि शुककुलानि प्रतिवसन्ति स्म । एकस्मिंश्च जीर्णकोटरे जायया सह निवसतः, पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य, कथमपि पितुरहमेकः सूनुरभवम् । मम जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे परलोकं गता । एकदा प्रत्यूषसि तस्मिन्महावनेऽभिमुखमापतदनेकसहस्रसंख्यं शबरसैन्यमपश्यम् । तस्मात्पुलिन्दवृन्दादेकः शबरस्तम् पादपमारुह्य, शाखान्तरेभ्यः शुकशावकान् गृहीत्वा, अपगतासूंश्च तान्कृत्वा, क्षितावपातयत् । मद्रक्षणाकुलं मे जनकमपि स गतासुं कृतवान् । तदनन्तरं शुकशिशून् समाहृत्य सः शबरः सेनापतिगतेनैव वर्त्मनागच्छत् । मां तु बलवती पिपासा परवशमकरोत् । कथमप्यहं पद्मसरः प्राप्नवम् । स्नानार्थं तत्रोपगतो हारीतनामा मुनिकुमारो मृतकल्पम् माम् गृहीत्वा अभिषेकावसाने तपोवनाभिमुखं शनैरगच्छत् । अनतिदूरं गत्वातिरमणीयमाश्रममपश्यम् ।

तस्य च मध्यभागमलंकुर्वाणस्य रक्ताशोकतरोरधच्छायायामुपविष्टं भगवन्तं जाबालिमपश्यम्। अवलोक्य च तमहमचिन्तयम्। अहो प्रभावस्तपसाम्। पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनाम्। किं पुनो दर्शनानि। धन्यमिदमाश्रमपदं यत्राधिपतिरयमृषिसत्तमः। एषः प्रवाहः करुणारसस्य, संतरणसेतुः संसारसिन्धोः, सागरः संतोषामृतस्योपदेष्टा सिद्धिमार्गस्य, वडवानलो लोभार्णवस्य, महामन्त्रः क्रोधभुजङ्गमस्य, दिवसकरो मोहान्धकारस्य, आयतनं मङ्गलानाम्, अभूमिर्मदविकाराणाम्, उत्पत्तिः साधुतायाः, सखा सत्यस्य, प्रभवः पुण्यसंचयस्य, अदत्तावकाशो मत्सरस्य, अरातिर्विपत्तेः, अननुकूलोऽभिमानस्य, अवशो विषयाणामनभिमुखः सुखानाम्। अस्य ऋषेः प्रसादादेव अपगतमत्सरं तपोवनम्। अत्र हि शाश्वातिकं विरोधमपहाय विहगा अपि तपोवनवसतिसुखमनुभवन्ति। अहो प्रभावो महात्मनामिति।

—*Adapted from* कादम्बरी

संसारसिन्धुः— संसारः एव सिन्धुः
संतोषामृतम्:— संतोषः एव अमृतम्
लोभार्णवः — लोभः एव अर्णवः
क्रोधभुजङ्गमः— क्रोधः एव भुजङ्गमः
मोहान्धकारः— मोहः एव अन्धकारः

ઉપરના દાખલાઓમાં ઉપમેય અને ઉપમાન* એ સમાસનાં બે પદો છે. આ બે પદોમાં પહેલું પદ ઉપમેય છે અને બીજું પદ ઉપમાન છે. આવાં બે પદો ભેગાં મળી જે સમાસ બને તે **कर्मधारय** સમાસ છે. આ સમાસનો વિગ્રહ કરતી વખતે **इव** કે **एव** નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

* ઉપમામાં જેને સરખાવવામાં આવે તે ઉપમેય કહેવાય છે, અને જેની સાથે સરખાવવામાં આવે તે ઉપમાન કહેવાય છે. આ માણસ તાડ જેવો ઊંચો છે: આ ડગલો સફેદ દૂધ જેવો છે. આમાં માણસ અને ડગલો ઉપમેય છે, અને તાડ તથા દૂધ ઉપમાન છે.

एव ઉપમેયની પછી મૂકાય છે અને **इव** ઉપમાનની પછી મૂકાય છે. જો રૂપક હોય તો **एव** વપરાય છે અને ઉપમા હોય તો **इव** વપરાય છે.

શબ્દકોશ

अदत्तावकाशः=જ્યાં અવકાશ આપવામાં આવ્યો નથી એવું
अनन्तरम् (અ.)=પછી
अप+हा=દૂર કરવું
अभिमुखम् (અ.)=તરફ, સામું
अभिषेकः (ન.)=સ્નાન
अर्णवः (ન.)=સમુદ્ર
अरातिः (ન.)=દુશ્મન
अलं+कृ=શણગારવું
अवसानम् (ના.)=અંત, નાશ
आयतनम् (ના.)=સ્થાન
उपदेष्टृ (ન.)=ઉપદેશ આપનાર
कथमपि (અ.)=મહામુસીબતે
कोटरः (ન.)=બખોલ
जाबालिः (ન.)=મુનિનું નામ
जाया (નારી)=સ્ત્રી
दिवसकरः (ન.)=સૂર્ય
नाना (વિ.)=વિધવિધ
पश्चिमे वयसि वृत्=ઘરડા હોવું
पातय्=પાડવું, ફેંકવું
पादपः (ન.)=ઝાડ
प्र+आप् (પ મો ૫)=પહોંચવું
भुजङ्गमः (ન.)=સાપ
मृतकल्प (વિ.)=અધમૂઓ
वडवानलः (ન.)=સમુદ્રમાં છૂપાયેલો ભયંકર અગ્નિ
वर्त्मन् (ના.)=રસ્તો
विन्ध्याटवी (નારી)=વિન્ધ્યારણ્ય
शनैः (અ.)=ધીમે ધીમે
शबरः (ન.)=મ્લેચ્છ पुलिन्दः
शाल्मली (ન.)=સમડીનું ઝાડ
शावकः (ન.)=બચ્ચું
शाश्वतिक (વિ.) શાશ્વત, હમેશ
सम+आ+हृ=એકઠું કરવું
संतरणम् (ના.)=તરી જવું તે
सूनुः=(ન.)=છોકરો
सेतुः (ન.)=પુલ

મનોયત્ન ૬૯ :

अयं मुनिः ———— । मनुजान् स ———— उपदिशति ———— च तारयति । नराणाम् ———— दहति ———— च नियच्छति । सः मनुष्याणाम् ———— दूरीकरोति ———— च आतनोति । अस्मिन् ———— ———— च न लक्ष्यन्ते ———— च व्यक्तीभवति । अस्य———— प्रियम् अयम् ———— अरातिः ———— च निधिः । અથવા

મુનિને જોઇને પોપટને જે વિચારો આવ્યા તે સંસ્કૃતમાં લખો.

પાઠ ૨૬ મો

वनोद्यतां सीतां रामोऽनुनयति

सान्त्वयित्वा पुनः सीतां बाष्पपर्याकुलेक्षणाम् ।
निवर्तनार्थे धर्मात्मा वाक्यमेतदभाषत ॥ १ ॥

सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा ।
इहाचरस्व धर्मं त्वं यथा मे मनसः सुखम् ॥ २ ॥

सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।
वने दोषा हि बहवो वदतस्तान्निबोध मे ॥ ३ ॥

हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते ।
सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥ ४ ॥

कायक्लेशा हि बहवो भयानि विविधानि च ।
जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलाम्बरधारिणा ॥ ५ ॥

अहोरात्रं च संतोषः कर्तव्यः स्वयमाहृतैः ।
फलैर्वृक्षावपतितैः, सीते दुःखमतो वनम् ॥ ६ ॥

उपवासश्च कर्तव्यः, कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ।
प्राप्तानामतिथीनां नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥ ७ ॥

सुप्यते पर्णशय्यासु रात्रिषु मशकैः सह ।
लताकण्टकसंकीर्णा मार्गा, दुःखमतो वनम् ॥ ८ ॥

सग्राहाः सरितश्चैव, गिरिकन्दरवासिनाम् ।
सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं, दुःखमतो वनम् ॥ ९ ॥

क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्तव्या तपसे मतिः ।
न भेतव्यं च भेतव्ये नित्यं, दुःखमतो वनम् ॥ १० ॥

तदलं ते वनं गत्वा क्षमं न हि वनं तव ।
विमृशन्निह पश्यामि बहुदोषकरं वनम् ॥ ११ ॥

—*Adapted from* रामायणम्

શબ્દકોશ

ईक्षणम् (ના.)=આંખ
कन्दरम् (ના.)=ગુફા
ग्राहः (ન.)=મગર
निनदः (ન.)=અવાજ
नि+बुध्=સાંભળવું, ધ્યાન આપવું
निरत (કૃ.)=મશગૂલ
निर्वतनम् (ના.)=પાછા ફરવું તે
पर्याकुल (વિ.)=ડહોવાયલી
प्रतिपूजनम् (ના.)=પૂજા
बाष्प (ના.)=આંસું
मशकः (ન.)=મચ્છર
वल्कलाम्बरम् (ના.) = ઝાડની છાલનાં વસ્ત્ર
वि+मृश् (૬ થો પ)=વિચારવું
सं+कृ (૬ થો પ)=એકઠું કરવું
सुप्=સુવું

મનોયત્ન ૭૦: (अ) નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

निवसतः, आलोक्य, वर्त्मना, जायमानस्य, अलंकुर्वाणस्य, अनाहूतम्, उक्तवती, अभिवीयते, विमोक्तव्यौ, प्राप्तानाम्, भेतव्यम्.

(ब) મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દોપર નોંધ લખોઃ—

(i) न भेतव्यं च **भेतव्ये** । (ii) तदलं ते वनं **गत्वा** (iii) क्षमं न हि वनं **तव** ।

મનોયત્ન ૭૧: रामेण अभिहितानि वनदुःखानि समासेन कथ्यन्ताम् ।

મનોયત્ન ૭૨: નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર કહો:—

वल्कलाम्बरधारिणा, परलोकम्, क्रोधलोभौ, अहोरात्रम्, वृक्षावपतितैः, लताकण्टकसंकीर्णाः, पम्पाभिधानम्, सेनापतिगतेन, प्रियसख्या अपगतासून्, ऋषिसत्तमः, अपगतमत्सरम्, मृतकल्पः, बाष्पपर्याकुलेक्षणाम्, वनवासकृता, पर्णशय्यासु हारीतनामा, नानादेशेभ्यः, रक्षणाकुलः, महावने.

પાઠ ૨૭ મો

બીજો ગણ

सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति ।
उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलम् ।
कोपाद् वा कार्यहेतोर्वा न ब्रूयादनृतं वचः ।
कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिम् ।
आचारः कुलमाख्याति ।
अनिषण्णे गुरौ नासीत ।
भगवती वसुंधरा सीतामसूत ।
न द्रिः कदलीफलानि प्रसूते ।
अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतैरपि ।
प्राणिनामुपकाराय प्राणिति सुजनो सदा
स्मितेनांतर्गतं मनोऽपह्नुते शठः ।
शेषे धराभराक्रान्ते शेते नारायणः सुखम् ।
न पापं प्रति पापः स्यात्, साधुरेव सदा भवेत् ।
निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु, न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।
कल्पद्रुमः कल्पितमेव सूते, सतां हि सङ्गः सकलं प्रसूते ।
सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।
आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वं तिष्ठति तिष्ठतः ।
शाखायां सुखमासीनः सलीलं विध्यते खगः ।
सुकुमारं मधौ पत्रं तरोः स्यात्, कठिनं शुचौ ।
राधेयो जामदग्नेः शस्त्रविद्यामध्यैत, कुशलवौ आदिकवेरध्यैयाताम्, पाण्डवाश्च द्रोणादध्यैयत ।
हरो हिमालये शेते हरिरधिशेते महोदधिम् ।
मम जननी भाद्रपदस्य शुक्लपक्षे नवम्यां सोमवासरे प्रत्यूषसि मां प्रासूत ।

ते जन्मभाजः खलु जीवलोके येषां मुखं स्तौति गुणान्विदुषाम्।
चाणक्यः धाम्ना सहस्रधामानमप्यतिशेते।
रूपेण मदनमप्यतिशेतेऽयं[१४] बालः।
स्तुवन्नपेक्षते प्रायः स्तूयमानात्प्रतिस्तवम्।
अप्राप्तकालवचनं ब्रुवन् बृहस्पतिरपि अवज्ञानमपमानं च शाश्वतं प्राप्नोति।
विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ न उदासीत।
क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति, तदेव रूपं रमणीयतायाः।
मन्दोऽप्यमन्दतामेति संसर्गेण विपश्चितः।
सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसंपदः।

નિયમ ૧૪ :—अति+शी (ચડી જવું,' 'ના કરતાં સારૂં હોવું ') ધાતુ સાથે જે ગુણમાં ચડિયાતાપણું બતાવવું હોય તે ગુણને ત્રીજી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

या + सि = यासि　　　　अ + या + अन् = अयान्
अ + या + व = अयाव　　　　+ उस् = अयुः[१] } વગેરે.

इ + अन्ति = य् + अन्ति = यन्ति　　　　इ + मि = एमि
आ + इ + अम् = ऐ + अम् = आयम्　　　　इ + सि = एषि　　　　વગેરે.

બીજા ગણના ધાતુઓને ગણની નિશાની લગાડવામાં આવતી નથી, પણ ધાતુને તરતજ કાળના પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે.

वच् + ति = वक् + ति = वक्ति　　　　वच् + सि = वक् + सि = वक् + षि = वक्षि
वच् + धि[२] = वग् + धि = वग्धि　　　　वच् + अन्ति = ब्रुवन्ति　　　　વગેરે.
अ + वच् + स् + त् = अवच् = अवक्–ग्.

---

૧ બીજા ગણના આકારાંત ધાતુઓને ભૂતકાળ ત્રીજા પુરુષ બહુવચનમાં વિકલ્પે उस् પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. उस् પ્રત્યય પહેલાં ધાતુના અંત્ય आ નો લોપ થાય છે.

૨ અનુનાસિક કે અંતઃસ્થ સિવાયનું કોઈ વ્યંજન બીજા ગણના ધાતુના અંગને છેડે આવે, તો આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં धि પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે.

૧. वच् ધાતુનું વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષ બહુવચનનું રૂપ થતું નથી. તેને બદલે ब्रुवन्ति રૂપ લેવામાં આવે છે.

अद् + सि = आत्सि   अ + अद् + अ + स् = आदः

अ + अद् + व = आद्व   अ + अद् + अ + त् = आदत्

૨. ભૂતકાળના स् અને त् પ્રત્યયો પહેલાં अद् ધાતુને આગમ अ લાગે છે.

आस् + से = आस्से   आस् + ध्वे = आध्वे

अ + आस् + इ = आसि   अ + आस् + ध्वम् = आध्वम् વગેરે.

૩. ध् થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં आस् ધાતુના અંત્ય स् નો લોપ થાય છે.

शी + ए = शे + ए = शये   शी + अते = शे + र् + अते = शेरते

शी + से = शे + से = शेषे   अ + शे + अत = अशेर् + अत = अशेरत

૪. (अ) કાળના પ્રત્યયો લગાડતાં પહેલાં शी ધાતુના ई નો ए કરવામાં આવે છે.

(ब) ત્રીજા પુરુષ બહુવચનના अते, अत, અને अताम् પ્રત્યયો પહેલાં शी ધાતુને આગમ र् લગાડવામાં આવે છે.

अ + सू + इ = असुव् + इ = असुवि   सू + ऐ = सुव् + ऐ = सुवै

सू + आथे = सुव् + आथे = सुवाथे   सू + से = सूषे

૫. (अ) આજ્ઞાર્થ પહેલા પુરુષના ऐ, आवहै, અને आमहै, પ્રત્યયો પહેલાં सू માંના ऊ નો ગુણ થતો નથી.

(ब) ધાતુના અંતે આવેલા इ કે उ (હ્રસ્વ અગર દીર્ઘ) નો સ્વરથી શરૂ થતા અવિકારક પ્રત્યયો આગળ इय् કે उव् થાય છે.[1]

---

૧ इ ધાતુને આ નિયમ લાગતો નથી, પરંતુ अधि + इ (आ.) ને લાગુ પડે છે.

ब्रू + मि = ब्रो + ई + मि = ब्रवीमि ब्रू + आनि = ब्रो + आनि = ब्रवानि
ब्रू + तु = ब्रो + ई + तु = ब्रवीतु अ + ब्रू + अन् = अ+ब्र्+उव्+अन् = अब्रुवन्

૬. વ્યંજનથી શરૂ થતા વિકારક પ્રત્યયો પહેલાં ब्रू ધાતુને આગમ ई લગાડવામાં આવે છે.

नु + मि = नौ + मि
अ+नु + अम् = अनो + अम् = अनवम्
नु + अन्ति = न् + उव् + अन्ति = नुवन्ति

૭. વ્યંજનથી શરૂ થતા વિકારક પ્રત્યયો પહેલાં ધાતુને અંતે આવેલા उ ની વૃદ્ધિ થાય છે.

स्तु + सि = स्तौ + सि = स्तौषि
स्तु + ई + सि = स्तौ + ई + सि = स्तवीषि
अ + स्तु + अम् = अ + स्तौ + अम् = अस्तवम्
स्तु + वः = स्तुवः
स्तु + ई + वः = स्त् + उव् + ई + वः = स्तुवीवः
स्तु + अन्ति = स्त् + उव् + अन्ति = स्तुवन्ति

૮. વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં स्तु અને रु ધાતુને વિકલ્પે ई આગમ લાગે છે.

रुद् + मि = रोद् + इ + मि = रोदिमि
रुद् + वः = रुद् + इ + वः = रुदिवः
अ + रुद् + स् = अरोद् + ई + स् = अरोदीः
= अरोद् + अ + स् = अरोदः
रुद + याम् = रुद्याम्
स्वप् + ताम् = स्वपिताम्

૯. (अ) रुद्, स्वप्, श्वस्, अन्, અને जक्ष् ધાતુઓને य् સિવાયના કોઈપણ વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં इ આગમ લાગે છે.

(ब) ભૂતકાળના स् અને त् પ્રત્યયો પહેલાં આ ધાતુઓને अ અને ई આગમ લાગે છે.

जक्ष् + अति = जक्षति
अजक्ष् + उस् = अजक्षुः
अजक्ष् + स् = अजक्ष् + अ + स् = अजक्षः
अजक्ष् + ई + स् = अजक्षीः

१०. जक्ष् धातुने त्रीजा पुरुष बहुवचनमां अन्ति. अन् अने अन्तु ने बदले अनुक्रमे अति, उस् अने अतु प्रत्ययो लागे छे.

अस् + ति = अस्ति　　　　　　　　　अस् + सि = असि

आ + अस् + अम् = आसम्　　　　　　　अस् + वः = स्वः

आ + अस् + स् – त् = आस् + ई + स् – त्=आसीः–सीत्

आ + अस् + व = आ + स्व = आस्व

११. (अ) अविकारक प्रत्ययो पहेलां अस् मांनो अ उडावी मूकवामां आवे छे.

(ब) वर्तमानकाळना बीजा पुरुष एकवचनना सि प्रत्यय आगळ अस् मांनो स् ऊडी जाय छे.

(क) भूतकाळना बीजा अने त्रीजा पुरुषना एकवचनना प्रत्ययो आगळ ई आगम लागे छे.

(ड) आज्ञार्थ बीजा पुरुष एकवचनमां अस् नुं रूप एधि थाय छे.

संस्कृतमां अनुवाद करोः—

(१) प्राणीओने मनुष्योमां विश्वास नथी (वि+श्वस्).

(२) भाईभाईमां आजे विश्वास नथी.

(३) युधिष्ठिरना वचनथी छेतरायला द्रोणाचार्य बाणशय्या पर सूता (शी, अधि+शी, स्वप्).

(४) अमे सांजे बगीचामां बांकडापर बेसीए छीए (अधि+आस्).

(५) सवार सांज झाडनी घटाओमां पक्षीओ मधुर स्वरे गाय छे (रु).

(६) पिताए जेने मार्यो छे एवो ते बाळक लांबा वखत सुधी रड्यो (रुद्).

(७) निशाळमां छोकराओ अनेक विषयो भणे छे (अधि+इ).

(८) तुं जेने जेने जुए तेने नम्र वचनो कहे (ब्रू).

(૯) સજ્જનો પોતાની મોટાઈ ગાઈ બનાવતા નથી (ब्रू), પણ કાર્યોથી જણાવે છે.

(૧૦) વલ્કલધારી (वस्) શકુન્તલા મહારાણીઓને પણ રૂપમાં ચડી જતી (अति+शी).

(૧૧) આપણે ગમે તે મળી આવે તે ખાવું જોઇએ નહિ (अद्).

(૧૨) સંતુષ્ટ માણસને સુખ આવી મળે છે (अभि+इ).

(૧૩) પૈસાદારોના વખાણ કરવા જોઇએ નહી (स्तु), પણ વિદ્વાનોના ગુણો વખાણવા જોઇએ (नु).

(૧૪) જેઓ દુર્જનો તરફ બેદરકાર રહે છે (उद्+आस्) તેઓ પડતીને પામે છે (अभि+इ).

(૧૫) બારણે બેઠેલો (आस्) આ ભિખારી ભગવાનના ગુણ ગાય છે (स्तु).

શબ્દકોશ

બીજા ગણના ધાતુઓ

अद्=ખાવું

अस्=હોવું, થવું

आस्=બેસવું

उद्+आस्=ઉદાસીન રહેવું

इ=જવું **अधि** (आ)=શીખવું **अभि** =આવી મળવું **उद्**=ઊગવું **उप** =પહોંચવું

ख्या=કહેવું आ+ख्या

नु=વખાણવું

प्राण्=જીવવું

ब्रू=કહેવું

शी=પડી રહેવું अधि+शी*–**अति**–ચડી જવું

श्वस्=શ્વાસ લેવો–**वि**=વિશ્વાસ કરવો

सू=જન્મ આપવો प्र+सू

स्तु=વખાણવું

ह्नु=છુપાવવું अप+ह्नु

अनवाप्त (વિ.)=ન મળેલું

अप्राप्तकालः (ન.)=અયોગ્ય વખત

अवज्ञानम् (ના.)=અવગણના

आक्रान्त (કૃ.)=સહેવાયલું

आदिकविः (ન)=વાલ્મીકિ

आसीन (કૃ.)=બેઠેલો

ऊर्ध्वम् (અ.)=ઊંચે

कदली (નારી)=કેળ

---

* સકર્મક હોવાથી અધિકરણ વાચક શબ્દ બીજીમાં આવે છે.

कल्पद्रुमः (न.)=ઇચ્છિત વસ્તુ આપનારું ઝાડ

खलु (અ.)=ખરેખર

जन्मभाज्=જન્મ ધારણ કરનાર

जामदग्निः (न.)=જમદગ્નિનો પુત્ર, પરશુરામ

द्विः (અ.)=બે વાર

धरा (नारी)=પૃથ્વી

धामन् (ना.)=તેજ

नि+सद् [**निषीद्**]=બેસવું

प्रतिस्तवम् (ना.)=સામા વખાણ

भगः (न.)=નસીબ

राधेयः (न.)=રાધાનો પુત્ર, કર્ણ

वि+धा=કરવું

सगन्धः (न.)=સમાન ગન્ધવાળો, સ્નેહી

सलीलम् (અ.)=સહેલાઇથી

सहस्रधामन् (न.)=સૂર્ય

सामर्ष (वि.)=ગુસ્સે થયેલો

सुखम् (અ.)=સહેલાઇથી, સુખમાં

છેતરાયલો=**वञ्चित**

બાંકડો=**पीठम्** , **फलकः**

ઘટા=**कुञ्जः**-**जम्**

મનોયત્ન ७३ : કૌંસમાં આપેલા ધાતુના યોગ્ય રૂપો વાપરોઃ—

(i) उद्योगिनं पुरुषसिंहम् ——— लक्ष्मीः । (उप+इ)

(ii) यः ——— स जीवति । (प्राण्)

(iii) नारायणः शेषे सुखम् ——— । (शी)

(iv) धनवन्तं धनेच्छया जनाः ——— । (स्तु)

(v) सूनृता वाक् कीर्तिं ——— । (सू)

(vi) (कियत्) विद्या भवता ——— । (अधि+इ)

(vii) हंसो मनुष्यवाचा दमयन्तीम् ——— । (ब्रू)

મનોયત્ન ७४ : (अ) નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

(i) आस्त, एहि, ब्रुवन्ति, यति, सुवीय, आसि, भान्ती, ब्रुवाणाः, प्रासूत, स्तूयमानात्, उदासीत.

(ii) आयन्ति–आयान्ति; आस्त–आसत; आसि–आसीः, स्नान्ति–स्नान्ती.

(ब) નીચેનાં ધાતુઓનું વર્તમાનકૃદંત બનાવોઃ–आस्, शी, उद्+इ, वस्, वच्.

પાઠ ૨૮ મો

સાતમો ગણ

तृष्णां छिन्द्धि ।

सूनृता वाग्दुष्कृतं हिनस्ति ।

मूर्खसहस्रेभ्यः प्राज्ञ एको विशिष्यते ।

कियदवशिष्टं रजन्याः ।

संभावितस्य अपकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।

हरेः शिशुरपि मदावलिप्तानां नागानां गण्डस्थलानि भिनत्ति ।

न तृणेढ्मीति लोकोऽयं वित्ते मां निष्पराक्रमम् ।

छिन्दन्ति धर्ममर्यादाशृङ्खलां विषयोन्मुखाः ।

काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्क्ते ।

किं वस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ।

स्थाने भवानेकनराधिपः सन् अकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।

कोषाध्यक्षपदे आत्मानं नियुंक्ष्वेति स राज्ञादिष्टः ।

नानानदीनदशतानि तु पूरयित्वा रिक्तोऽसि यज्जलद सैव
तवोत्तमश्रीः ।

गजपुङ्गवो धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ।

निदाघे तुषारशिशिरं पानीयं को वृणक्ति ।

मेघश्यामलः कृष्णो गोपदारकैः समपृणक् ।

प्रभातेऽस्मिन्नुद्याने तरवः फेनधवलानि पुष्पाणि व्यञ्जन्ति ।

सूर्यमण्डलं दिवाचन्द्रपाण्डुरेणेव रजसाच्छादितम् ।

तुषारशिशिरम्—तुषारः इव शिशिरम् **फेनधवलम्**—फेनः इव धवलम्

मेघश्यामलः—मेघः इव श्यामलः **दिवाचन्द्रपाण्डुः**—दिवाचन्द्रः इव पाण्डुः

ઉપમાનાં ત્રણ અંગો પૈકી उपमेय અને उपमान અનુક્રમે પહેલા અને બીજા પદ તરીકે આવે તો **कर्मधारय समास** બને છે એ આપણે ૨૫ મા

પાઠમાં જોયું. કેટલીક વાર ઉપમાન અને સાધારણધર્મ અનુક્રમે પહેલા અને બીજા પદ તરીકે આવે છે ત્યારે પણ **कर्मधारय समास** બને છે. આ સમાસના દાખલાઓ ઉપર નોંધ્યા છે, અને એનો વિગ્રહ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. આ સમાસો उपमानपूर्वपदकर्मधारय સમાસો કહેવાય છે, અને આગળ દર્શાવેલા સમાસો उपमानउत्तरपदकर्मधारय સમાસો કહેવાય છે.

पिष्+अन्ति=पि+न्+ष्+अन्ति=पिंषन्ति रुध्+मि=रु+न+ध्+मि=रुनध्मि

रुध्+वः=रु+न्+ध्+वः=रुन्ध्वः अञ्ज्+मि=अ+न+ज्+मि=अनज्मि.

સાતમા ગણમાં વિકારક પ્રત્યયો પહેલાં **न** અને અવિકારક પ્રત્યયો પહેલાં **न्** નિશાની લગાડવામાં આવે છે દરેક ગણમાં ગણની નિશાની ધાતુને જોડવામાં આવતી હતી. આ ગણમાં ગણની નિશાની ધાતુને જોડવામાં આવતી નથી, પણ ધાતુમાંના સ્વર અને અંત્ય વ્યંજન એ બેની વચ્ચે મૂકવામાં આવે છે. ગણની નિશાની લગાડતી વખતે ધાતુમાંના અનુનાસિકનો લોપ કરવામાં આવે છે.

भुज् + मि = भुनज् + मि = भुनज्मि भुज् + थः = भुञ्ज् + थः = भुङ्क्थः

भुज् + वः = भुन्ज् + वः = भुञ्ज्वः भुज् + धि* = भुञ्ज् + धि = भुङ्ग्धि

भुज् + सि = भुनज् + सि = भुनक्+सि अ + भुज् + अन = अभुञ्जन.

= भुनक् + षि = भुनक्षि अ + भुज् + ग्–त्=अभुनज्=अभुनक्-ग्

૧. **ભૂતકાળના બીજા અને ત્રીજા પુરુષ એકવચનના स् અને त् પ્રત્યયોનો વ્યંજન પછી લોપ થાય છે.** આમ કરવાથી પદાન્તે આવેલા અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનને બદલે તેના વર્ગનો પહેલો કે ત્રીજો અક્ષર મૂકવામાં આવે છે.

આજ પ્રમાણે युज्, विज्, अञ्ज्, भञ्ज् વગેરે ધાતુઓનાં રૂપો થાય છે. તેમજ पृच् નાં पृणच्मि, पृञ्च्वः, पृणक्षि, पृङ्क्थः, पृङ्ग्धि अपृणक्–ग्, अपृञ्चन् વગેરે રૂપો થાય છે. रिच् અને विच् નાં રૂપો पृच् પ્રમાણે થાય છે.

---

* ધાતુના અંગને છેડે અનુનાસિક કે અંતઃસ્થ સિવાયનું વ્યંજન આવે તો આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં धि પ્રત્યય લાગે છે.

क्षुद् + सि = क्षुणत् + सि = क्षुणत्सि   अ + क्षुद् + स् = अक्षुणद् = अक्षुणः-त-द्

क्षुद् + थः = क्षुन्त् + थः = क्षुन्त्थः   अ + क्षुद् + त् = अक्षुणद् = अक्षुणत्-द्

२. ભૂતકાળના બીજા પુરુષ એકવચનના स् પ્રત્યય આગળ ધાતુના અંતે આવેલા द् નો વિકલ્પે र् કે વિસર્ગ કરવામાં આવે છે.

એજ પ્રમાણે खिद्, भिद्, विद् વગેરે ધાતુઓનાં રૂપો થાય છે.

छिद्નાં રૂપ પણ એજ પ્રમાણે થાય છે, પણ ભૂતકાળના अ આગમની પછી छ्ની પહેલાં च् મૂકવામાં આવે છે. अच्छिनदम्–अच्छिन्द्व વગેરે.

पिष् + मि = पिनष् + मि = पिनष्मि   पिष् + सि = पिनष् + सि = पिनक् + सि = पिनक् + षि = पिनक्षि

पिष् + थः = पिन्ष् + थः = पिंष्ठः   पिष् + धि = पिंष् + धि = पिंड् + धि = पिण्ड् + ढि = पिण्ड्ढि

अ + पिष् + स्–त् = अपिनष् = अपिनट्-ड्

३. (अ) द् અથવા ष् પછી स् આવે તો द् કે ष् નો क् કરવામાં આવે છે.

(ब) કોઈ પણ પદમાં અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજન પછી કોઈ વર્ગનો ત્રીજો અગર ચોથો અક્ષર આવે તો પહેલા વ્યંજનને બદલે તેના વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર મૂકવામાં આવે છે.

हिन्स् + मि = हिनस् + मि = हिनस्मि; अ + हिनस् + स् = अहिनस् = अहिनः-त-द्

हिन्स् + सि = हिनस् + सि = हिनस्सि; अ + हिनस् + त् = अहिनस् = अहिनत-द्

हिन्स् + धि = हिन्धि.

४. (अ) ધાતુને અંતે આવેલા स् નો ભૂતકાળ ત્રીજા પુરુષ એકવચનના त् પ્રત્યય પહેલાં त् કે द् થાય છે. બીજા પુરુષના स् પહેલાં આ ફેરફાર વિકલ્પે થાય છે.

(ब) ध् થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં આગળ આવેલો स् ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે.

इन्धू + से = इन्त्से इन्धू + ते = इन्धू + धे = इन्दू + धे = इन्द्धे

इन्धू + वहे = इन्ध्वहे अ + इन्धू + था: = ऐन्धू + धा: = ऐन्द् + धा: = ऐन्द्धा:

૫. કોઈ પણ વર્ગના ચોથા વ્યંજન પછી त् કે थ् થી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે તો त् કે थ् નો ध् થાય છે.

रुधू + सि = रुणधू + सि = रुणत्सि रुधू + थ:-त: = रुन्धू + थ:-त: = रुन्धू + ध: = रुन्द् + ध: = रुन्द्ध:

अ + रुधू + त = अरुणत्-द्

तृह् + सि = तृणेह् + सि = तृणेढ् + सि = तृणेक् + सि = तृणेक् + षि = तृणेक्षि तृह् + ति = तृणेह् + ति = तृणेढ् + ति = तृणेढ्+धि=तृणेढ् + ढि= तृणेढि

तृह् + थ: = तृण्ढ् + ध: = तृण्ढ् + ढ: = तृण्ढ: अ + तृह् + स्-त् = अतृणेह् + स्-त् = अतृणेह् = अतृणेट्-ड्

૬. (अ) ધાતુને અંતે ह् આવે અને તેના પછી અનુનાસિક કે અંતસ્થ સિવાયનું કોઈ વ્યંજન આવે અગર કંઈ ન આવે તો ह् નો ढ् કરવામાં આવે છે.

(ब) ढ् પછી ढ् આવે તો પહેલા ढ् નો લોપ થાય છે અને (ऋ સિવાયનો) આગલો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ કરવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરો:—

(૧) અમે દિવસમાં બે વાર જમીએ છીએ (भुज्).

(૨) હિરણ્યકે પોતાના મિત્ર ચિત્રગ્રીવના બંધનો પોતાના કુમળા દાંતો વડે કાપી નાખ્યાં (छिद्).

(૩) પહેલાં શરીરે તેલ ચોળો (अञ्ज्) અને પછી ગરમ પાણીએ સ્નાન કરો.

(૪) ભીમે કીચકના શરીરનો ચૂરો કરી નાખ્યો (क्षुद्).

(૫) તમે આ કામ તમારા ભાઈને સોંપો (नि+युज्).

(૬) વૈતરો દવાને ઘૂંટી લોટ કરે છે (पिष्).

(૭) આમ બોલીને તમે શા માટે તમારી ઉદ્ધતાઈ બતાવો છો (वि+अञ्ज्).

(૮) ઉતાવળે દોડવામાં તમે આ સુંદર ઘડો ભાંગી નાંખ્યો (भञ्ज्).

(૯) જે સારાં નરસાંનો ભેદ કરી જાણતો નથી (विविज्) તે મૂર્ખો છે.
(૧૦) અસલના વખતમાં લોકો પથ્થરો ઘસીને અગ્નિ સળગાવતાં (इन्ध्).
(૧૧) તમારે દુર્જનના સમાગમમાં આવવું જોઇએ નહિ (सं+पृच्).
(૧૨) શરણે આવેલાની આશાનો નાશ ના કરો (तृह् , हिन्स्); આશાભંગથી તે દુ:ખ પામે છે (उद्+विज् , खिद्)
(૧૩) પેલો ઘડો ખાલી કરો (रिच्); એમાં લોટ ભરવાનું વ્યાજબી નથી.
(૧૪) નળને દમયન્તીના મહેલમાં દાખલ થતો કોઇએ અટકાવ્યો નહિ (रुध्).
(૧૫) તમે મારી સાથે વનસ્પતિના ગુણોની ચર્ચા કરો છો (विद्), પણ એના ખાસ ફાયદા પર કેમ ભાર મૂકતા નથી (वि+शिष्).

શબ્દકોશ

સાતમા ગણના ધાતુઓ

अञ्ज्=આંજવું, ચોપડવું
  वि+अञ्ज्=ઉઘાડું પાડવું
छिद्=કાપવું
तृह्=મારવું
पृच्=સમાગમમાં આવવું संपृक्त
भिद्=ભેદવું
भुज्=ભોગવવું, ખાવું
युज्=જોડવું–अनु સવાલ પૂછવો,–नि=નિમણૂક કરવી
रिच्=ખાલી કરવું–अति=ચડી જવું
विद् (आ)=ચર્ચા કરવી, જાણવું
वृज्=દૂર રાખવું, ત્યાગ કરવો
शिष्=બાકી રહેવું, છૂટું પાડવું
वि+शिष्=ભાર મૂકવો, જુદા પડવું, વધારવું
हिंस्=મારવું

आकिञ्चनत्वम् (ના.)=નિર્ધનતા
अवलिप्त (કૃ.)=અહંકારી
चाटुः (ન.)=પ્રિય શબ્દ
तुषारः (ન.)=બરફ
दारकः (ન.)=છોકરો
धीरम् (અ.)=સ્થિરતાથી, મક્કમપણે
नागः (ન.)=હાથી
नाना (વિ.)=જુદા જુદા
पाण्डु (વિ.)=ફિક્કું
फेनः (ન.)=ફીણ
मेघश्यामलः=મેઘ જેવો સ્યામ
रजस् (ના.)=ધૂળ
विषयोन्मुखः=વિષયમાં આસક્તિવાળો
शृङ्खला (નારી)=બેડી
संभावित (વિ.)=માનનીય
सूनृत (વિ.)=સાચી અને મધુરી
हरिः (ન.)=સિંહ

બે વાર=**द्विः**
તેલ=**तैलम्**
વૈતરો=**वैतानिकः**
ઘૂંટી લોટ કરવો=**चूर्णपेषं पिष्**
ઉતાવળે=**रभसा**

અસલના વખતમાં=**पुरा**
ઘસવું=**घृष्** (૧ લો પ)
લોટ=**पिष्टम्** , **गुंडिका,**
सक्तवः (બહુવ.)

મનોયત્ન ૭૫: નીચેનાં રૂપો તૈયાર કરો:—

ભૂ. બી. પુ. એ. વ.— अञ्ज्, रुध्, इन्ध्, हिंस्, पिष्, भिद्.
अद्, अस्, इ, ब्रू, रुद्, वच्.
આ. બી. પુ. એ. વ.— पिष्, हिन्स्, पृच्, तृह्. वच्, अस्, रुद्, इ.
વ. બી. પુ. એ. વ — अञ्ज्, इन्ध्, क्षुद्, पिष्, अस्, नु, स्तु, ब्रू, वच.
વ. પ. પુ. દ્વિ વ.— अञ्ज्, पृच्.
આ. ત્રી. પુ. એ. વ., દ્વિ વ. તથા બ. વ :—रुध्, अञ्ज्, इन्ध्, पृच्.
ભૂ. ત્રી. પુ. બ. વ.— ख्या, सू, शी, इ, अधि+इ, रु, जक्ष्.
આજ્ઞાર્થ બી. પુ. બ. વ.—वस्, स्तु, अस्.

———:o:———

પરિશિષ્ટ ૫

સમાસ

આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં द्वन्द्व અને तत्पुरुष સમાસનાં થોડાં ઉદાહરણો જોયાં હતાં. આ પુસ્તકમાં આપણે બીજાં કેટલાંક વધારાનાં ઉદાહરણો જોયાં છે.

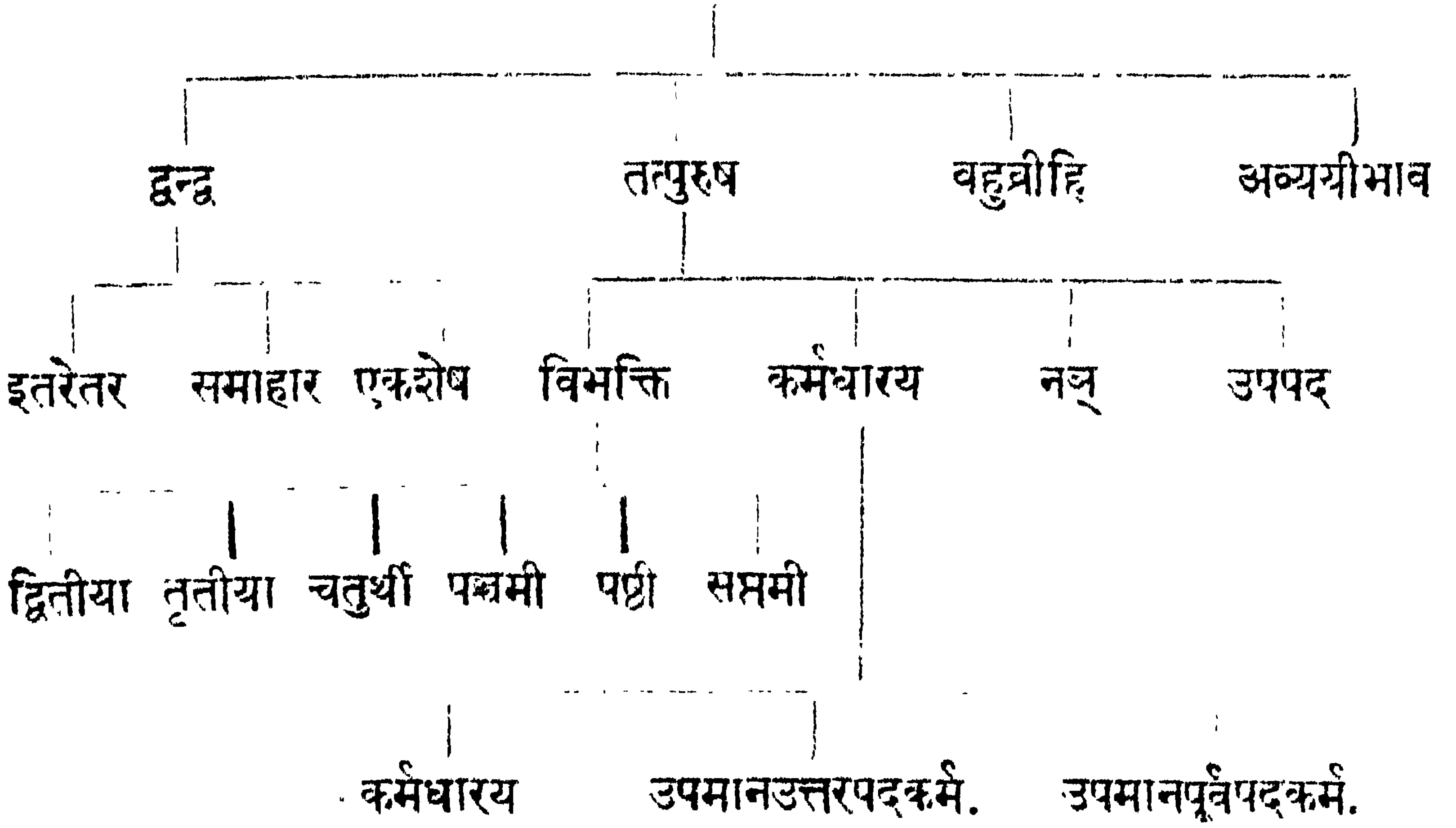
આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં द्वन्द्व સમાસનાં જે ઉદાહરણો જોયાં હતાં તેનાં ખાસ લક્ષણો બે હતાં. (૧) સમાસની જાતિ છેલ્લા પદની જાતિને અનુસરી નક્કી કરવામાં આવી હતી. (૨) સમાસનું વચન બધાં પદોનો એકંદરે વિચાર કરી નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. આ પુસ્તકમાં આપણે જે द्वन्द्व સમાસનાં ઉદાહરણો જોયાં (પા. ૧૩૧) તે બધા સમાસો નાન્યતરજાતિ અને એક વચનમાં હતા. द्वन्द्व સમાસના આ બે પ્રકારો અનુક્રમે **इतरेतरद्वन्द्व** અને **समाहारद्वन्द्व** તરીકે ઓળખાય છે. સાધારણ રીતે (अ) શરીરનાં અંગસૂચક શબ્દો, (ब) લશ્કરનાં વિવિધ અંગસૂચક શબ્દો, (क) ભિન્ન જાતિનાં નદીનાં નામો, (ड) જીવડાં કે નાના પ્રાણીઓનાં નામો, તથા (इ) કુદરતી વૈમનસ્ય ધરાવનારાં પ્રાણીઓનાં નામોનો સામાસિક શબ્દ બનાવવામાં આવે તે **समाहारद्वन्द्व** સમાસ બને છે.

આ ઉપરાંત द्वन्द्व સમાસનો એક ત્રીજો પ્રકાર છે, જેને एकशेषद्वन्द्व સમાસ કહેવામાં આવે છે. (જુઓ પા. ૧૩૧)

तत्पुरुषसमासના આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં ચાર પ્રકારો જોયા હતા— विभक्ति तत्पुरुषसमास, कर्मधारय तत्पुरुषसमास, नञ् तत्पुरुषसमास અને उपपद तत्पुरुषसमास. આ પૈકીના પહેલા બેનાં બીજાં કેટલાંક વધારાનાં ઉદાહરણો આપણે આ પુસ્તકમાં જોયાં છે. કર્મધારયના પા. ૧૪૦ પરનાં ઉદાહરણો उपमानउत्तरपदकर्मधारयसमास અને પા.૧૫૧ પરનાં उपमानपूर्वपदकर्मधारयसमास તરીકે ઓળખાય છે.

કેટલીકવાર સામાસિક શબ્દ વાકયમાં કોઈ બીજા શબ્દની સાથે વિશેષણ વિશેષ્યનો ભાવ ધરાવે છે. આમ આખો સામાસિક શબ્દ વિશેષણ તરીકે પ્રયોજવામાં આવે ત્યારે તેને **बहुव्रीहिसमास** તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવા बहुव्रीहि સમાસના દાખલા આપણે પા. ૧૨૧ પર જોયા છે.

આ ઉપરાંત સમાસનો એક ચોથો પ્રકાર આપણે પા. ૧૨૫ જોયો છે આ સમાસને अव्ययीभावसमास કહેવામાં આવે છે. આ સમાસનું પહેલું પદ અવ્યય હોય છે, અને તે પદ પ્રધાનપદ છે સાધારણ રીતે આ સમાસ નાન્યતરજાતિ એકવચનમાં હોય છે, અને એનો વિગ્રહ અમુક ચોક્કસ રીતેજ થાય છે.

૧. તત્પુરુષ સમાસનું અંત્ય પદ रात्रि હોય અને તેની આગળ સંખ્યાવાચક વિશેષણ, અવ્યય, ભાગ સૂચક શબ્દ, કે सर्व અથવા पुण्य આવે તો रात्र થાય છે. द्विरात्रम्, अतिरात्रः, पूर्वरात्रः, पुण्यरात्रः. એજ પ્રમાણે अहोरात्रः પણ થાય છે.

૨. તત્પુરુષ સમાસનું અંત્ય પદ राजन्, अहन् કે सखि હોય તો તેનું અનુક્રમે राज, अह, અને सख થાય છે. मद्रराजः, पुण्याहम्, कृष्णसखः. પણ अहन् ની આગળ અવ્યય કે ભાગ સૂચક શબ્દ આવે તો अहन् નું अह्न થાય છે. पूर्वाह्णः.

૩. જ્યારે महत् શબ્દ કર્મધારય કે બહુવ્રીહિ સમાસનું પ્રથમ પદ હોય ત્યારે તેનું महा થાય છે. महादेवः, महाबाहुः.

૪. તત્પુરુષ સમાસનું અંત્ય પદ पथिन् હોય તો તેનું पथ થાય છે. अपथः.

પાઠ ૨૯ મો.

शिवेन कृतो दक्षयज्ञनाशः

पुरा दक्षप्रजापतेर्बह्व्यः कन्यका आसीत्। तासामेका सती तेन शङ्कराय प्रत्ता। अथ कदाचित् तेन यज्ञ आरब्धः। तस्मिन्नध्वरे यज्ञसंदर्शनाय स शङ्करमन्तरेण अन्यान् सकलान् जामातॄन् न्यमन्त्रयत। पितृगृहे निवसन्ती भवानी यदा मखे पतिं नालोकयत् तदा पितरम् पृष्टवती। किमिति तात भर्ता मम न दृश्यतेऽस्मिन्नध्वरे। आहूतोऽनाहूतो वा स त्वया तदुच्यतामिति। दक्षः प्रत्यवदत्। बाले ते भर्ता कृत्तिपरिधानः कपालमाली सन्नस्मिन् मङ्गलमखेऽशुभो मन्यते। कथमहं तदा तमाह्वयेयमिति। अकल्पितं विषसंनिभमेतत्पितुर्वचनमाकर्ण्य स्तब्धा सा देवी दाक्षायणी पापोऽयं मे जनकः। अस्माज्जातेन अमुना देहेन किं ममेति प्रोच्य प्राणान् त्यक्तवती। यदा अयं वृत्तान्तः शङ्करस्य श्रुतिपथमगच्छत् तदा स भृशं क्रुद्धोऽभवत्। यज्ञमासाद्य द्विजान् यज्ञार्थं समागताननन्यानतिथींश्च प्राद्रावयत्। एवम् प्रियावियोगमन्युना वृषभध्वजेन दक्षयज्ञो नाशितः।

कस्मै प्रत्ता सती दक्षप्रजापतिना? किमर्थम् भगवान् शंकरो दक्षेण यज्ञे न आहूतः? किम् अपृच्छत् सती पितरम्? किम् उक्तवान् प्रजापतिः? किं कारणं सती मृता? किम् अकरोत भगवान् शंकरः? किमर्थम् शङ्करेण दक्षयज्ञः नाशितः?

दक्षेण ——— यज्ञे शङ्करोऽनाहूतः। भवानी आत्मनो भर्तारम् ——— अनालोक्य ——— ———। ——— इति मयास्मिन्नध्वरे स न आहूत इति पितुर्वचनमाकर्ण्य सा ——— ———। —शङ्करेण दक्षयज्ञः विनाशितः।

શબ્દકોશ

अथ कदाचित् (અ.)=કોઈ એક વખતે
अकल्पित (કૃ.)=ન કલ્પેલું
अध्वरः (ન.)=યજ્ઞ **मखः**
अन्तरेण (અ.)=સિવાય
आ+कर्ण् ૧૦ उ)=સાંભળવું समाकर्ण्
आ+लोक् (૧ आ, ૧૦ उ)=જોવું
आ+सादय्=મેળવવું
कपालमालिन्=ખોપરીઓ માળા છે જેની તે, શંકર
कृत्तिपरिधानः=ચર્મ છે વસ્ત્ર જેનું તે, શંકર
नि+मन्त्र् (૧૦ आ)=આમંત્રણ આપવું
पाप (વિ.)=પાપી–પઃ=પાપી માણસ –પમ્=પાપ
प्र+दा=આપવું, પરણાવવું
भवानी (નારી)=પાર્વતી **सती, दाक्षायणी**
मन्युः (ન.)=ક્રોધ, શોક, પરિતાપ
विद्रावय्=નસાડવું
वृषभध्वजः (ન.)=શંકર
संदर्शनम् (ના.)=દર્શન
संनिभ (વિ.)=જેવું

મનોયત્ન ૭૬: નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

आह्वयेयम्, निवसन्ती, उच्यताम्, समागतान्, प्रोच्य, पृष्टवती, अनाहूतः, स्तब्धा, प्रत्ता, आरब्धः.

——:०:——

પાઠ ૩૦ મો

पुरूरवा उर्वशीं दानवहस्तात् मोचयति

अप्सरसः— परित्रायताम् परित्रायतां यः सुरपक्षपाती यस्य वाम्बरतले गतिरस्ति ।

राजा — (प्रविश्य) अलमलमाक्रन्दितेन । सूर्योपस्थानात्प्रतिनिवृत्तं पुरूरवसं मामुपेत्य कथ्यतां कुतो भवत्यः परित्रातव्या इति ।

रम्भा — असुरावलेपात् ।

राजा — किं पुनरसुरावलेपेन भवतीनामपराद्धम् ।

मेनका — शृणोतु महाराजः । या अलंकारः स्वर्गस्य सा नः प्रियसखी उर्वशी कुबेरभवनात्प्रतिनिवर्तमाना केशिना दानवेन बन्दिग्राहं गृहीता ।

राजा — अपि ज्ञायते कतमेन दिग्भागेन गतः स जाल्मः ।

सहजन्या— पूर्वोत्तरेण ।

राजा — तेन हि विमुच्यतां विषादः । युष्माकं सखीप्रत्यानयनाय यते । क्व पुनर्मां भवत्यः प्रतिपालयन्ति ।

अप्सरसः— एतस्मिन् हेमकूटशिखरे ।

(राजा ऐशानीं दिशं प्रति रथेन गच्छति)

रम्भा — सखि, यथानिर्दिष्टं प्रदेशं संक्रमामहे। (तथा कृत्वा) अपि नाम स राजा उद्धरेत् नो हृदयशल्यम्।

मेनका — सखि मा ते संशयो भवतु।

सहजन्या — हला समाश्वसित। (ऊर्ध्वमवलोक्य) एष राजर्षेरथो दृश्यते। न खलु एषोऽकृतार्थो निवर्तते।

(ततः प्रविशति राजा भयनिमीलिताक्षी चोर्वशी)

राजा — सुन्दरि, गतं भयं भीरु सुरारिसंभवम्। तदुत्तदुन्मीलय चक्षुः। (उर्वशी संज्ञां लभते) अयि प्रकृतिमापद्यते ते सखी।

चित्रलेखा — सखि, विश्रब्धा भव। पराभूताः खलु त्रिदशपरिपन्थिनो हताशाः।

उर्वशी — (चक्षुषी उन्मील्य) किं महेन्द्रेण।

चित्रलेखा — न महेन्द्रेण। महेन्द्रसदृशानुभावेन राजर्षिणा।

(ततः प्रविशति गन्धर्वराजश्चित्ररथः)

चित्ररथः — (राजानं सबहुमानम्) दिष्ट्या वर्धते भवान् विक्रममहिम्ना। केशिना हृतामुर्वशीं नारदादुपश्रुत्य अस्याः प्रत्याहरणार्थं शतक्रतुना गन्धर्वसेना समादिष्टा। ततो वयं त्वदीयं जयोदाहरणं श्रुत्वा त्वामुपागताः। स भवानिमां पुरस्कृत्य अस्माभिः सह मघवन्तं द्रष्टुमर्हति।

राजा — सखे, नायमवसरो मम शतक्रतुं द्रष्टुम्। त्वमेवात्रभवतीं तत्र नय।

चित्ररथः — यथा भवान्मन्यते। इत इतो भवन्तः।

Adapted from विक्रमोर्वशीयम्

का उर्वशी आसीत्? केन सा बन्दिग्राहं गृहीता? किमर्थम् अप्सरोभिः पुरूरवसः साहाय्यम् याचितम्? कुत्र अप्सरसो राजानम् प्रत्यपालयन्? किमर्थम् चित्ररथः पुरूरवसम् उपेतः? कतमेन दिग्भागेन गतः स दानवः? किं प्रार्थितः पुरूरवाः चित्ररथेन?

શબ્દકોશ

अकृतार्थः=જેની ધારણા સફળ થઈ નથી એવો

अपि नाम (અ.)=એમ બને, હું ઇચ્છું કે, કદાચ (આશાસૂચક અવ્યય તરીકે વપરાય છે.)

अम्बरम् (ના.)=આકાશ

अनुभावः (ન)=પ્રતિષ્ઠા, તેજ, શક્તિ

अवलेपः (ન.)=અહંકાર

इतइतः (અ.)=આમ, આ બાજુએ

उद्+मील् (૧ પ)=(આંખો) ઉઘાડવી

उद्+हृ=બચાવવું

उप+इ (૨ પ)=પહોંચવું, પાસે જવું

उप+श्रु (૫ પ =સાંભળવું, જાણવું

नि+मील् (૧ પ)=બંધ કરવું, મીંચવું

परि+त्रै (૧ आ)=બચાવવું

परिपन्थिन् (વિ.)=નડતું, હેરાન કરતું-(ન.)=દુશ્મન, વિરોધી, લૂંટારો

पुरस्कृत्य=આગળ કરીને

पूर्वोत्तरा=ઈશાન ऐशानी

प्रकृतिम् आपद्=ભાનમાં આવવું संज्ञां लभ्

प्रति (અ.)=તરફ

प्रति+पालय्=રાહ જોવી

प्रत्यानयनम् (ના.)=પાછું લાવવું તે प्रत्याहरणम्

वन्दिग्राहं गृह=કેદ પકડવું

भीरु (વિ.)=બીકણ-(नारी)=બીકણ સ્ત્રી

महेन्द्रः (ન.)=ઇન્દ્ર **शतक्रतुः**

यत् (૧ લો आ)=પ્રયાસ કરવો प्र+यत्

यथानिर्दिष्ट=સૂચવ્યા પ્રમાણેનું

विश्रब्ध (વિ.)=નિર્ભય, વિશ્વાસુ

शल्यम् (ના.)=ભાલો, બાણ, કાંટો, ઊંડી વેદનાનું કારણ

सं+क्रम् (૧ ઉ, ૪ પ)=ભેગા મળવું, પહોંચવું, વટાવી જવું

सम्+आ+दिश् (૬ પ)=હુકમ કરવો

सुरपक्षपातिन् = દેવતાઓનો પક્ષ લેનાર

सूर्योपस्थानम् (ના.)=સૂર્યની ઉપાસના

हताशः=જેની આશા નષ્ટ થઈ છે એવો

हला=સખી

મનોયત્ન ૭૭: उर्वश्या दानवबन्धनात् विमोचनम् लिखत ।

મનોયત્ન ૭૮: નીચેનાં ખાનાંઓ પૂરો:—

(i) ——— उर्वशी अपहृता इति ——— नारदेन निवेदितम् ।

(ii) उर्वशीं गृहीत्वा ——— राजानम् ——— अप्सरसः राजा आगतः ।

(iii) चित्ररथः पुरूरवसं ——— सह ——— द्रष्टुं प्रार्थयत् ।

(iv) सूर्योपस्थानात् ——— पुरूरवाः ——— साहाय्याय प्रार्थितः ।

(v) अस्माकम् प्रियसखीं बन्दिग्राहं गृहीत्वा ——— गतः केशी ।

મનોયત્ન ૭૯:

नारदात् चित्ररथ उर्वश्या अपहरणं शृणोति ——— इन्द्रेण आदिष्टः तामुद्धर्तुम् गच्छति — पुरूरवसं पश्यति — उर्वश्या सह मघवानं पश्यति राज्ञः संदेशं च पाठयति ।

एषो वृत्तान्तः संवादेन लिख्यताम् ।

મનોયત્ન ૮૦: (अ) નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

परित्रायताम्, उपेत्य, प्रतिनिवर्तमाना, प्रतिपालयन्ति, कथ्यताम्, संक्रमामहे, प्रतिनिवृत्तम्, समाश्वासित, उन्मीलय, चक्षुषी.

(ब) નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર કહો:—

विषसंनिभम्, सुरारिसंभवम्, यथानिर्दिष्टम्, भयनिमीलिताक्षी.

મનોયત્ન ૮૧: મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો પર નોંધ લખો:—

(i) किं पुनरसुरावलेपेन **भवतीनाम**पराद्धम् ।

(ii) कतमेन **दिग्भागेन** गतः स जाल्मः ।

(iii) राजा ऐशानीं **दिशं** प्रति **रथेन** गच्छति ।

(iv) दिष्ट्या वर्धते भवान् **विक्रममहिम्ना** ।

(v) कुतो भवत्यः **परित्रातव्या** इति ।

सुभाषितानि (III)

करारविन्देन पदारविन्दं मुखारविन्दे विनिवेशयन्तम्।
अश्वत्थपत्रस्य पुटे शयानं बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामि ॥ १ ॥

वन्दे मुकुन्दमरविन्ददलायताक्षं, कुन्देन्दुशङ्खदशनं शिशुगोपवेशम्।
इन्द्रादिदेवगणवन्दितपादपीठं, वृन्दावनालयमहं वसुदेवसूनुम् ॥ २ ॥

कवीन्द्रं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणी कथा।
चन्द्रिकामिव चिन्वन्ति चकोरा इव साधवः ॥ ३ ॥

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम्।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ४ ॥

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः, स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः।
नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः, परोपकाराय सतां विभूतयः ॥ ५ ॥

संपत्सु महतां चेतो भवत्युत्पलकोमलम्।
आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ ६ ॥

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥

विदुषां वदनाद्वाचः सहसा यान्ति नो बहिः।
याताश्चेन्न पराञ्चन्ति द्विरदानां रदा इव ॥ ८ ॥

तत्त्वं किमपि काव्यानां जानाति विरलो भुवि।
मार्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ॥ ९ ॥

मन्दोऽप्यमन्दतामेति संसर्गेण विपश्चितः।
पङ्कच्छिदः फलस्येव निकषेणाविलं पयः ॥ १० ॥

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम्।
परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ॥ ११ ॥

बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।
संभूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥ १२ ॥
निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ।
सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसंपदः ॥ १३ ॥
किं जन्मना च महता पितृपौरुषेण
शक्त्या हि याति निजया पुरुषः प्रतिष्ठाम् ।
कुंभो न कूपमपि शोषयितुं समर्थः
कुम्भोद्भवेन मुनिनाम्बुधिरेव पीतः ॥ १४ ॥
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ १५ ॥
यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात्स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।
तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ १६ ॥
सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥ १७ ॥
यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् ।
निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः ॥ १८ ॥
कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा ।
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ १९ ॥
नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते ॥ २० ॥
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति संचयात् ।
हर्तुर्न गोचरं याति किमन्यद्विद्यया समम् ॥ २१ ॥
एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
तावद् द्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ २२ ॥
अस्यां सखे बधिरलोकनिवासभूमौ
किं कूजितेन किल कोकिल कोमलेन ।
एते हि दैवहतकास्तदभिन्नवर्णं
त्वां काकमेव कलयन्ति कलानभिज्ञाः ॥ २३ ॥

हे हेमकार परदुःखविचारमूढ
किं मां मुहुः क्षिपसि वारशतानि वह्नौ ।
दग्धे पुनर्मयि भवन्ति गुणातिरेकः
लाभः परं खलु मुखे तव भस्मपातः ॥ २४ ॥
अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम् ।
रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥ २५ ॥
कायः संनिहितापायः संपदः पदमापदाम् ।
समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि भङ्गुरम् ॥ २६ ॥
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वद् भूतसमागमः ॥ २७ ॥
अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं दन्तविहीनं जातं तुण्डम् ।
करधृतकम्पितशोभितदण्डं तदपि न मुञ्चत्याशा पिण्डम् ॥ २८ ॥
ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ २९ ॥
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ३० ॥
आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।
तज्जयः संपदां मार्गो येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ ३१ ॥
जातमात्रं न यः शत्रुं रोगं च प्रशमं नयेत् ।
महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ ३२ ॥
वार्ता च कौतुकवती विमला च विद्या
लोकोत्तरः परिमलश्च कुरङ्गनाभेः ।
तैलस्य बिन्दुरिव वारिणि दुर्निवार-
मेतत्त्रयं प्रसरति स्वयमेव लोके ॥ ३३ ॥

શબ્દકોશ

अण्डजः (न.)=પક્ષી
अतिरेकः (न.)=અતિશયતા
अनभिज्ञः=ન જાણનારો
अनु+वृत् (१ લો આ)=અનુસરવું
अपगमः=વિયોગ
अभिन्नवर्णः=જેનો રંગ જુદો નથી એવો
अम्भोधिः (न.)=સાગર अर्णवः

अश्वत्थः (न.)=પીપળો
आयत (वि.)=લાંબું
आलयम् (ना.)=સ્થાન
आविल (वि.)=ગંદું
आसाद्=મેળવવું
उत्पादि (ना.)=ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ
एकान्ततः (अ.)=એકલું
कापुरुषः (न.)=બાયલો માણસ
कुन्दः=એક જાતનું સફેદ ફૂલ
कुम्भोद्भवः (न.)=અગસ્ત્ય મુનિ
क्षोदीयस् (वि.)=નાનું
तप्त (कृ.)=તપેલું
दशनम् (ना.)=દાંત
नगापगा=નદીમાંથી જનારી
निकषः (न.)=તત્ત્વ
निपानम् (ना.)=કૂવો
निर्वाणम् (ना.)=શાંતિ
नीरजम् (ना.)=કમળ
नेमि (नारी)=આરા
नौ (नारी)=હોડી
पङ्कच्छिद्=કાદવને કાપનારું
परा+अञ्च् (१ प)=પાછા જવું
परिवर्तिन्=ફરતું

पादपीठम् (ना.)=પગ
पारम् (ना.)=અંત, છેડો,
पुटम् (ना.)=સંપુટ
प्रज्ञा (नारी)=ડહાપણ
मण्डूकः (न.)=દેડકો
मधुव्रतः (न.)=ભ્રમર
मरन्दः (न.)=સુવાસ
मरालः (न.)=હંસ
मानस=માનસ સરોવર, મન
मुहुः (अ.)=વારંવાર
यथेप्सम् (अ.)=ઇચ્છાપ્રમાણે
युगान्तरम्=બીજો યુગ
रदः (न.)=દાંત–द्विरदः=હાથી
लोकोत्तर (वि.)=અસાધારણ
वि+अप+इ=છૂટું પડવું
विनिवेशय्=મૂકવું
विवश (वि.)=પરવશ
शिशुः (न.)=બાળક
संनिहितापायः=જેમાં ઈજા પાસે છે એવું
सम् + आ + विश् (६ प)=આવી મળવું
संभूय=એકઠી મળીને
हेमकारः (न.)=સોની

———:o:———

પુનરાવર્તન

પ્રશ્નપત્ર ૪ થો

૧. ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરોઃ—

(i) श्लाघ्यो मूक त्वमसि कृपणं स्तौषि नार्थाशया यः ।
(ii) नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
(iii) अपृष्टोऽपि हितं ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।
(iv) मृगमीनसज्जनानां लुब्धकधीवरपिशुनो निष्कारणवैरिणो जगति ।
(v) आयो व्ययाधिको यस्य स धनी, न धनी धनी ।
(vi) अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
(vii) कुतः पुनरिहागम्यते, किं प्रयोजनो वास्मिन्देशे प्रचारः ।
(viii) विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ।
(ix) तेजो यस्य विराजते स बलवान्, स्थूलेषु कः प्रत्ययः ।
(x) अर्थं विना नैव यशश्च मानं प्राप्नोति मर्त्योऽत्र मनुष्यलोके ।

૨. સવાલ ૧ માં આવેલાં નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

अपृष्टः, पृच्छतः, प्रसन्नम्, आगम्यते, प्रतिहन्यमानाः, प्रारब्धम् .

સવાલ ૧ માં આવેલા નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરી તેના પ્રકાર કહોઃ

मृगमीनसज्जनानाम्, करस्थदर्भान्, व्ययाधिकः, उत्तमजनाः, मनुष्यलोके.

૩. નીચેનું તાત્પર્ય સૂચવતી વાર્તા સંસ્કૃતમાં બનાવોઃ—

(i) संहतिः कार्यसाधिका । (ii) सर्वान् तोषयितुम् न शक्यम् ।

અથવા

નીચે આપેલી વિગતો પરથી સંસ્કૃતમાં વાર્તા લખોઃ—

मांसखण्डेन सह काकः—वृक्षमध्यास्ते—जम्बुकः वृक्षतलम् आगच्छति—काकस्य रम्यरूपम् कोमलौ सुन्दरौ च पक्षौ प्रशंसति—काकस्य स्वरमाधुर्यं तर्कयति–काकः तस्य स्वरभ्रांतिं दूरीकर्तुम् गायति—मांसखण्डोऽधस्तात्पतति—जम्बुकः खण्डेन सह पलायते ।

૪. નીચેનાં વાક્યોમાં યોગ્ય અવ્યયો મૂકોઃ—

अथवा, अलम्, क्वचित्, यावत्–तावत्, वरं–न, हन्त.

(i) —— महतां महती —— किमपि हि न याच्यते लोकम् ।
(ii) कुपुत्रो जायेत —— अपि कुमाता न भवति ।
(iii) यावद्यूयं संहतास्तावन्न कोऽपि युष्माकं विनाशाय —— ।
(iv) —— गुणवति निष्फलापि याच्ञा —— अधमे लब्धकामा ।
(v) हा —— नलिनीगतं भ्रमरं गजोऽभक्षयत् ।
(vi) त्वम् लोकहेतोः खिद्यसे । —— एवंविधा ते वृत्तिरेव ।

૫. કૌંસમાં આપેલા ધાતુઓનાં યોગ્ય રૂપો મૂકોઃ—

(i) जना आत्मनश्चरितानां फलानि सद्य एव —— (अश्) ।
(ii) सत्कार्याणि जनानां कीर्तिर्दिक्षु —— (वि+तन्) ।
(iii) पुष्पाणि —— (अव+चि) तिष्ठति अयम् मालाकारः ।
(iv) सोत्साहं प्रयासं — (कृ) सा सिद्धिम् —— (अव+आ+आप्) .
(v) नराः परेषां हृदयानि कटुवचनैर्न —— (क्षिण्) ।
(vi) राज्ञां मनांसि —— (मुष्) इन्दुमती रङ्गं प्राविशत् ।

૬. સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો.

એક વખતે ઉનાળામાં કોઈએક ઝાડની નીચે એક સિંહ સૂતો હતો. ત્યાં ઘણા ઉંદરો તેને પીડા આપવા લાગ્યા. આથી સિંહ જાગી ઊઠ્યો, અને એક ઉંદરને પકડ્યો. સિંહ તેને મારવા તૈયાર થયો. પણ ઉંદર ગરીબ બની કહેવા લાગ્યો, 'હું અલ્પ પ્રાણી છું. મને પ્રાણનું દાન દેવા આપ કૃપા બનાવો. હું કોઈ વખત આપને મદદ કરીશ.' સિંહ આ સાંભળી હસી પડ્યો, અને ઉંદરને છોડી મૂક્યો. વખત જતાં એક શિકારીએ સિંહને જાળમાં પકડ્યો. છૂટા થવાને સિંહે ઘણી મહેનત કરી, પણ બધી નકામી ગઈ. એવામાં પેલો ઉંદર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે પોતાના દાંત વડે જાળ કાપી નાંખી સિંહને છૂટો કર્યો. મોટાને પણ કોઈવાર નાનાની જરૂર પડે છે.

પરિશિષ્ટ ૬

કારક પ્રકરણ

પ્રથમા વિભક્તિ—કર્તા વિભક્તિ

દ્વિતીયા વિભકિત—કર્મ વિભક્તિ

(i) ગતિવાચક ક્રિયાપદો સાથે જે સ્થાન તરફ ગતિ થતી હોય તે સ્થાનવાચક શબ્દ બીજીમાં આવે છે.

(ii) अभि+द्रुह्–क्रुध् ધાતુ સાથે જેના પ્રત્યે એ લાગણીઓ બતાવવામાં આવે તેને બીજીમાં મૂકવામાં આવે છે.

(iii) आस्, शी, અને स्था ધાતુને अधि તથા वस् ધાતુને आ કે अधि ઉપસર્ગ જોડતાં એ ક્રિયાપદો સકર્મક બને છે અને સ્થાનવાચક શબ્દ બીજી વિભક્તિ લે છે.

(iv) प्र+हि કે वि+सृज् ધાતુ સાથે જે સ્થાન પરત્વે મોકલવામાં આવે તે સ્થાનવાચક શબ્દ બીજી વિભક્તિ લે છે.

તૃતીયા વિભકિત—કરણ વિભક્તિ

(i) વસ્તુની જે કિંમત હોય, જે ઇંદ્રિય ખોડવાળી હોય, જે વાહનમાં મુસાફરી કરવામાં આવે અગર જે અંગ પર ઊંચકી જવામાં આવે–એ બધાં તૃતીયા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

(ii) दिष्ट्या वृध् ધાતુ સાથે અભિનંદનનો પ્રસંગ ત્રીજી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

(iii) सम–सदृश–तुल्य વગેરે સમાનતા દર્શાવનારાં વિશેષણો ત્રીજી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.

(iv) किम्, कोऽर्थः, किं प्रयोजनम् વગેરે 'શું ઉપયોગ' ના અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવે ત્યારે જે વસ્તુનો ઉપયોગ હોય તે ત્રીજી દ્વારા દર્શાવાય છે.

(v) तिरस्कृ, अति+शी, अनु+हृ વગેરે સમાનતા કે અધિકતા દર્શાવનારા ક્રિયાપદોની સાથે જે ગુણમાં સમાનતા કે અધિકતા દર્શાવવી હોય તે ગુણને ત્રીજી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

ચતુર્થી વિભક્તિ—સંપ્રદાન વિભક્તિ

(i) હેત્વર્થે વપરાય છે.

(ii) कथ्, शंस्, વગેરે ધાતુઓ સાથે જેને કહેવાનું હોય તે ચોથીમાં મૂકાય છે.

(iii) क्रुध्, द्रुह्, असूय्, ईर्ष्य्, વગેરે ધાતુઓ સાથે જેના પ્રત્યે એ લાગણી દર્શાવવામાં આવે તેને ચોથીમાં મૂકવામાં આવે છે.

(iv) स्पृह् ધાતુ સાથે જે વસ્તુની ઇચ્છા હોય તે વસ્તુને ચોથીમાં મૂકાય છે.

(v) रुच् અને स्वद् ધાતુ સાથે જેને ગમવાનું હોય તે ચોથી વિભક્તિ લે છે.

(vi) प्र+हि કે वि+सृज् ધાતુ સાથે જેના તરફ મોકલવાનું હોય તેને ચોથીમાં મૂકવામાં આવે છે.

(vii) प्रति+श्रु ધાતુ સાથે જેને વચન આપવામાં આવે તે ચોથીમાં મૂકાય છે.

(viii) प्र+भू ધાતુ ‘ પૂરતા હોવું, ’ ‘ શક્તિમાન હોવું ’ વગેરે અર્થોમાં વપરાય ત્યારે જે માટે શક્તિમાન હોય તે ચોથીદ્વારા દર્શાવાય છે.

(ix) क्लृप्, उद्+पद् વગેરે ધાતુઓ ‘ પરિણમવું ’ ના અર્થમાં પ્રયોજાય ત્યારે પરિણામ સૂચક શબ્દને ચોથીમાં મૂકવામાં આવે છે.

(x) અભિનંદન આપતા કે આશિર્વચન કહેતા स्वागत, कुशल વગેરે શબ્દો સાથે ચોથી વિભક્તિ વાપરવામાં આવે છે.

(xi) नि+वेदय् ધાતુ સાથે જેને જણાવવાનું હોય તેને ચોથી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

પંચમી વિભક્તિ—અપાદાન વિભક્તિ

(i) ભયવાચક શબ્દો સાથે ભયનું સ્થાન પાંચમી વડે દર્શાવાય છે.

(ii) અધિકતાવાચક વિશેષણો સાથે જેની સરખામણીમાં અધિકતા બતાવવાની હોય તે પાંચમી વડે દર્શાવાય છે.

(iii) प्र+मद्, वि+रम्, परा+जि, प्र+भू (ઉત્પન્ન થવું)– આ ધાતુઓ પાંચમી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.

ષષ્ઠી વિભક્તિ—સંબંધ વિભક્તિ

(i) क्षम-सदृश વગેરે વિશેષણો ' યોગ્ય, છાજતું ' એ અર્થોમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.

(ii) किम्, कोऽर्थः, किं प्रयोजनम् વગેરે ' શું ઉપયોગ ' ના અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવે ત્યારે જેને ઉપયોગ હોય તે છઠ્ઠીવડે દર્શાવાય છે.

(iii) स्मृ નો અર્થ ' દિલગીરી સાથે યાદ કરવું ' થતો હોય ત્યારે જેને યાદ કરવામાં આવે તે છઠ્ઠીમાં મૂકાય છે.

(iv) दय् ધાતુ સાથે જેના પ્રત્યે દયા બતાવવાની હોય તેને છઠ્ઠીમાં મૂકવામાં આવે છે.

(v) प्र+भू ધાતુ સાથે જેના સંબંધમાં સત્તા ભોગવવાની હોય તે છઠ્ઠી વડે દર્શાવાય છે.

(vi) अप+राध् ધાતુ સાથે જેને માઠું લગાડવામાં આવે તેને છઠ્ઠી અગર સાતમીમાં મૂકવામાં આવે છે.

(vii) શ્રેષ્ઠતા વાચક વિશેષણો સાથે છઠ્ઠી અગર સાતમી વિભક્તિ પ્રયોજવામાં આવે છે.

(viii) उप+कृ, अनु+कृ ધાતુઓ છઠ્ઠી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.

(ix) જેને પ્રિય હોય તેને છઠ્ઠી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

સપ્તમી વિભક્તિ—અધિકરણ વિભક્તિ

(i) જેના પ્રત્યે સ્નેહ કે અનુરાગ બતાવવાનો હોય તેને સાતમીમાં મૂકવામાં આવે છે.

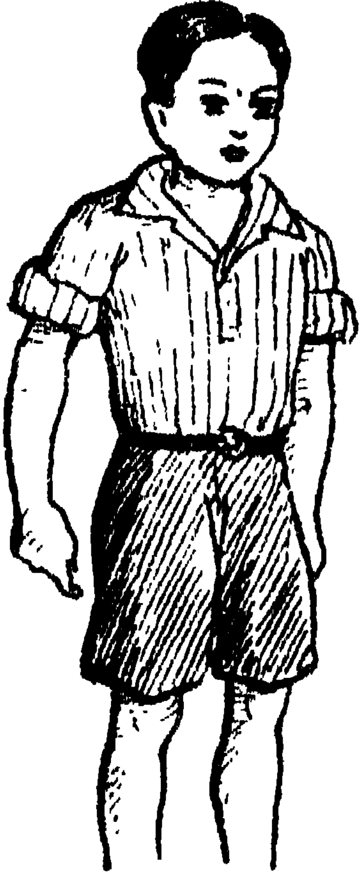
(ii) જેને મારવાનું હોય અગર જેના તરફ ફેંકવાનું હોય તે સપ્તમી-વડે દર્શાવાય છે.

(iii) वि+तॄ ધાતુ સાથે જેને આપવાનું હોય તે સાતમીમાં પણ મૂકવામાં આવે છે.

गीर्वाणगद्यपद्यमंजरी

I

मम दिनचर्या

अरुणकुमारो नाम ब्राह्मणकुलोत्पन्नो मुम्बापुरीमधिवसन् बालोऽहम्। मार्गशीर्षस्य शुक्लपक्षेऽष्टम्यां चतुर्दशवर्षवयोवस्थामस्पृशम्। मम पिता ब्राह्मणोऽपि भिक्षान्नेन न जीवति।

प्रभाते सूर्योदयात्प्रागुत्तिष्ठामि। गुरोः पादपङ्कजं स्मृत्वा महेशं च नमस्कृत्य शयनं त्यजामि। दन्तधावनं कृत्वा मुखं च जलेनोपस्पृश्य दुग्धं पिबामि। तदनन्तरं शौचमाचर्य शीतोदकेनावगाहे। तत्पश्चात् समाचारपत्रेभ्यः स्वदेशे विदेशे च प्रचलितं वृत्तं नयनविषयं करोमि। ततः स्वाध्यायमनुतिष्ठामि। अतिक्रान्ते च दिवसप्रथमप्रहरे स्वल्पकं किन्तु पथ्यं च पौष्टिकं चाहारं निर्वर्त्य पाठशालायै प्रतिष्ठे।

पञ्चम्यां श्रेण्यामहमधीये। सप्तविंशतिर्मे सहाध्यायिनः। पण्डिताः सुशीलाश्चाचार्या मामितिहाससंस्कृतादीन् विषयानध्यापयन्ति। पाठशालायाः पुरतोऽल्पमपि रमणीयमुद्यानमेकं वर्तते। तत्र माध्यंदिनविश्रांतिवेलायां वयं छात्रा एकत्रीभवामः। नर्मप्रायाभिः कथाभिः खेलनैश्च कालं क्षपयामः। पाठशालागृहादुत्तरेण अपरं विस्तृतं क्रीडाङ्गणं विद्यते। तत्र पाठशालासमयावसाने वयं सर्वे छात्रा धावनोत्पतनादिभिर्विविधैः प्रकारैर्व्यायामं कुर्मः।

सायं सवयोभिरन्यैर्बालैः सह कदाचिदुद्यानं गच्छामि, कदाचित्समुद्रतीरं गच्छामि। उद्याने पङ्क्तिक्रमेणारोपिताः पुष्पिता वृक्षा, विटपेषूपविष्टानां विहगानां मधुरकूजनं, मन्दमन्दसंचारिवायुश्च मम मनसः तुष्टिं बध्नाति। वारिधौ वायुना संचालिता मन्दं

मन्दमुपसर्पिणस्तरङ्गाः, रत्नाकरस्य विमले जलेऽवगाहमानं सूर्यस्य प्रतिबिम्बं, सन्ध्यायाः सौन्दर्यं च मम नयने आह्लादयन्ते। कंचित्कालं तत्र वार्तालापैर्गमयित्वाहं सवितरि अस्तंगच्छति गृहं निवर्ते।

रात्रौ भोजनं निर्वर्त्य गृहलेखनीयं लिखामि। तदनन्तरं निशायाः प्रथमप्रहारान्ते शयनागारं गच्छामि। तत्र च दिवा कृतानि कार्याणि समालोच्य सुखेन निद्रामाश्लिष्यामि।

कस्याम् जातौ त्वम् उत्पन्नः? केन व्यापारेण भवतः पिता जीवति? कस्मिन् मासे भवतः जन्मदिवसः? कस्याम् श्रेण्याम् भवान् अधीते? कथं भवान् माध्यंदिनविश्रान्तिसमयम् क्षपयति? कुत्र गच्छसि त्वम् सायंकाले? काश्चित् भवतः आह्निक्यः प्रवृत्तयः? किं त्वम् रात्रौ आदिनान्तं कृतानि कार्याणि समालोचयासि?

શબ્દકોશ

अध्यापय्=શિખવાડવું
अध्यायः (ન.)=અભ્યાસ
अव+गाह् (१ लो आ)=નાહવું
अवसानम् (ના.)=અંત
अष्टमी (નારી)=આઠમ
अस्तं गम्=અસ્ત પામવું
उत्पतनम् (ના.)=કૂદાકૂદ
उद्+स्था (१ લો પ)=જાગવું
उपसर्पिन्=ધસતું, આવતું
एकत्रीभू (१ લો પ)=એકઠાં થવું
कालं क्षपय्-गमय्=વખત ગાળવો
क्रीडाङ्गणम् (ના.)=રમવાની જગા
खेलनम् (ના.)=રમતગમત
गृहलेखनीयम् (ના.)=ઘેર લખવાનો પાઠ
चतुर्दश (વિ.)=ચૌદ
तरङ्गः (ન.)=મોજું
दन्तधावनं कृ=દાતણ કરવું
दिवा (અ.)=દિવસે
दुग्धम् (ના.)=દૂધ
धावनम् (ના.)=દોડાદોડ
नयनविषयं कृ=આંખ ફેરવી જવું, નજર નાંખવી
नर्मप्राय (વિ.)=રમૂજી, મજાકભરી
पङ्कजम् (ના.)=કમળ
पङ्क्तिक्रमेण (અ.)=હારબંધ
पौष्टिक (વિ.)=પુષ્ટિ આપનારું
प्रहरः (ન.)=પહોર, ત્રણ કલાક
भोजनं निर्वर्त्=જમવું
माध्यंदिन (વિ.)=બપોરનું

मुखम् उपस्पृश् (६ह्रो प)=મોઢું ધોવું
मुम्बापुरी (नारी)=મુંબઈ
रत्नाकरः (न.)=સમુદ્ર उदधिः
वयोवस्थाम् स्पृश्=ઉંમરે પહોંચવું
विस्तृत (वि.)=વિશાળ
वृत्तम् (ना.)=સમાચાર
शयनागारम् (ना.)=સૂવાનો ઓરડો
शौचम् आचर् (१ ले। प)=ટટ્ટી–સંડાસ જવું
श्रेणी (नारी)=વર્ગ
संचालित (कृ.)=ઉત્પન્ન થતું
सप्तविंशति (वि.)=સત્તાવીસ
सम्+आ+लोच् (१ ले। आ)=મનન કરવું
सवयस्=સરખી ઉંમરનો
सवितृ (न.)=સૂર્ય
सहाध्यायिन् (न.)=સાથે ભણનાર
सायम् (अ)=સાંજે–यः=સાંજ
सुशीलः=સારા ચારિત્ર્યવાળો

મનોયત્ન १ :

(i) आत्मनः दिनचर्याम् संक्षिप्तेन लिखत ।
(ii) भवतः पाठशालागृहं विस्तरेण वर्णयत ।
(iii) भवतानुभूतं नौकाविहारम् गिरिपर्यटनम् वा वर्णयत ।

મનોયત્ન २ : મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો પર નોંધ લખો:—

(i) **मुम्बापुरीम**धिवसन् बालोऽहम् ।
(ii) **पाठशालायै** प्रतिष्ठे ।
(iii) **महेशम्** नमस्कृत्य शयनं त्यजामि ।
(iv **शालागृहादु**त्तरेण क्रीडाङ्गणम् वर्तते ।
(v) **सप्तविंशतिः** सहाध्यायिनः ।
(vi) **सवितरि अस्तंगच्छति** गृहं निवर्ते ।
(vii) प्रभाते **सूर्योदयात्**प्रागुत्तिष्ठामि ।

મનોયત્ન 3 : નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

उत्पन्नः, आचर्य, अधीये, एकत्रीभवामः, अवगाहमानम्, उपविष्टानाम्, समालोच्य, अधिवसन्, उपस्पृश्य.

II

चन्द्रोदयः

भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं, महोदधिं चापि समेधयन्तम् ।
ज्योत्स्नावितानं मुहुरुद्वमन्तं, गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ।
लोकस्य पापानि विनाशयन्तं, पश्यन्तु लोका दिवि अंशुमन्तम् ॥१॥
हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः, सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ।
महाचलः श्वेत इवोच्चशृङ्गः विराजते सोमः तथाम्बरस्थः ॥ २ ॥
या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था, तथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।
तथैव तोयेषु च पुष्करस्था, रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ३ ॥
शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो, महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ।
तथा रराजे भगवाञ्शशाङ्कः, प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्कः ॥ ४ ॥

—*Adapted from* रामायणम्

શબ્દકોશ

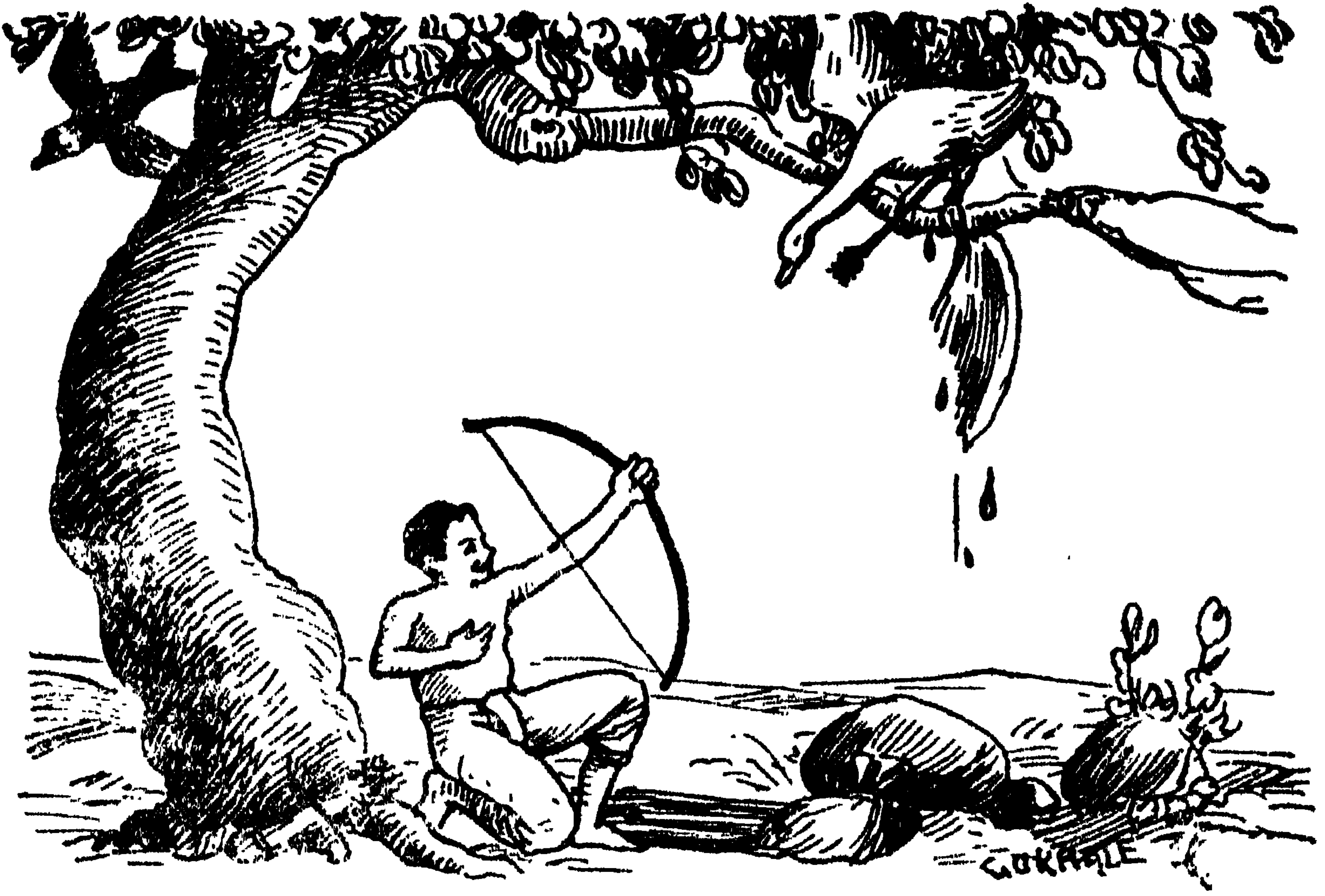
अचलः (न.)=પર્વત
अम्बरम् (ना.)=આકાશ
अंशुमत् (न.)=ચંદ્ર निशाकरः, सोमः
उद्+वम् (१ લો પ)=ઓકવું
कन्दरः-म्=ગુફા
गोष्ठः (न.)=કોઢારો
चारु (वि)=સુંદર
तोयम् (ना.)=પાણી
दिवि=આકાશમાં (द्यौः નું સા એ.વ.)
पुष्करम् (ना.)=ભૂરું કમળ
प्रदोषः (न.)=સંધ્યા
मन्दरः (न)=મંદર પર્વત
मुहुः (અ.)=વારંવાર
रराज-जे=પ્રકાશ્યો
राजत (वि.)=રુપેરી-तं=રુપું
वितानः,-नम् = ચંદરવો. સમુદાય, વિસ્તાર, પ્રચાર
विराजय्=શોભાવવું
वृषः (न)=બળદ
शृङ्गम् (ना.)=શિખર
समेधय्=ઉછાળવું

મનોયત્ન ૧: (अ) कैः कैः उपमीयते चन्द्रोऽस्मिन् काव्ये ?
(ब) कुत्रकुत्रस्था कान्तिः कविना चन्द्रमसि दृष्टा ?

મનોયત્ન ૨: સાગરને માટે દશ સંસ્કૃત શબ્દો આપો અને તેમના અર્થ સમજાવો.

III

दुर्जनसंगो विनाशाय

अस्त्युज्जयिनीवर्त्मप्रान्तरे वटवृक्षः। तत्र हंसकाका निवसतः। कदाचिद्ग्रीष्मसमये परिश्रान्तः कश्चित्पथिकस्तत्र तरुतले धनुःकाण्डं स्थापयित्वा सुप्तः। तत्र क्षणान्तरे तन्मुखाद्वृक्षच्छायापगता। ततः सूर्यतेजसा तन्मुखं व्याप्तमवलोक्य तद्वृक्षस्थितेन हंसेन कृपया पक्षौ प्रसारितौ। तन्मुखे च छाया कृता। ततो निर्भरनिद्रासुखिना तेन मुखव्यादानं कृतम्। अथ परसुखमसहिष्णुः स काकस्तस्य मुखे पुरीषोत्सर्गं कृत्वा पलायितः। ततो यावदसौ पान्थ उत्थाय निरीक्षत ऊर्ध्वं तावत्तेन हंसोऽवलोकितः। काण्डेनासौ तेन व्यापादितः। अत उच्यते 'खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु'। तस्मान्न स्थातव्यं न गन्तव्यं दुर्जनेन समं क्वचित्।

किमर्थं पान्थस्तरुतलमागतः? किमर्थं हंसेन पक्षौ प्रसारितौ? कीदृशः स्वभावो हंसस्य? किं काकेन कृतम्? किमर्थं पान्थेन हंसो हतः? कीदृशः पान्थस्य स्वभावः? कीदृशः काकस्य स्वभावः? कतमस्य स्वभावः भवते रोचते?

कीदृशः काकस्य वर्णः ? कति लोचनानि काकस्य ? कति तारकाणि काकस्य ? कीदृशः काकस्य स्वरः ? कीदृशः काकस्य आहारः ? कुत्र वसति काकः ? कथं मन्यन्ते जनाः काकस्य दर्शनम् ? मनुष्याणां का सेवा काकेन क्रियते ? कानि काकस्य स्वभावलक्षणानि ?

શબ્દકોશ

अप+गम् (૧ લો પ)=દૂર થવું
असहिष्णुः=સહન ન કરનારો
उत्सर्गः (ન.)=મળમૂત્ર
ऊर्ध्वम् (અ.)=ઊંચે
काण्डः--म्=બાણ
क्वचित् (અ.)=ક્યારેપણ
दुर्वृत्तम् (ના.)=ખરાબ વર્તન
पथिकः (ન.)=મુસાફર
पुरीषम् (ના.)=મળ
प्रान्तरम् (ના.)=ઉજ્જડ રસ્તો, વેરાન પ્રદેશ
व्यादानम् (ના.) = ઉદ્‌ઘાટન, ખોલવું તે
व्याप्त (કૃ.)=આચ્છાદિત
समम् (અ.)=સાથે
स्वप् (૨ જો પ)=સૂવું

અભ્યાસ ૧ : (अ) निम्नविषयानुद्दिश्य दश वाक्यानि लिखत ।
(i) काकः (ii) हंसः (iii) मयूरः (iv) शुकः
(ब) काकस्य वैदग्ध्यमुदाहरन्तीं कांचित् कथां लिखत ।

અભ્યાસ ૨ :
'खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु' एतत् तात्पर्यमुदाहरन्तीं कांचिदन्यां कथां लिखत ।

અભ્યાસ ૩ : નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—
सुप्तः, अवलोक्य, असहिष्णुः, पलायितः, उच्यते, व्याप्तम्, व्यापादितः.
સંધિ કરો:—
प्राक्+उत्तिष्ठामि; कदाचित्+ग्रीवायाम्; तत्+मुखम्; कदाचित्+नदीतीरम्; तीरे+उपविष्टा; सुशीलाः च, भगवान्+शशाङ्कः; मुहुः+उद्वमन्तम्.
નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેમના પ્રકાર કહો:
ब्राह्मणकुलोत्पन्नः, महेशम्, पादपङ्कजम्, निर्भरनिद्रासुखिना, चारुनिशाकरस्था मृगेन्द्रः, महोदधिः, राजतपञ्जरस्थः.

IV

कर्णमुखेन आत्मनोऽस्त्रवृत्तान्तः

भो राजन् श्रूयतां ममास्त्रस्य वृत्तान्तः। पूर्वमेवाहं क्षत्रान्तकं मुनिवरं भृगुवंशकेतुं जामदग्निं गत आसीत्। ततस्तेन जामदग्निना ममाशीर्वचनं दत्त्वा पृष्टोऽस्मि : को भवान्। किमर्थमिहागत इति। भगवन्, अखिलान्यस्त्राण्युपशिक्षितुमिच्छामीत्युक्तवानहम्। किंतु भगवतः परशुरामस्य क्षत्रियवंश्यैः पूर्ववैरम् भवते विदितमस्ति। अतः स मम वंशं नामतः पृष्टवान्। ततो नाहं क्षत्रिय इत्यस्त्रोपदेशं ग्रहीतुमारभे। ततः कतिपयकालातिक्रमे कदाचित् फलमूलसमित्कुशकुसुमाहरणाय गतेन गुरुणा सहानुगतोऽहम्। तत्र वनभ्रमणपरिश्रमान्मदङ्के गुरुर्निद्रावशंगतः। अत्रान्तरे वज्रमुखेन नाम कृमिणा दैवान्ममोरुद्वयं कृत्तम्। तथापि गुरोर्निद्राच्छेदभयात् मया धैर्याद्वेदना सोढा। किन्तु क्षतजपरिप्लुतः स सहसोत्थाय रोषानलोद्दीप्तो मामशपत्। 'काले विफलानि अस्त्राणि ते सन्तु' इति। तदनुरोधात् एतानि ममास्त्राणि निर्वीर्याणीव जातानि।

—*Adapted from* कर्णभारम्

को नाम कर्ण आसीत्? कानि तस्य अन्यानि अभिधानानि? तेषां यथार्थत्वम् स्पष्टीक्रियताम्। किमर्थम् परशुरामो जामदग्निरुच्यते। किमर्थम् जामदग्नेः क्षत्रियैः सह पूर्ववैरम् आसीत्? किमर्थम् कर्णो जामदग्निं गतः? किमर्थम् जामदग्निः कर्णमशपत्? किमर्थम् कृमिः कर्णमदशत्? किमर्थम् कर्णस्य अस्त्राणि निर्वीर्याणि जातानि।

શબ્દકોશ

अङ्कः (न.)=ખોળો
अत्रान्तरे (અ.)=એટલામાં
अनलः (न.)=અગ્નિ
उप+शिक्ष् (१ ले। आ)=શીખવું
ऊरुः (न.)=જાંઘ, સાથળ
कुशम् (ना.)=દર્ભ
कृत् (६ थे। प)=કાપવું
कृमिन् (न.)=જીવડું

केतुः (न.)=ધજા
क्षतजम् (ना.)=લોહી
क्षत्रान्तकः=ક્ષત્રિયોનો સંહારનાર
क्षत्रियवंश्यः=ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મેલો
जामदग्निः (न.)=જમદગ્નિનો પુત્ર, પરશુરામ
ततः (અ.)=ત્યારે
तदनुरोधात्=તે પ્રમાણે
दैवात् (અ.)=નસીબજોગે
नामतः (અ.)=નામજોગ
निर्वीर्यम्=શક્તિવગરનું
परि+प्लु (१ લો આ)=તરવું, નાહવું
पूर्व (वि.)=આગલું
पूर्वम् (અ.)=પહેલાં
सहसा (અ.)=તરતજ

મનોયત્ન ૧ :

(i) 'यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः'। किं रामेण कृतम् ?

(ii) 'क्षत्रादेव तथाविधः परिभवः तातस्य केशग्रहः'। को नाम असौ परिभवः ? केन स परिभवः कृतः ?

(iii) निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात् किं मे तवेवायुधम्'। कमुद्दिश्य एतद् उक्तम् ? को नाम असौ शापः ? किं कारणं गुरुशापस्य ?

(iv) जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्तनविदां किं सारथीनां कुले'। कथं कर्णः सारथीनां कुले जात इत्यत्र प्रोच्यते ? किम् असौ यथार्थतः सारथिकुले जातः ? किं कुलं कर्णेन अलंकृतम् ?

મનોયત્ન ૨ : નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર કહો:

क्षत्रान्तकम्, मुनिवरम्, क्षतजपरिप्लुतः, रोषानलोद्दीप्त, जामदग्निः, फलमूलसमित्कुशकुसुमाहरणाय, वनभ्रमणपरिश्रमात्, ऊरुद्वयम्, निद्राच्छेदभयात्, पूर्ववैरम्.

મનોયત્ન ૩ : નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

श्रूयताम्, उक्तवान्, आरब्धः, गतवता, कृत्तम्, असह्यत, उद्वमन्तम्, दिवि, समेधयन्तम्, जातानि.

સંધિ કરો:—भगवन्+अखिल; परिश्रमात्+मत्+अङ्कः; निद्रा+छेदः, सहसा+उत्थाय.

V

इन्द्रियाणामनिग्रहः

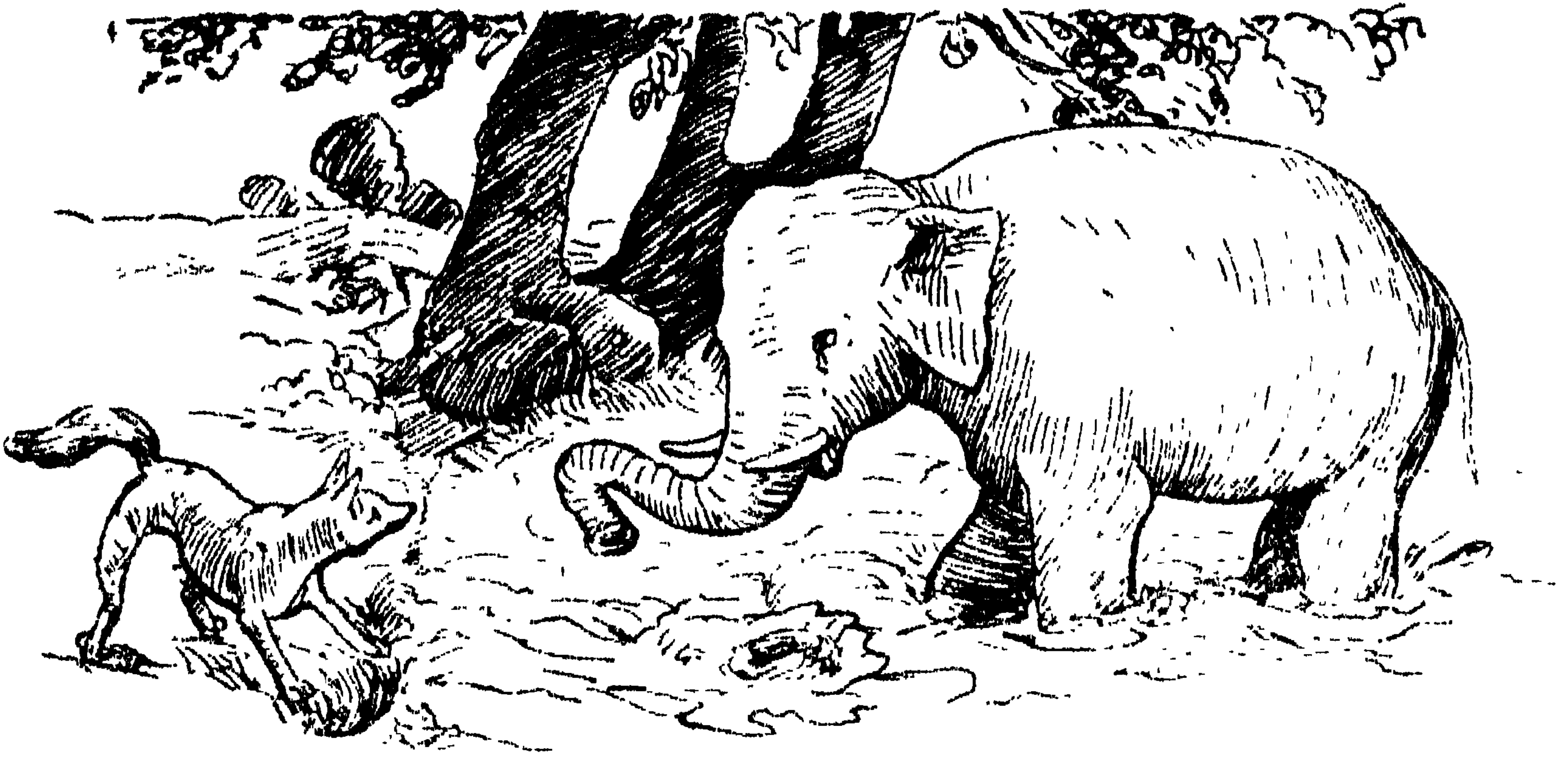
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।
संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥ १ ॥
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ २ ॥
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषः कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ३ ॥
न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।
विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ ४ ॥
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ६ ॥
वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।
सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुम् ॥ ७ ॥

को नाम जितेन्द्रियः ? इन्द्रियाणाम् निग्रहो मनुष्याणां किं शक्यः ? कथं मनुष्य इन्द्रियाणि वशं नयति ? इन्द्रियवशानां के अनर्था अत्र उदाहृताः ।

શબ્દકોશ

अपहारिन्=ખેંચી જતું
इन्द्रियग्रामम् (ના.)=ઇન્દ્રિયનો સમૂહ
ऋच्छ् (૧ લો પ)=જવું
कृष्णवर्त्मन् (ન.)=અગ્નિ
क्षर् (૧ લો પ)=ચલિત થવું, વહેવું
ग्लै (૧ લો પ)=ખેદ પામવો
दृतिः (ન., નારી)=પખાળ
पादः=મુખ, છિદ્ર
प्रजुष्ट (વિ.)=આસક્ત
यन्तृ (ન.)=કબજે રાખનાર
योगतः=યોગદ્વારા
वाजिन् (ન.)=ઘોડો
सं+नि+यम् [**यच्छ्**] (૧ લો પ)=કબજે કરવું

जम्बुकेन हतः कर्पूरतिलकः

अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्ती। तमवलोक्य सर्वे शृगालाश्चिन्तयन्ति स्म – यद्ययं केनाप्युपायेन म्रियते तदास्माकमेतद्देहेन मासचतुष्टयस्य भोजनं भवतीति। तत्रैकेन वृद्धशृगालेन प्रतिज्ञातम् 'मया बुद्धिप्रभावादस्य मरणं साधयितव्यम्'। अनन्तरं स वञ्चकः कर्पूरतिलकसमीपं गत्वा साष्टाङ्गपातं प्रणम्योक्तवान् 'देव, दृष्टिप्रसादं कुरु'। हस्ती ब्रूते 'कस्त्वम्। कुतः समायातः'। सोऽवदज्जम्बुकोऽहम्। सर्वैर्वनवासिभिः पशुभिर्मिलित्वा भवत्सकाशं प्रस्थापितः। यद्विना राज्ञावस्थातुं न युक्तं तदत्राटवीराज्येऽभिषेक्तुं भवान्सर्वस्वामिगुणोपेतो निरूपितः। यतः

> यः कुलाभिजनाचारैरतिशुद्धः प्रतापवान्।
> धार्मिको नीतिकुशलः स स्वामी युज्यते भुवि॥

अपरं च पश्य

> पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः।
> विकलेऽपि पर्जन्ये जीव्यते, न तु भूपतौ॥

तद्यथा लग्नवेला न विचलति तथा कृत्वा सत्वरमागम्यतां देवेन इत्युक्त्वोत्थाय चलितः। ततोऽसौ राज्यलोभाकृष्टः कर्पूरतिलकः शृगालवर्त्मना धावन्महापङ्के निमग्नः। ततस्तेन हस्तिनोक्तम्, सखे शृगाल, किमधुना विधेयम्। पङ्के निपतितोऽहं म्रिये।

परावृत्य पश्य, । शृगालेन विहस्योक्तम् 'देव, मम पुच्छकावलंबनं कृत्वोत्तिष्ठ'। यन्मद्विधस्य वचसि त्वया प्रत्ययः कृतस्तदनुभूयता-मशरणं दुःखमिति । ततो महापङ्के निमग्नो हस्ती शृगालैर्भक्षितः ।

—हितोपदेशम्

कीदृशः स्वभावोः जम्बुकस्य ? कथं कर्पूरतिलकः शृगालेन वञ्चितः । काकजम्बुकयोः को महत्तरः ? किमर्थम् ?

શબ્દકોશ

गुणोपेत (वि.)=ગુણવાળો
निपतित (કૃ.)=પડેલો
नि+मस्ज् [मज्ज्] (६ थे। प)=ખૂંચઈ જવું
निरूपित (કૃ.)=સૂચવાયલો
परा+वृ (१ લો आ)=પાછું ફરવું
प्रत्ययः (न.)=ખાતરી, વિશ્વાસ
प्रसादः (न.)=મહેરબાની
प्रस्थापित (કૃ.)=મોકલવામાં આવેલો
ब्रह्मारण्यम् (ना.)=જંગલનું નામ
मद्विध=મારા જેવો
लग्नवेला (नारी)=યોગ્ય વખત, શુભમુહૂર્ત
वञ्चकः (न.)=શિયાળ
विकल (वि.)=અપૂર્ણ
वि+चल् (१ લો प)=પસાર થવું
समा+या (२ જો प)=આવવું

મનોયત્ન १ : (i) जम्बुकस्य धूर्तता अनेकासु कथासु वर्णिता । तासामेका कथा गीर्वाणभाषायां लिख्यताम् ।

(ii) 'लोभः पापस्य कारणम्' इति उदाहर्तुम् कामपि कथां लिख ।

મનોયત્ન २ : નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

साधयितव्यम्, प्रतिज्ञातम्, प्रणम्य, उक्तवान्, अवस्थातुम्, निरूपितः, युज्यते, भुवि, अभिषेक्तुम्, जीव्यते, आगम्यताम्, उत्थाय, आकृष्टः, स्त्रिये, परावृत्य, निमग्नः, अनुभूयताम्, विचरताम्, अपहारिषु, वाजिनाम्, ऋच्छति, संनियम्य, हविषा, विज्ञेयः, अक्षिण्वन्.

નોંધ લખોઃ—

(i) चिन्तयन्ति स्म (ii) विकलेऽपि हि पर्जन्ये (iii) आगम्यताम् देवेन (iv) मम वचसि त्वया प्रत्ययः कृतः.

VII

उर्वश्याः शापप्रसङ्गः

(ततः प्रविशतो भरतशिष्यौ)

प्रथमः— सखे पल्लव, अपि गुरोः प्रयोगेण दिव्या परिषदाराधिता।

द्वितीयः—गालव, न जाने आराधिता न वेति। तस्मिन्पुनः सरस्वतीकृतकाव्यबन्धे लक्ष्मीस्वयंवरे तेषु तेषु रसान्तरेषु तन्मय्यासीत्। किन्तु—

प्रथमः— सदोषावकाश इव ते वाक्यशेषः।

द्वितीयः—आम्, तस्मिन्नुर्वश्या वचनं प्रमादेन स्खलितमासीत्।

प्रथमः— कथमिव।

द्वितीयः—लक्ष्मीभूमिकायां वर्तमानोर्वशी वारुणीभूमिकायां वर्तमानया मेनकया पृष्टा। सखि, समागता एते सकेशवा लोकपालाः। कतमस्मिंस्ते भावाभिनिवेश इति। ततस्तया पुरुषोत्तम इति भणितव्ये पुरूरवसीति निर्गता वाणी।

प्रथमः— भवितव्यानुविधायीनीन्द्रियाणि। न खलु तामभिक्रुद्धो गुरुः।

द्वितीयः—सा खलु शप्ता तेन। महेन्द्रेण पुनरनुगृहीता।

प्रथमः— कथमिव।

द्वितीयः—येन ममोपदेशस्त्वया लङ्घितस्तेन न ते दिव्यं स्थानं भविष्यतीति उपाध्यायस्य शापः। महेन्द्रेण पुनः सा प्रेक्षणावसाने भणिता। यस्मिन्बद्धभावासि तस्य मे रणसहायस्य राजर्षेः प्रियमत्र करणीयम्। त्वं यथाकामं पुरूरवसमुपतिष्ठ यावत्स त्वयि दृष्टसंतानो भवेदिति।

प्रथमः— सदृशं महेन्द्रस्य।

द्वितीयः—(सूर्यमवलोक्य) कथाप्रसङ्गेनास्माभिः अपराद्धा अभिषेकवेला खलूपाध्यायस्य। तदेहि अस्य पार्श्वपरिवर्तिनौ भवावः। (इति निष्क्रान्तौ)

—विक्रमोर्वशीयम्

किम् उर्वश्याः स्खलितम् आसीत् ? किमर्थम् गुरुः उर्वशीमभिक्रुद्धः ? किं नाम तस्याः शापस्य निवारणं आसीत् ?

શબ્દકોશ

अनुगृहीत (કૃ.)=કૃપા પામેલો
अभिनिवेशः (ન.)=આસક્તિ, તત્પરતા
अपराद्ध (કૃ)=ચૂકી જવાયું
अनुविधायिन्=અનુસરતું
अभिषेकवेला (નારી)=નાહવાનો સમય
आम् (અ.)=હા, ખચિત
उप+स्था=સેવામાં રહેવું
काव्यबन्धः=નાટક
तन्मयी (વિ.)=એકતાન
दृष्टसंतानः=જેણે પુત્ર જોયો છે એવો
दिव्य=દિવ્ય
निस्+गम्=બહાર આવવું
परिषद् (નારી)=સભા
पार्श्वपरिवर्तिन्=સેવામાં હાજર રહેતો
प्रमादः (ન.)=બેદરકારી
प्रयोगः (ન.)=નાટક
प्रेक्षणावसानम्(ના.)=નાટકનો અંત
यथाकामम् (અ.)=ઇચ્છા પ્રમાણે
रणसहायः (ન.)=યુદ્ધમાં મદદગાર
लक्ष्मीभूमिका(નારી)=લક્ષ્મીનો પાઠ
लोकपालः (ન.)=દેવ
सदोषावकाशः=દોષને અવકાશ હોય એવું
स्खलितम् (કૃ.)=નીકળી પડેલું
सकेशवः=વિષ્ણુની સાથે આવેલો

મનોયત્ન ૧ : નોંધ લખોઃ—

(i) दिव्या परिषद् **आराधिता** । (ii) **तेषु तेषु** रसान्तरेषु (iii) **यस्मिन्** बद्धभावासि तस्य राजर्षेः प्रियमत्र करणीयम् । (iv) **ताम**भिक्रुद्धो गुरुः । (v) विना **राज्ञा**वस्थातुं न युक्तम् (vi) सदृशम् **महेन्द्रस्य** ।

નીચેનાં સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર કહોઃ—

सरस्वतीकृतकाव्यबन्धे, सर्वस्वामिगुणोपेतः, पुरुषोत्तमः, कुलाभिजनाचारैः, रणसहायः, कथाप्रसङ्गेन, नीतिकुशलः

સંધિ કરોઃ—अवदत+जम्बुकः, तस्मिन्+उर्वशी, प्रणम्य+उक्तवान्, राज्ये+अभिषेक्तुम्, तद्+मय.

VIII

महाश्वेतया कृतः चन्द्रापीडातिथेयसत्कारः

अथ गीतावसाने सा कन्यका समुत्थाय, हरं प्रणामं कृत्वा, चन्द्रापीडमभाषत । स्वागतमतिथये । कथमिमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः । उत्तिष्ठ । आगम्यताम् । अनुभूयतां चातिथिसत्कार इति । एवमुक्तस्तु तया उत्थाय 'भगवति, यथाज्ञापयसि' इत्य-भिधाय दर्शितविनयस्तां व्रजन्तीमन्वगच्छत् । पदशतमात्रमिव गत्वा गुहामेकामपश्यत् । तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टः चन्द्रापीडः पर्णपुटेन निर्झरादागृहीतं सलिलमादाय समुपस्थितां तां कन्यकामब्रवीत् । 'अलमतिप्रसादेन । भगवति प्रसीद । विमुच्यतामयमत्यादरः । आस्यतामिति' । अनुबध्यमानश्च तया तां सर्वामतिथिसपर्याम् सप्रश्रयं प्रत्यगृह्णात् । अचिरेण स्वयंपतितैः फलैः पूर्णं भिक्षाभाजनम् पुरस्कृत्य तेषां फलानामुपयोगाय चन्द्रापीडम् प्रार्थितवती । आसीच्च तस्य चेतसि । 'नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतः परमाश्चर्यं यदत्र व्यपगतचेतना अपि सचेतना इव वनस्पतयः फलान्यस्यै भगवत्यै समतिसृजन्ति । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम् इति । ततस्तान्यमृतस्वादून्युपभुज्य फलानि, पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्रवणजलम्, उपस्पृश्य चैकान्तेऽवातिष्ठत् । परिसमापिताहारां अन्य शिलातले च उपविष्टामुपसृत्य चन्द्रापीडः सविनयमवदत् । भगवति, कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति । जनयति हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः । तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यमिच्छामि । अतिमहत्खलु भवद्दर्शनात्प्रभृति मे कौतुकमस्मिन्विषये । कतरत् गन्धर्वाणामृषीणामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना । किमर्थं नवे वयसि व्रतग्रहणम् । क्वेदं वयः । क्वेदं तपः । क्वेयमाकृतिः । क्व चेयमिन्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । अपनयतु नः कौतुकम् । आवेदयतु भवती सर्वम् ।

Adapted from कादम्बरी

શબ્દકોશ

अतिथि सपर्या (નારી)=પરોણાનો સત્કાર
अतः परम्=આથી વિશેષ
अदृष्टपूर्वम्=આગળ ન જોયેલું
अधीरप्रकृतिः=અધીરા સ્વભાવવાળો
अनुबध्यमान (કૃ.)=જેને આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે એવો
अनुप्राप्त (કૃ.)=આવી પહોંચેલો
अभि+धा=કહેવું
आकुली क्रियमाण (કૃ.)=આકુળ કરવામાં આવેલો
उप+भुज् (૭ મો પ)=ખાવું
उपशान्तिः (નારી)=શમન
दर्शितविनयः=જેણે વિનય બતાવ્યો છે તે
निर्झरम् (ના.)=ઝરણું प्रस्रवणम्
परिसमापिताहारः=જેણે ભોજન પૂરું કર્યું છે એવો
पर्णपुटम् (ના.)=પાંદડાનો દડિયો
पुरस्कृत्य (અ.)=આગળ કરીને
प्रभुः (ન.)=મોટો માણસ
प्रागल्भ्यम् (ના.)=નીડરતા
महाभागः (ન.)=મહાશય
लवः (ન.)=કણ
व्यपगतचेतनः=જેનામાં ચેતન નથી એવું
सप्रश्रयम् (અ.)=વિનયપૂર્વક
समतिसृज=આપવું
सम्+उद्+स्था=ઊઠવું
स्वयंपतित (કૃ.)=જાતે પડેલું
हरः (ન.)=શંકર

મનોયત્ન ૧ : નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

समुत्थाय, अनुप्राप्तः, व्रजन्तीम्, विमुच्यताम्, अनुबध्यमानः, प्रार्थितवती, उपभुज्य, आस्यताम्, आकुलीक्रियमाणः, अनिच्छन्तम्, उपसृत्य, अनुग्राह्यम्.

નોંધ લખો:—

(i) स्वागत**मतिथये** । (ii) अलमति**प्रसादेन** । (iii) फलानामु**पभोगाय प्रार्थितवती** सा । (iv) असाध्यं नाम **तपसाम्** । (v) प्रश्न**कर्मणि** नियोजयति ।

IX

किरातार्जुनयोर्युद्धम्

तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेय प्रहसन्निव ।
किरातवेषसंछन्नं पुरुषं काञ्चनप्रभम् ॥ १ ॥
को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ।
किमर्थं च त्वया विद्धो मृगोऽयं मत्परिग्रहः ॥ २ ॥
न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि ।
इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः समभाषत ॥ ३ ॥
इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने ।
त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः ।
कथं प्राप्त इमं देशं सुकुमारः सुखोचितः ॥ ४ ॥
गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा निवसामि वनाश्रितः ।
राक्षसोऽयं मया नष्टो मृगरूपं समाश्रितः ॥ ५ ॥
ममैवायं किरातस्य लक्ष्यभूतो मृगतनुः ।
बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम् ॥ ६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।
शरानाशीविषाकारान् किराते समवासृजत् ॥ ७ ॥

मुहूर्तं शरवर्षं तु प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
अक्षतेन शरीरेण स्थितो गिरिरिवाचलः ॥ ८ ॥
स दृष्ट्वा बाणवर्षं तु मोघीभूतं धनञ्जयः ।
परमं विस्मयं प्राप्तः साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ९ ॥
कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्रुद्रो यक्षः सुरोऽसुरः ।
विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ १० ॥
न हि मद्बाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ११ ॥
देवो वा यदि वा यक्षो यो वा को वा भवत्वयम् ।
अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ १२ ॥
व्यसृजच्छतधा पार्थो नाराचान्मर्मभेदिनः ।
मुष्टिभिश्चापि हतवान्वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ॥ १३ ॥
तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गममुञ्चत्कुरुनन्दनः ।
ततो वृक्षैः शिलाभिश्चाताडयत्तं स फल्गुनः ॥ १४ ॥
सुमुहूर्तं तयोर्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥
रुधिरेण प्लुताङ्गस्तु भुवि शेते विसंमूढः ॥ १५ ॥

—*Adapted from* महाभारतम्

किमर्थम् पिनाकिना मृगो विद्धः ? किमर्थम् अर्जुनेन उक्तम् ' न ह्येष मृगया धर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि ' ? कथं असौ किरातोऽर्जुनस्य बाणजालैर्न विद्धः ? कैरायुधैरर्जुनः किरातम् प्राहरत् ? तयोः कतरो युद्धे पराजितः ? किमर्थम् पिनाकधृक् अर्जुनेन सहायुध्यत ?

શબ્દકોશ

अक्षत (वि.)=घवाया वगरनो

अचल (वि.)=स्थिर

अट् (१ लो प)=भटकवुं

अभिहतः (कृ.)=भरायलो

असुरः (न.)=राक्षस

आशीविषः (न.)=साप

उद्+सृज्=छोडी जवुं वि+सृज्

काञ्चनप्रभः=जेनुं तेज सोनाना जेवुं छे ते

किरातः (ન.)=હલકા વર્ણનો માણસ
गाण्डीवम् (ના.)=ગાણ્ડીવ બાણુ
गात्रसंरुद्धः=જેના અંગો રુંધાયા છે એવો
त्रिदशाः (ન.)=દેવ
दुष्कर=કરવામાં મુશ્કેલ
धनञ्जयः=અર્જુન कौन्तेयः
नाराचः (ન.)=બાણ
पिनाकधृक् (ન.)=શંકર पिनाकिन्
प्रतिगृह्=અટકાવવું
प्रोचित=ગમે એવું
प्लुताङ्गः=જેનું અંગ ખરડાયું છે એવો
प्रीतमनाः=જેનું મન ખુશ થયું છે તે
फल्गुनः=અર્જુન पाण्डवेयः
मत्परिग्रहः=મારો સ્વીકાર
मर्मभेदिन्=મર્મને ભેદનાર
मुष्टिः (નારી)=મૂઠી
मृगया (નારી)=શિકાર
मोघीभूत=નિષ્ફળ ગયેલું
यमसादनम् (ના.)=યમનું ઘર
लोमहर्षणम्=રુવાંટાં ઊંચાં કરે એવું
वज्रः (ન.)=ઇંદ્રનું આયુધ
विसंमूढ (વિ.)=બેભાન, મૂઢ
शतधा (અ.)=સો ભાગમાં
शित (વિ)=તીક્ષ્ણ
सम्+अव+आ+सृज्=છોડવું
सहस्रशः (અ.)=હજાર ભાગમાં
साधु (વિ.)=સારું

મનોયત્ન ૧: अस्मिन काव्ये दत्तानि अर्जुनस्य अन्यानि नामानि लिख। किमर्थम् अर्जुनः एभिः नामभिः संबोध्यते ?

મનોયત્ન ૨: નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

विद्धः, वसताम्, समाश्रितः, समवासृजत्, प्रतिगृह्य, मोघीभूतम्, उत्सृष्टः, मर्मभेदिनः, विसंमूढः, हतवान्.

નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર કહોઃ—

मानुषतासुलभः, देवदेवेन, पाण्डवेयेन, गात्रसंरुद्धो, वनाश्रितः, लक्ष्यभूतः, गिरिश्रेष्ठे, वज्रकल्पैः, पिनाकधृक्, स्त्रीगणसंवृतः, मृगयाधर्मः, किरातवेषसंछन्नम्, प्रीतमनाः, सुखोचितः, मृगतनुः, महाद्युतिः.

મનોયત્ન ૩: નીચેના શબ્દો પર નોંધ લખોઃ—

मृगयाधर्मः, पाण्डवेयः, गाण्डीवम, पिनाकिन्, त्रिदशाः, सहितुम्.

મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો પર નોંધ કરોઃ—

(i) न हि शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते **देवं** पिनाकिनम्

(ii) इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता **वसतां** वने।

X

वेनचरितम्

पुरा किल मुनयो नृणां राज्ञोऽभावे पशुसाम्यतां दृष्ट्वा प्रकृत्या असंमतं वेनं राज्येऽभ्यषिञ्चत्। वेनं नृपासनं गतं श्रुत्वा चौराः सर्वेऽन्तर्हिताः। किन्तु अष्टविभूतिभिरुत्सिक्तोऽसौ सर्वानवामन्यत। न यष्टव्यं, न दातव्यं, न होतव्यं द्विजाः क्वचिदिति भेरीघोषेण सर्वशो धर्मं न्यवारयत्। वेनस्येदृशं विचेष्टितमवेक्ष्य मुनयो व्यमृशन्। अराजकभयादेष अस्माभी राजपदेऽभिषिक्तः। किन्तु इदानीमपि लोकस्य महद्व्यसनं समुपस्थितम्। देहिनां क्षेमार्थं किमस्माभिरद्य कार्यम् इति। तदा ते मुनयो वेनं सान्त्वयितुं व्यवास्यन्। ते वेनमभ्युपासर्पन् किन्तु तेन एतैर्वचोभिस्तिरस्कृताः। अधर्मे धर्ममानिनः यूयं बालिशा नृपरूपिणमीश्वरमवजानीथ। सर्वदेवमयो नृपः। तस्मान्मां यजध्वम्। बलिं च मह्यं हरतेति। ततः क्रुद्धास्ते मुनयोऽवदन्। हन्यतामेष पापः प्रकृतिदारुणः। अयं नरदेववरासनं नार्हति। एवं वेनं हन्तुं व्यवसिता ते मुनयो हुंकृतैस्तं भस्मसात्कृतवन्तः। *Adapted from* श्रीमद् भागवतम्

किमर्थम् मुनयो वेनम् राज्ये अभ्यषिञ्चन्? किमर्थम् वेनो मुनीन् प्राकोपयत्? कैः वचनैः वेनेन मुनयः तिरस्कृताः? वेनेन असंतुष्टा मुनयः किम् अकुर्वन्?

શબ્દકોશ

अन्तर्हित (કૃ.)=દેખાતો બંધ થયેલો
अभि+उप+सृप् (૧ લો પ)=આવી પહોંચવુ
अव+ज्ञा [जा] (૯ મો પ)=અવગણના કરવી अव+मन्
असंमत (વિ.)=કબુલ નહિ એવો
इदानीम् (અ.)=હમણાં
उत्सिक्त (કૃ.) ઉદ્ધત
धर्ममानिन्=ધર્મ માનનારો
नि+वारय्=અટકાવવું
प्रकृति (નારી)=સ્વભાવ
बलिंहृ (૧ લો પ)=બલિદાન આપવું
बालिश (વિ.)=બાળક જેવો મૂર્ખ
भस्मसात् कृ=બાળીને ભસ્મ કરવું
भेरीघोषः (ન.)=નૂટીનો અવાજ
यज् (૧ લો આ)=યજ્ઞ કરવો હુ
वि+अव+सो [स्य]=નક્કી કરવું
विचेष्टितम् (ના.)=ચેષ્ટા
वि+मृश् (૬ થો પ)=વિચારવું
व्यसनम् (ના.)=આફત
साम्यता (નારી)=સરખાપણું
हुंकृत=હુંકાર

XI

विभीषणो भ्रातृपक्षं त्यजति

विभीषण —प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः। अस्ति काचिद्विवक्षा महाराजस्य हितमन्तरेण।

रावण —उच्यताम्। तच्छ्रेयो वयमपि श्रोतारः।

विभीषण —सर्वथा राक्षसकुलस्य विनाशो महाराजस्य विप्रतिपत्त्याभ्यागत इति मन्ये।

रावण —का मे विप्रतिपत्तिः।

विभीषण —ननु सीतापहरणमेव।

रावण —सीतापहरणेन को दोषः स्यात्।

विभीषण —अधर्मश्च...।

रावण —च शब्देन सावशेषमेव ते वचनम्। तद्ब्रूहि। मम खलु प्राणैः शापितः स्या यदि सत्यं न ब्रूयाः।

विभीषण —अभयं दातुमर्हति महाराजः।

रावण —दत्तमभयम्। उच्यताम्।

बिभीषण —बलवद्विग्रहश्च ।

रावण —(सरोषम्) **कथं कथं बलवद्विग्रहो नाम । मम सौभ्रात्रमनवेक्ष्य शत्रुपक्षमुपाश्रितम् एनम् पुरतो द्रष्टुं नोत्सहे । शीघ्रमेष निरस्यताम् ।**

बिभीषण—प्रसीदतु महाराजः । अहमेव गच्छामि ।

शासितोऽहं त्वया राजन् प्रयामि न च दोषवान् ।
त्यक्त्वा रोषं च कामं च यथा कार्यं तथा कुरु ॥

अयमिदानीं रावणवधाय कृतप्रतिज्ञं तं रामं संश्रित्य नष्टं निशाचरकुलं पुनरुद्धरिष्ये ।

Adapted from अभिषेकनाटकम्

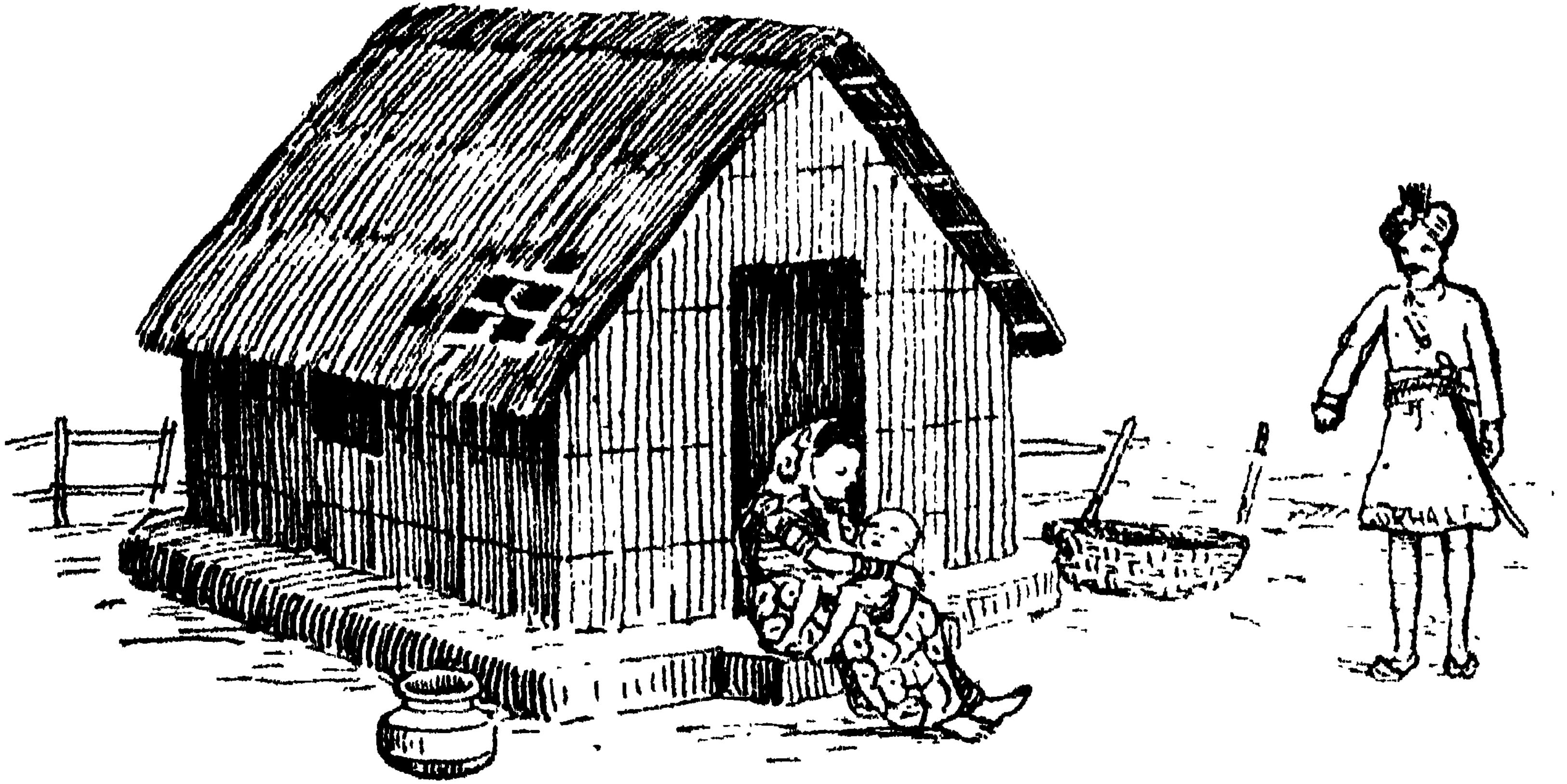
किमर्थम् रावणो राक्षसकुलविनाशकारणं मन्यते ? सीतापहरणेन कौ दोषौ उपस्थितौ ? किमर्थं रावण आत्मनो भ्रातरं त्यक्तवान् ? किमर्थं बिभीषणो रामपक्षम् ऐच्छत् ? कस्मिन् स्निह्यति ते मनः रावणे वा बिभीषणे वा ? किमर्थम् ? शत्रुपक्षम् उपाश्रयता बिभीषणेन किं युक्तं कृतम् ? कथम् नष्टं निशाचरकुलं पुनरुद्धरिष्ये इति बिभीषणेनोक्तम् ?

શબ્દકોશ

अभयम् (ना.)=અભયદાન
अभि+आ+गम्=આવી પહોંચવું
अव+ईक्ष् (१ લો આ)=ધ્યાનમાં લેવું, સંભાળવું, જોવું
उद्+सह् (१ લો આ)=ઉત્સાહ હોવો, સંમત થવું
उप+आ+श्रि (१ લો પ)=આશ્રય લેવો સં+શ્રિ
निशाचरः (न.)=રાક્ષસ
निस्+अस् (४ થો પ)=હાંકી કાઢવું
विप्रतिपत्ति (નારી)=વિવાદ, વિરોધ
विवक्षा (નારી)=બોલવાની ઇચ્છા
शासित (કૃ.)=દંડ પામેલો
सरोषम्=ગુસ્સા સાથે
सावशेषम्=કંઈ બાકી હોય તેવું

XII

अपहारवर्मणः प्राप्तिः

एकस्मिन्पुण्यदिवसे जनपतिस्तीर्थस्नानाय पक्कणानिकट-मार्गेण गच्छन्नासीत्। तदा मार्गे कयाचिदवलयोपलालितः कुमार एकोऽनुपमशरीरोऽवलोकितः। कुतूहलाकुलो राजा तामपृच्छत्। भामिनि, रुचिरमूर्तिरयं बालो भवदन्वयसंभवो न भवति। कस्य नयनानन्द एषः। केन निमित्तेन भवदधीनो जातः। कथ्यतां याथातथ्येन तत्सर्वमिति। सा शबरी राजानं प्रणम्य सलीलमल-पत्। राजन्, आत्मपल्लीसमीपे पदव्यां वर्तमानस्य मिथिलेश्वरस्य सर्वस्वमपहरति शबरसैन्ये, मद्दयित एनं कुमारमपहृत्य मह्यमार्पयत्। अवदच्च वर्धयैनमिति। तदनुरोधादेष मया वर्धितः। तदवधार्य राजा स एव मुनिकथितो द्वितीयो राजकुमार इति निश्चितवान्। सामदानाभ्यां तां शबरीमनुनीय तं बालं गृहीत्वा तस्य अपहारवर्मा इति अभिधानं कृत्वा राज्ञ्यै समर्पितवान्।

Adapted from दशकुमारचरितम्

को नाम अपहारवर्मा आसीत्? कथं अपहारवर्मा शबर्या प्राप्तः? किमर्थम् राजा शबरीम् अपहारवर्माणमयाचत? कस्मै अपहारवर्मा राज्ञा समर्पितः?

શબ્દકોશ

अधीन=વશ
अनु+नी=સમજાવવું
अनुपमशरीरः = સર્વોત્તમ શરીર વાળો
अनुरोधः (ન.)=સંમતિ, આદર
अन्वयः (ન.)=વંશ
अबला (નારી)=સ્ત્રી ભામિની
अर्पय्=સોંપવું
अवधार्य (કૃ.)=સાંભળીને
उपलालित (કૃ)=રમાડાતો
जनपतिः (ન.)=રાજા
दयितः (ન.)=ધણી
पक्कणः (ન.)=ચાણ્ડાલની ઝૂંપડી
पल्ली (નારી)=ઝૂંપડી
याथातथ्येन=યથાર્થરીતે
रुचिर (વિ.)=મનોહર
लप् (૧ લો પ)=બોલવું
वर्धय्=ઉછેરવું
शबरः=મ્લેચ્છ જાતિનો માણસ

મનોયત્ન ૧ : નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર કહોઃ

कृतप्रतिज्ञः, सरोषम्, बलवद्विग्रहः, सामदानाभ्याम्, कुतूहलाकुलः, नयनानन्दः, मुनिकथितः, राजकुमारः, पुण्यदिवसे, अनुपमशरीरः, रुचिरमूर्तिः, भवदन्वयसंभवः, भवदधीनः, मिथिलेश्वरः, अधर्मः, प्रकृतिदारुणः, नरदेववरासनम्, पशुसाम्यताम्, अष्टविभूतिभिः, अराजकभयात्.

મનોયત્ન ૧ : નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

अवेक्ष्य. व्यवसितः, कृतवन्तः, अभ्युपासर्पन्, अवजानन्ति, हन्यताम्, अन्तर्हिताः, उत्सिक्तः, होतव्यम्, समुपस्थितम्, तिरस्कृता, प्रसीदतु, अभ्यागतः, उच्यताम्, अनवेक्ष्य, ब्रूयाः, उपाश्रितम्, निरस्यताम्.

નોંધ લખોઃ—

(i) **वयम**पि श्रोतारः । (ii) मम **प्राणैः** शापितः । (iii) महाराजस्य **हितम**न्तरेण काचिद्विवक्षा । (iv) समित्कुशा**द्याहरणाय** गतवता **गुरुणा** सहानुगतोऽहम् ।

समस्यापूर्तिः

एकदा राजा भोजो मृगयायै वनं गतः। तत्र मृगयाश्रमेण खिन्नोऽसौ जम्बूवृक्षतलं समाश्रित्याचिरान्निद्रां प्राप्तः। यावत्स प्रतिबुद्धस्तावद्वृक्षात् कपिभिः पातितानि जम्बूफलानि जलमध्ये गुलुगुग्गुलुरवेन पतन्ति श्रुतवान्। अपरेद्युस्तं रवमनुकुर्वन् स सभायां समुपस्थितान् पण्डितानब्रवीत् गुलुगुग्गुलुगुग्गुलुः। तांश्च अन्यानि त्रीणि पदानि संयोज्य श्लोकमुद्गरीतुमादिशत्। ततः कालिदासेनोक्तम्

> जम्बूफलानि पक्वानि पतन्ति विमले जले।
> कपिकम्पितशाखाभ्यो गुलुगुग्गुलुगुग्गुलुः॥

अदृष्टमपि वृत्तान्तमेवं तादृशं हृदा परिकल्प्य क्षणेन सुकाव्ये कविनाविष्कृतं दृष्ट्वा तस्य कवित्वप्रसादेन मुग्धो राजा तं मुहुर्मुहुरभिनन्दितवान्।

अथापरेद्युः राजा सभामागत्य पण्डितांश्चामात्यांश्च उद्दिश्य पदमेकमेवमब्रवीत्। ठंठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः। ततः कालिदासेन पादपूर्तिं कृत्वा उक्तम्

> राजाभिषेके मदविह्वलाया हस्ताच्च्युतो हेमघटस्तरुण्याः।
> सोपानमासाद्य करोति शब्दं। ठंठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः॥

શબ્દકોશ

अचिरात् (અ.)=ટૂંક વખતમાં	परिकल्प्=કલ્પના કરવી
अनु+कृ=અનુકરણ કરવું	पातित (કૃ.)=પાડવામાં આવેલું
अपरेद्युः (અ.)=બીજે દિવસે	प्रतिबुद्ध (કૃ.)=જાગેલો
उद्+गॄ (૬ થો પ)=બોલવું	मुहुर्मुहुः (અ.)=વારંવાર
कम्प् (૧ લો)=ધ્રૂજવું	रवः (ન.)=અવાજ
च्युत (કૃ.)=સરી પડેલો	समुपस्थित (કૃ.)=ભેગા મળેલા
जम्बु-बू (નારી)=જાંબું	संयोज्=જોડવું
तरुणी (નારી)=યુવતી	सोपानः (ન.)=પગથિયું
तादृश (વિ.)=આબેહુબ	हेमघटः (ન.)=સોનાનો ઘડો

कर्मयोगः

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ १ ॥
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ २ ॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ३ ॥
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ४ ॥
तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पुरुषः ॥ ५ ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ ६ ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥
प्रकृतेर्गुणसंमूढा सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥ ७ ॥
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ८ ॥
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ९ ॥
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ १० ॥
काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ११ ॥
धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनः नित्यवैरिणा ॥ १२ ॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियच्छ भरतर्षभ ॥ १३ ॥
इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ १४ ॥
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ १५ ॥

Adapted from श्रीमद् भगवद्गीता

किमर्थम् न कोऽपि क्षणमपि अकर्मकृत् तिष्ठति ? को मिथ्याचार उच्यते ? कथम् इन्द्रियाणाम् बन्धनात् विमुच्यते ? कथं जनः कर्मणा बध्यते ? कथं तत्त्वज्ञः कर्मभिः न बध्यते ? कौ मनुजानाम् परिपंथिनौ ? को मनुजानाम् वैरी ? किमर्थम् इन्द्रियाणाम् नियतिः आदिष्टः ?

શબ્દકોશ

अकर्मकृत्=કર્મો નહિ કરનારો
अश् (५ मो आ)=ભોગવવું
आदर्शः (न.)=અરીસો
आ+वृ (५ मो प)=ઢાંકી દેવું
आहुः=લોકો કહે છે
कामरूपः=ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનાર
चेष्ट् (१ लो आ)=ચેષ્ટા કરવી
जहि=માર (हन् નું આ. બી પુ. એ. વ.)
तत्त्वविद् (न.)=તત્ત્વને જાણનારો
दुरासद (वि.)=મુશ્કેલીથી પહોંચી શકાય એવું
धूमः (न.)=ધુમાડો
निग्रहः (न.)=નિરોધ
निधनम् (ना.)=મરણ
नियत (वि.)=ખચિત, ચોક્કસ
नैष्कर्म्यम् (ना.)=કર્મરહિતપણું
भयावह (वि.)=ભયદાયક
पाप्मन् (वि.)=પાપી
मलः (न.)=મેલ
महाशन (वि.)=ખાઉધરો
मिथ्याचारः (न.)=દંભી
मुक्तसंगः=આસક્તિ છૂટી ગઈ છે એવો
विमूढात्मा=જેનું મન મોહ પામ્યું છે એવો
वैरिन् (न.)=વેરી
सस्ज् [**सज्ज्**] (१ लो प)=બંધાવું
सम्+यम् [**यच्छ्**] (१ लो प)=કબજે રાખવું

પ્રશ્ન ૧ : (अ) 'कर्मणाम् नियतिः कर्ममुक्तिश्च' — अस्मिन् विषये कानिचित वाक्यानि लिखत.

(ब) अस्मिन् काव्ये प्रतिपादितः विषयः संवादेन लिख्यताम् ।

પ્રશ્ન ૨ : स्पष्टीक्रियताम् :—

(अ) (i) प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ।

(ii) जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ।

(iii) स्वधर्मे निधनं श्रेयः ।

(iv) संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

(ब) (i) मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

(ii) न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

(iii) कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

(iv) यस्तु इन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥

પ્રશ્ન ૩ : નીચેનાં રૂપો ઓળખો :—

अश्नुते, विशिष्यते, संयम्य, असक्तः, ज्यायः, प्रसिद्ध्येत्, क्रियमाणानि, व्यवस्थितौ, स्वनुष्ठितात्, आव्रियते.

નીચેના શબ્દો વાપરી વાક્યો બનાવો :—

प्रति, अपि, नाम, जातु.

સંધિ કરો :—

तत्+श्रेयः, गच्छन्+आसीत्, अवदत्+च, वधय+एनम्, तदनुरोधात्+एषः+मया, विषयेषु+अपहारिषु, ऋच्छति+असंशयम्, कृत्वा+इन्द्रियग्रामम्, योगतः+तनुम्, क्षरति+इन्द्रियम्, प्रहसन्+इव; तान्+च; व्यसृजत्+शतधा; अचिरात्+निद्राम्; अस्माभिः+राजपदे; तस्मात्+माम्; मुनयः+अवदन्, वर्तन्ते+इति; तिष्ठति+अकर्मकृत्, विद्धि+एनम्.

———:o:———

શબ્દકોશ

अकल्पित (वि.)=ન કલ્પેલું
अकिञ्चनः (न.)=ગરીબ માણસ
अकिञ्चनत्वम् (ना.)=ગરીબાઈ
अक्षत (वि.)=ઘવાયા વગરનો
अक्षिन् (ना.)=આંખ
अकृतार्थः=જેનો અર્થ સફળ થયો નથી એવો
अकृत्रिम (वि.)=કુદરતી
अग्रजः (न.)=મોટો ભાઈ
अङ्कः (न.)=ખોળો
अङ्गसौष्ठवम् (ना.)=દેહની સુંદરતા
अचलः (न.)=પર્વત-(वि.)=સ્થિર
अचिरम् (अ.)=ટૂંક વખતમાં
अट् (१ લો ૫)=ભટકવું
अञ्ज् (૭ મો ૫)=આંજવું, ચોપડવું
–वि=ઉઘાડું પાડવું
अण्डजः (न.)=પક્ષી
अतःपरम्=આથી વિશેષ
अति+क्रम् (૪ થો ૫)=વટાવી જવું
अतिभुक्तिः=વધારે પડતું ભોજન
अतिमात्रम् (अ.)=વધારે
अतिरेकः (न.)=અતિશયતા
अतिवाहनम् (ना.)=ઘણું હાંકવું તે
अतीत्य (કૃ.)=વટાવીને
अत्रान्तरे (अ.)=એટલામાં
अथ कदाचित्=કોઈ એક વખતે
अद् (૨ જો ૫)=ખાવું
अदत्तावकाशः = જ્યાં અવકાશ આપવામાં આવ્યો નથી એવું
अदृष्ट (वि.)=ન મળેલું, ન જોયેલું
अद्य (अ.)=આજે
अधन्यता (નારી)=કમનસીબ
अधः (अ.)=નીચે
अधिकारः (न.)=હોદ્દો
अधि+क्षिप् (૬ ઠ્ઠો ૫)=અપમાન કરવું
अधि+वस् (૧ લો ૫)=રહેવું
अधीरप्रकृतिः=અધીરા સ્વભાવનો
अध्ययनम् (ना.)=અભ્યાસ अध्यायः
अध्यापनम् (ना.)=શિખવાડવું તે
अध्यापय्=શિખવવું
अध्वरः (न.)=યજ્ઞ
अनन्तर (वि.)=પાછળથી આવતું
–**रम्** (अ.)=પછી
अनभिज्ञः=ન જાણનારો
अनलः (न.)=અગ્નિ
अनवाप्त (वि.)=ન મળેલું
अनागस् (वि.)=બિનઅપરાધી
अनिन्द्यचरितः=વખાણવા લાયક ચારિત્ર્યવાળો
अनियतवेलम् (अ.)=અનિયમિત
अनिलः (न.)=પવન
अनीशः (न.)=સત્તાવગરનો
अनु+इष् (૪ થો ૫)=શોધવું

अनुकरणशीलः=અનુકરણ કરવાના સ્વભાવવાળો
अनु+गम् (૧ લો પ)=અનુસરવું,
अनुगृहीत (કૃ.)=કૃપા પામેલો
अनुजीविन् (ન.)=નોકર
अनु+धाव् (૧ લો પ)=પાછળ દોડવું
अनु+नी (૧ લો પ)=સમજાવવું
अनु+पालय्=પાલન કરવું
अनु+प्र+विश् (૬ થો પ) = મેળ રાખીને ભળી જવું
अनु+प्र+सद् [सीद्] (૧ લો પ) =ખુશ કરવું
अनुप्राप्य (કૃ)=મેળવીને, પહોંચીને
अनुबध्यमान=જેને આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે એવો
अनुभावः (ન. =પ્રતિષ્ઠા, તેજ, સક્તિ
अनुरूप (વિ.)=યોગ્ય
अनु+वि+धा=અનુસરવું
शनुविधायिन् (વિ.)=અનુસરતું
अनु+वृत् (૧ લો આ =અનુસરવું
अनु+स्था (૧ લો પ)=બજાવવું, કાર્ય કરવું
अनेन=આથી
अन्तःकृ=વિશ્વાસમાં લેવું
अन्तारित (કૃ.)=છૂપાયેલો
अन्तरेण (અ)=સિવાય
अन्तेवासिन् (ન.)=શિષ્ય
अन्यतः (અ.)=બીજી બાજુએ
अन्येद्युः (અ.)=બીજે દિવસે
अन्वेषणम्–णः=શોધ
अपकारिन् (વિ.)=અપકાર કરનાર
अप+कृष् (૪ પ)=ખેંચી કાઢવું
अपगमः (ન.)=વિયોગ
अप+गम्=છૂટા પડવું, દૂર થવું
अपथ्य (વિ.)=નુકસાનકારક
अप+त्रप् (૧ લો આ)=શરમાવું
अप+भाष् (૧ લો આ)=બૂરું બોલવું
अप+राध् (૪,૫,પ)=ખોટું લગાડવું, ચૂકી જવું
अप+सृ (૧ લો પ)=ખસી જવું,
अप+हा=દૂર કરવું
अपहारिन् (વિ)=ખેંચી જતું
अपहृतभरः=જેનો ભાર લઇ લેવામાં આવ્યો છે એવો
अपि नाम=એમ બને, હું ઇચ્છું છું કે
अपूपः (ન)=પૂડો
अप्राप्त (વિ.)=અયોગ્ય
अभि+आ+वह् (૧ લો પ)=લાવવું
अभिजनः (ન.)=ખાનદાન કુળ
अभितप्त (કૃ.)=તપેલું
अभितः (અ.)=આજુબાજુ
अभिन्नवर्णः=જેનો રંગ જુદો નથી એવો
अभि+धा (કર્મણિ)=બોલાવવું, કહેવુ
अभिधानम् (ના.) નામ
अभिभवः (ન.)=અપમાન

अभिमत (વિ.)=ઇષ્ટ
अभिमुखम् (અ)=તરફ
अभिषकः (ન.)=સ્નાન
अभिषेचनम् (ના.)=અભિષેક
अभ्यंतरी कृ=પરિચિત કરવું, દાખલ કરવું
अम्बरम् (ના.)=આકાશ
अम्बा (નારી)=મા
अम्भस् (ના.)=પાણી
अम्भोधिः (ન.)=સાગર
अम्ल (વિ.)=ખાટું
अयस् (ના.)=લોઢું
अरातिः (ન.)=દુશ્મન
अर्जित (કૃ.)=મેળવેલું
अर्णवः (ન.)=સમુદ્ર
अलं+कृ (૮ મો પ)=શણગારવું
अल्पचेतस्=ટૂંકી વૃત્તિવાળો
अल्पमेधस्=ઓછી બુદ્ધિવાળો
अव+आप् (૫ મો પ)=મેળવવું
अव+गम् (૧ લો પ)=જાણવું
अव+गाह् (૧ લો આ)=નહાવું
अव+चि (૫ મો પ)=એકઠું કરવું
अवज्ञानम् (ના.)=અવગણના
अवमानिन् (વિ.)=અવગણના કરનાર
अवलिप्त (વિ.)=અહંકારી
अवलेपः (ન.)=અહંકાર
अवसद् [सीद्] (૧ લો પ)=નાશ પામવું
अवसरः (ન.)=વખત
अवसानम् (ના.)=અંત
अव+सो [स्य] (૪ થો પ)=પૂરું કરવું, અંત આણવો
अवहितचेतस् (વિ.)=ધ્યાનવાળું
अविचारित (વિ.)=વિચાર કર્યા વગરનું
अविषय (વિ.)=નજર બહારનું
अश् (૫ મો આ)=વ્યાપી રહેવું, ઘેરી વળવું–(૯ મો પ)=ખાવું, ભોગવવું
अश्मन् (ન.)=પથ્થર
अश्वत्थः (ન.)=પીપળો
अश्वशाला (નારી)=ઘોડાર
अष्टमी (વિ.)=આઠમ
अस् (૨ જો પ)=હોવું–(૪ થો પ)=ફેંકવું
असहिष्णुः=સહન ન કરનારો
असुरः (ન.)=રાક્ષસ
असंतानत्वम् (ના.)=વાંઝિયાપણું
अस्तं+गम् (૧ લો પ)=અસ્ત પામવું
अहर्निशम् (અ.)=રાત દિવસ
अहिः (ન.)=સાપ
आकरः (ન.)=ખાણ
आ+कर्ण् (૧૦ મો પ)=સાંભળવું
आ+काङ्क्ष् (૧ લો આ)=ઇચ્છા કરવી
आकुली कृ (૮ મો પ)=બેબાકળા બનાવવુ

आक्रान्त (કૃ.)=સહેવાયલું, ઢંકાયલું
आख्यम् (ના.)=નામ
आच्छादित (કૃ.)=ઢાંકેલું
आजानबाहुः=જેનો હાથ ઘુંટણ સુધી પહોંચે એવો
आतिथेय (વિ.)=અતિથિ તરીકેનો
आत्मन्=પોતે
आ+दा=લેવું
आदानम् (ના.)=સ્વીકાર
आदिकविः (ન.)=વાલ્મીકિ
आदौ (અ.)=શરૂઆતમાં
आननम् (ના.)=મોઢું
आनन्दवर्धनः=આનંદને વધારનારો
आप् (૫ મો પ)=મેળવવું
आपतित (કૃ.)=આવી પડેલું
आपद् (નારી) દુઃખ
आपन्न (કૃ.)=આવી મળેલું
आप्तोपजीविन्=સગાંઓ પર જીવનારો
आमरणान्तः=મરણથી જેનો અંત આવે છે એવો
आयः (ન.)=આવક
आयत (વિ.)=લાંબું
आयत्त (વિ.)=આધાર રાખતું
आयतनम् (ના.)=સ્થાન
आयुस् (ના.)=આયુષ્ય
आ+रुह (૧ લો પ)=ચઢવું
आर्त (કૃ.)=દુઃખી થયેલો
आर्तिः (નારી)=દુઃખ
आलयम् (ના)=સ્થાન
आ+लोक् (૧ લો આ, ૧૦ મો ઉ)=જોવું
आलोकितम् (ના)=નજર
आविल (વિ.)=ગંદું
आविष्ट (કૃ.)=ઘેરાયલો
आविस्+भू (૧ લો પ)=પ્રગટ થવું
आशीविषः (ન.)=સાપ
आस् (૨ જો પ)=બેસવું
आ+सादय्=મેળવવું
आसीन (કૃ.)=બેઠેલો
आस्पदम् (ના.)=સ્થાન
आ+हिण्ड् (૧ લો પ)=ભટકવું
इ=જવું **अधि** (અ.)=શીખવું **आभि**=આવી મળવું **उद्**=ઊગવું **उप**=પહોંચવું
इक्ष्वाकुवंशप्रभवः=ઈક્ષ્વાકુ કુળમાં જન્મેલો
इतइतः (અ.)=આમ, આ બાજુએ
इतश्चेतः (અ.)=આમતેમ
इति (અ.)=તરીકે
इदानीम् (અ.)=હમણાં
इन्द्रियग्रामम् (ના)=ઇન્દ્રિયનો સમુદાય
इह (અ.)=અહીં આ દુનિયામાં
ईक्षणम् (ના.)=આંખ
उच्चैः (અ.)=મોટેથી
उच्छलित (કૃ.)=ઉત્પન્ન થયેલો

उडुपः (न.)=ચંદ્ર
उत्कृष्ट (वि)=શ્રેષ્ઠ
उत्कोचग्रहणम् (ना)=લાંચ
उत्तरेण (अ.)=ઉત્તર બાજુએ
उत्पतनम् (ना.)=કૂદાકૂદ
उत्पादि (ना.)=ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ
उत्सर्गः (न.)=મળમૂત્ર
उद्+आस् (૨ જો પ)=ઉદાસીન રહેવું
उद्+कण्ठ (૧ લો, ૧૦ મો ઉ)=આતુર હોવું
उद्गमः (न.)=ફાગ
उद्+घाटय्=ઉઘાડવું
उद्+घोषः (न.)=ભુમરાણ
उद्+छिद् (૭ મો પ)=કાપવું
उद्धरणम् (ना.)=ઉદ્ધાર
उद्+पद् (૪ થો आ)=ઉત્પન્ન થવું
उद्+भू (૧ લો પ) ઉત્પન્ન થવું
उद्+मील् (૧ પ)=આંખો ઉઘાડવી
उदय् (૧ લો आ)=ઉદય પામવું
उद्+वम् (૧ લો પ)=ઓકવું
उद्+सृज् (૬ ઠ્ઠો પ)=છોડી મૂકવું
उद्+स्था (૧ લો પ)=જાગવું
उद्+हृ (૧ લો પ)=બચાવવું
उप+इ (૨ જો પ)=પહોંચવું
उपकारिन्=ઉપકાર કરનાર
उप+कृ (૮ મો પ)=ઉપકાર કરવો
उपघातः (न.)=ઈજા
उपदेष्टृ (न.)=ઉપદેશ આપનાર
उपनत (કૃ.)=આવી મળેલું
उप+पद् (૪ થો आ)=પરિણમવું
उपपन्न (वि.)=યોગ્ય
उपवीतम् (ना.)=જનોઈ
उपवेशनम् (ना.)=ઉપવાસ
उपशान्तिः (नारी)=શમન
उप+शिक्ष् (૧ લો आ)=શીખવું
उप+श्रु (૫મો પ)=સાંભળવું, જાણવું
उपसर्पिन्=ધસતું, આવતું
उप+स्था (૧ લો आ)=સેવામાં હાજર રહેવું
उप+स्थापय्=ઊભા રાખવું
उपस्थित (કૃ.)=આવી મળેલું
उपानह् (नारी)=જોડો
उपेयिवस्=જનાર, પામનાર
उल्का (नारी)=જ્વાળા
ऊर्ध्वम् (अ.)=ઊંચે
ऊर्मि (न. नारी)=મોજું
ऊरुः (न.)=જાંઘ, સાથળ
ऋच् (नारी)=ઋગ્વેદની ઋચા
ऋच्छ् (૧ લો પ)=જવું
ऋद्धिः (नारी)=આબાદી
एकत्रीभू (૧ લો પ)=એકઠાં થવું
एकान्ततः (अ.)=એકલું
एकैक=એક પછી એક
औदार्यम् (ना.)=ઉદારતા
अंतकरणप्रवृत्तिः (नारी)=અંતઃકરણની વૃત્તિ
अंशुमत् (न.)=ચંદ્ર

कटकः=પર્વતની બેઠી, સપાટપ્રદેશત
कटु (વિ.)=કડવું
कण्टकम्–कः=કાંટો
कण्डित (કૃ.)=ઢીલું પડીગયેલું
कतम=કયો [किम् નું શ્રેષ્ઠતાવાચક]
कथमपि (અ.)=મહામુસીબતે
कदली (નારી)=કેળ
कदुष्ण (વિ.)=હુંફાળું
कन्दरम् (ના.)=ગુફા
कनीयस् (વિ.)=નાનો
कपालमालिन्=ખોપરીઓ માળા છે જેની તે, શંકર
करस्थ (વિ.)=હાથમાં રાખેલો
कर्कश (વિ.)=કઠોર
कर्तव्य (કૃ.)=કરવું જોઇએ
कर्पूरः (ન.)=કપૂર
करीरः (ન.)=એક વનસ્પતિ, કરેડો
कलेवरगृहम् (ના.)=દેહ
कल्प (વિ.)=જેવો
कल्पद्रुमः (ન.)=ઇચ્છિત વસ્તુ આપનાર ઝાડ
कल्पान्तस्थायिन् (વિ.)=કલ્પના અન્તસુધી ટકતું
कल्प (વિ.)=તંદુરસ્ત
कषाय (વિ.)=તૂરું
क्व (અ)=ક્યાં
क्वचित् (અ.)=ક્યારે પણ
काञ्चनप्रभः=જેનું તેજ સોનાના જેવું છે તે
काचकूपी (નારી)=કાચનું પ્યાલું
काण (વિ.)=કાણો
कान्त (વિ.)=મનોહર
कान्ता (નારી)=સ્ત્રી
कापुरुषः (ન.)=બાયલો માણસ
कामः (ન.)=ઇચ્છા
कामतः (અ.)=ઇચ્છાપૂર્વક
कामद (વિ.)=ઇચ્છિત આપનારું
कामम् (અ.)=બહેતર
कार्पण्यम् (ના.)=દૈન્ય, કૃપણતા
कार्यहन्तृ (ન.)=કાર્યનો નાશ કરનાર
कार्यातिपातः (ન.)=કાર્યની અવગણના
कार्यार्थिन्=કાર્ય કરવાની ઇચ્છાવાળો
कालंक्षपय्–गमय्=વખત ગાળવો
काव्यबन्धः (ન.)=નાટક
किमु (અ.)=કેટલું બધું વધારે–ઓછું. શા માટે
किमुत=કેટલું બધું વધારે किमङ्ग
कियत् (વિ.)=કેટલું
किरातः (ન.) હલકા વર્ણનો માણસ
कीटः (ન.)=કીડો
कुञ्जरः (ન.)=હાથી
कुटुम्बिन् (ન.)=ગૃહસ્થ
कुठारः (ન.)=કુહાડી
कुण्डलम्–लः=કાનનું ઘરેણું

कुतः (અ.)=ક્યાંથી
कुत्रापि (અ.)=ક્યાંથી, કોઇ ઠેકાણેથી
कुन्दः (ન.)=એક જાતનું ફૂલ
कुब्जलीला (નારી.)=વાંકા વળવાની રમત
कुम्भोद्भवः (ન.)=અગસ્ત્ય મુનિ
कुमुदः दं=પોયણું
कुशम् (ના.)=દર્ભ
कुसरित् (ના.)=ખરાબ નદી
कूलम् (ના.)=કિનારો
कृ=કરવું-अलम्=શણગારવું. आविष्कृ-अन्यम्-હાજર થવું.-तिरस् = તિરસ્કાર કરવો.-भस्मसाद्=જમીન દોસ્ત કરવું.
कृष्णपक्षः (ન.)=વદ પક્ષ
कृष्णवर्त्मन् (ન.)=અગ્નિ
कृत् (૬ પ)=કાપવું
कृतक्षणः=રાહ જોતો
कृते (અ.)=માટે
कृत्तिपरिधानः=ચર્મ છે વસ્ત્ર જેનું તે, શંકર
कृत्स्न (વિ.)=આખું
कृमिन्=જીવડું
कृशधनः=ઓછી મિલ્કતવાળો
केतुः (ન.)=ધજા
केयुरम्-रः=માથાનું ઘરેણું
केवलात्मन्=કેવળ આત્મસ્વરુપ
कोटरः (ન.)=બખોલ
कोदण्डः (ન.)=ધનુષ્ય
किंप्रभुः (ન.)=ખરાબ શેઠ
किंवदन्ती (નારી)=અફવા
क्रियावत्=કાર્ય કરનારો
क्री (૯ મો પ)=ખરીદવું
क्रीडा (નારી)=રમત
क्रीडाङ्गणम् (ના.)=રમવાની જગા
क्षणविध्वंसिन्=ક્ષણમાં નાશ થાય એવું
क्षतजम् (ના.) લોહી
क्षत्रान्तकः=ક્ષત્રિયોને સંહારનાર
क्षत्रियवंश्यः=ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મેલો
क्षर् (૧ લો પ)=વિષયાસક્ત થવું
क्षि (૧ લો પ) ઘસાવું, નબળા પડવું
क्षिप्रम् (અ.)=તરતજ
क्षीणार्थः=જેનો પૈસો ઓછો થયો છે
क्षीरम् (ના.) દુધ
क्षोदीयस् (વિ.)=નાનું
खद्योतः (ન.)=આગિયો
खननम् (ના.)=ખોદાણ
खरः (ન.)=ગધેડો
खलु (અ.)=ખરેખર
खेलनम् (ના.)=રમતગમત

खिद् (૭ મો આ)=ખેદ પામવો
ख्या (૨ જો પ)=કહેવું આ+ख्या
ख्यात (કૃ.)=જાણીતો
गणः (ન.)=ટોળું
गण्डः (ન.)=ફોલ્લો, ચાંદું
गतरागमोहः=જેનો મોહ અને આસક્તિ ગયાં છે એવો
गमय् (ક્રિ.)=પસાર કરવું, મોકલવું
गरलम् (ના.)=ઝેર
गरीयस् (વિ.)=બળવાન, મોટો
गरुडध्वजः=જેની ધજાપર ગરૂડ છે
गर्भस्थ (વિ.)=ગર્ભમાં રહેલો
गर्ज् (૧ લો પ)=ગર્જના કરવી
गाण्डीव=ગાણ્ડીવ બાણ
गात्रसंरुद्धः=જેના અંગો રુંધાયાં છે એવો
गुणग्रामः (ન.)=ગુણોનો સમુદાય
गुणत्यागिन्=ગુણનો ત્યાગ કરનાર–**रागिन्**=ગુણને ચાહનાર–**राशिनाशिन्**–ગુણના સમૂહનો નાશ કરનાર
गुणत्रयम् (ના.)=ત્રણ ગુણો–સત્વ–રજસ અને તમસ્ નો સમુદાય
गुणवत् (વિ.)=ગુણવાન્
गुणिन् (વિ.)=ગુણવાન ગુણોપેતઃ
गुरु (વિ.)=મોટું
गुप्त (કૃ.)=સાચવેલું
गृह् (૯ મો પ)=પકડવું, ગ્રહણ કરવું
गृहलेखनीयम् (ના.)=ઘેર લખવાનો પાઠ
गोपदारकः (ન.)=કૃષ્ણ
गोष्ठिसुखम् (ના.)=વાતચીતનો આનંદ
गोष्ठः (ન.)=કોઢારો
ग्रन्थ् (૯ મો પ)=ગૂંથવું
ग्राहः (ન.)=મગર
ग्लै (૧ લો પ)=ગ્લાનિ થવી
घटय्=યોજવું, ઘાટ ઘડવો
घनघोरगर्जनम् (ના.)=મેઘ જેવી ઘોર ગર્જના
घर्मांशुः (ન.)=સૂર્ય
घुष् (૧૦ મો ઉ)=જાહેર કરવું
घोराकृतिः(ન.)=ભયંકર આકૃતિવાળો
चक्रवाकी (નારી)=ચક્રવાક પક્ષીની માદા
चक्षुः आरोपय्=આંખ ઠેરવવી
चतुर्दश (વિ.)=ચૌદમું
चतुष्पदः (ન.)=ચોપગું
चयः (ન.)=ઢગલો
चाटुः (ન.)=પ્રિય શબ્દ
चारु (વિ.)=સુંદર
चालिनी=(નારી)=ચાલણી
चिरायुः=લાંબા આયુષ્યવાળો
चंद्रमाः (ન.)=ચંદ્રમા
छिद् (૭ મો ઉ)=કાપવું
जनप्रवादः (ન.)=લોકવાયકા
जन्मभाज्=જન્મ ધારણ કરનાર

जम्बुकः (ન.)=શિયાળ
जलाशयः (ન.)=સરોવર
जात (કૃ.)=જન્મેલો
जानपदः (ન.)=ગામડીઓ
जाबालिः (ન.)=મુનિનું નામ
जामदग्निः (ન.)=જમદગ્નિનો પુત્ર
जाया (નારી)=સ્ત્રી
जाल्मः (ન.)=બદમાશ
जीवननिर्वाहसाधनम् (ના.)= ભરણ પોષણનું સાધન
जॄ (૧૫, ૪૫, ૧૦ ઉ)=ઘરડા થવું
ज्योतिष्मत् (वि.)=પ્રકાશવાળું
ज्योत्स्ना (નારી)=ચાંદની
ज्ञा [जा]=જાણવું अनु–રજા આપવી अभि=ઓળખવું प्रति (आ)–વચન આપવું. માન્ય રાખવું वि–જાણવું, સમજવું
ज्ञानसम्पन्न=જ્ઞાનવાળો (सम्पन्न= સંપૂર્ણ)
ततः (અ.)=ત્યારે.
तत्त्वम् (ના.)=ખરું રહસ્ય
तथानुष्ठिते=એમ થયા પછી
तदनुरोधात्=તે પ્રમાણે
तन् (૮ મો પ) = ફેલાવવું वितन्, आतन्, लक्ष्मींतन् = સૌંદર્યમાં વધારો કરવો
तनूनपात् (ન.)=અગ્નિ
तन्तुः (ન.)=તાંતણો
तन्मयी (वि.)=એકતાન

तपस् (ના.)=તપ
तप्त (કૃ.)=તપેલું
तर्पय्=તૃપ્ત કરવું
तमिस्रा (નારી)=રાત
तरङ्गः (ન.)=મોજું
तापय्=તપાવવું
तार (वि.)=ઊંચો
तारकम् (ના.)=તારો
तारका (નારી)=આંખની કીકી
तिलम् (ન.)=તલ
तुरगः (ન.)=ઘોડો तुरङ्गः, तुरङ्गमः
तुषारः (ન.)=બરફ
तुष्टिः (નારી)=સંતોષ
तुहिनांशुः (ન.)=ચંદ્ર
तृणबिन्दुः (ન.)=તૃણબિન્દુ
तृह (૭ મો પ)=મારવું
तेजस् (ના.)=તેજ
तेजस्विन् (वि.)=તેજવાળો, પ્રભાવવાળો
तैलम् (ના.)=તેલ
तोयम् (ના.)=પાણી
त्यागवत् (वि.)=ત્યાગી
त्रिदशः (ન.)=દેવ
त्रिमूर्तिः=બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનું સંયુક્ત સ્વરૂપ
त्रिलोकीतिलकः=ત્રણલોકને શણગાર રૂપ
त्रै (૧ લો आ)=બચાવવું

दण्डः (न.)=શિક્ષા
दत्तः (न.)=દત્ત ભગવાન
दत्तवरा=જેને વરદાન આપવામાં આવ્યું છે તે
दन्तधावनं कृ=દાતણ કરવું
दर्पः (न.)=અભિમાન
दमः (न.)=દમન
दामन् (ना.)=દોરડું
दारः (न.)=પત્ની
दारकः (न.)=છોકરો
दारु (ना.)=લાકડું
दाशरथिः (न.)=રામ
द्वार (नारी)=બારણું
दिवसकरः (न.)=સૂર્ય
दिवा (अ.)=દિવસે
दिवि=આકાશમાં
दिश् (नारी)=દિશા, दिग्भागः
दुग्धम् (ना.)=દૂધ
दुर्वासस् (न.)=દુર્વાસા મુનિ
दुर्वृत्तम् (ना.)=ખરાબ વર્તન
दुश्चर (वि.)=ઉગ્ર
दुष्कर (वि.)=કરવામાં મુશ્કેલ
दुःसह (वि. =સહન ન થઇ શકે એવું
दृतिः (न)=પખાળ
दृष्टसंतानः=જેને પુત્ર થયો છે એવો
दैवतात्मा (वि.)=દૈવી આત્માવાળો
देवायतनम् (ना.)=મંદિર
देहिन् (न.)=મનુષ્ય, शरीरिन्
दैवात् (अ.)=નસીબ જોગે
दोषग्राहिन्=દોષને ગ્રહણ કરનાર
द्युतिमत् (वि.)=તેજવાળો
द्रुमः (न.)=ઝાડ
द्विः (अ.)=બેવાર
द्विजः (न.)=બ્રાહ્મણ, પક્ષી–**राजः** =ચંદ્ર
द्विपदः (व.)=બેપગું પક્ષી,
द्वीपिन् (न.)=વાઘ
धनञ्जयः (न.)=અર્જુન
धनदः (न.)=કુબેર
धनवत्=પૈસાદાર
धनिन् (न.)=પૈસાદાર માણસ
धरा (नारी)=પૃથ્વી
धर्मज्ञः=ધર્મને જાણનારો
धर्मात्मा=ધાર્મિક પુરુષ
धामन् (ना.)=તેજ
धावनम् (ना.)=દોડાદોડ
धीमत् (वि.)=બુદ્ધિશાળી
धीरम् (अ.)=સ્થિરતાથી, મક્કમપણે
धू (५, ९, ६ प)= હલાવવું – वि= પવન નાંખવો
धूर्त (वि.)=લુચ્ચું
ध्रुव (वि.)=ચોક્કસ
धृ (१० मो प)=પકડવું
धृतिमत् (वि.)=નિશ્ચયી
धृष् (५ मो प)=સામે થવું
नक्रः (न.)=મગર

नकुलः (न.)=નોળિયો
नगः=પર્વત – अधिराजः=હિમાલય – अपगा=પર્વતમાંથી વહેતી
नतोन्नत (वि.)=ઊંચો નીચો
नन्दः (न.)=નન્દ નામે રાજા
नभस् (ना.)=આકાશ
नयनगोचरताम् गम्=નજરે પડવું नयनपथं गम्
नयनविषयं कृ=આંખ ફેરવી જવું
नरविग्रहः=મનુષ્ય દેહવાળો
नर्मन् (ना.)=મશ્કરી नर्मभाषितम्
नलिनी (नारी)=કમળ
नष्टधनाश्रयः=જેનું ધન ચાલી ગયું છે એવો
नागः (न.)=હાથી
नाना (वि.)=વિધવિધ
नापितः (न.)=હજામ
नामतः (અ.)=નામે
नाराचः (न.)=બાણ
निकषः (न.)=તત્ત્વ
निकामम् (અ.)=સંતોષપૂર્વક
नितान्तम् (અ.)=સંપૂર્ણ રીતે
निदाघः (न.)=ઉનાળો
निधनम् (ना.)=મરણ
नि+धा=મૂકવું
निपानम् (ना.)=કૂવો
निपातित (કૃ.)=પડેલો
नि+मन्त्र् (१० मो आ)=આમન્ત્રણ આપવું
नि+मस्ज् [मज्ज्]=ખૂંચઈ જવું
नि+मील (१ लो प)=મીંચવું
नियत (वि.)=નક્કી, ખચિત
नियोगः (न.)=જગ્યા, નિમણૂક
निरर्थकम् (અ.)=નકામું
निरूपित (કૃ.)=સૂચવેલું
निर्देशः (न.)=આજ્ઞા, ઉલ્લેખ
निर्मित (કૃ.)=બનાવેલું
निर्वाणम् (ना.)=શાંતિ
निर्वीर्य=શકિત વગરનું
निस्+गम् (१ लो प)=બહાર આવવું
निस्+वृत् (१ लो आ)=પાછા ફરવું
नि+शम् (४ थो प)=સાંભળવું
निशापतिः (न.)=ચંદ્ર
निष्कर्म्यम् (ना.)=કર્મરહિતપણું
नि+सद् (निषीद्)=બેસવું
निस्+कासय्=હાંકી કાઢવું
निस्तेजस् (वि.)=તેજ વિનાનો
निस्+दिश् (६ ठो प)=બતાવવું
निस+भर्त्स् (१० मो आ)=ઠપકો આપવો
निस्+भिद्=વીંધવું
निषादः (न.)=હલકી વર્ણનો માણસ
निस्+श्वस् (२ जो प)=નિશ્વાસ નાંખવો
निःसङ्कः=આશકિત વગરનું
निःस्वन् (वि.)=અવાજ વગરનો
निःस्वादु (वि.)=સ્વાદ વગરનું

नीरजम् (ના.)=કમળ
नु (૨ જો પ)=વખાણવું
नृशंसः (ન.)=દુષ્ટ માણસ
नूपुरम्–रः=પગનું ઘરેણું
नेमिः(નારી)=આરા
नैसर्गिकी (વિ.)=કુદરતી
नो (અ.)=નહિ
नौ (નારી)=હોડી
नौकागारम् (ના.)=ગોદી
पक्षिन् (ન.)=પંખી
पङ्कच्छिद्=કાદવને કાપનારું
पङ्कजम् (ના.)=કમળ
पङ्क्तिक्रमेण (અ.)=હારબંધ
पङ्गु (વિ.)=લૂલો
पण्यम् (ના.)=કિંમત
पतङ्गवृत्तिः=પતંગિયાના જેવી વૃત્તિ-વાળો
पत्तनम् (ના.)=શહેર
पथिकः (ન.)=મુસાફર
पथिन् (ન.)=રસ્તો
पदम् (ના.)=સ્થાન
पद्मरागः–गम्=માણેક
पयस् (ના.)=પાણી, દુધ
पयस्विनी (નારી)=ગાય
पयोमुखम्=જેના મોંઢા પર દુધ છે તે
पर्कटीवृक्षः (ન.)=અંજીરનું ઝાડ
परा+अञ्च् (૧ લો પ)=પાછા જવું
परा+अय् [पला+अय्](૧ લો આ) =ભાગી જવું
परा+अस् (૪ થો પ)=પીછો પકડવો
परान्नभोजिन्=પારકે ઘેર પેટ ભરનાર
पराभवः (ના.)=અપમાન
परा+वृत् (લો આ)=પાછું કરવું
परि+क्रम् (૪ થો પ)=ગોળ ફરવું
परिगतार्थः=જેણે અર્થ જાણ્યો છે તે
परिग्रहः (ન.)=સ્વીકાર
परिच्छन्न (કૃ.)=ઢંકાયેલું
परि+त्रै (૧ લો આ)=બચાવવું
परिदेवनम् (ના.)=વિલાપ
परि+प्लु (૧ લો આ)=તરવું, નાહવું
परिपन्थिन् (વિ.)=નડતું, હેરાન કરતું–(ન.)= દુશ્મન, વિરોધી, લુંટારો
परि+भू (૧ પ)=અપમાન કરવું
परि+भ्रम् (૧ લો પ)=ભટકવું
परिरक्षितृ (ન.)=રક્ષણ કરનાર
परिवर्तिन् (વિ.)=ફરતું
परिवृत (કૃ.)=ઘેરાયેલો, વિંટાયેલો
परिव्राज् (ન.)=સંન્યાસી
परिषद् (નારી)=સભા
परीवादः (ન.)=નિન્દા, અપયશ
परुषम् (અ.)=સખ્તાઈથી
परोपतापित्वम्=પારકાને તપાવવું તે
परोक्ष (વિ.)=નજર બહાર
पर्जन्यः (ન.)=વરસાદ
पर्णशाला (નારી)=પર્ણકુટી

पर्याकुल (વિ.)=ડહોવાયલી
पर्यायपीतः=સંતોષ થાય ત્યાં સુધી જેણે પીધું છે તે
पश्चिमे वयसि वृत्=ઘરડા હોવું
पाणिः (ન.)=હાથ
पाण्डवेयः (ન.)=અર્જુન
पाण्डु (વિ.)=ફિક્કું
पातय्=પાડવું, ફેંકવું
पादः (ન.)=પગ, મુખ, છિદ્ર
पादपः (ન.)=ઝાડ
पादपीठम् (ના.)=પગ
पादरजस् (ના.)=પગની ધૂળ
पादलग्नः=પગમાં લાગેલો
पाप (વિ.)=પાપી – **पः** = પાપી માણસ- **पम्**=પાપ
पापभाक्=પાપનો ભાગીદાર
पारम् (ના.)=અંત, છેડો
पार्थिवः (ન.)=રાજા
पार्श्वपरिवर्तिन् (વિ.)=સેવામાં-હાજર
पावकः (ન.)=અગ્નિ
पावकोच्छिष्टवर्णः (ન.)=ભ્રમર
पिण्डकः (ન.)=ગુમડું
पिण्डम्–डः=કોળિયો
पितरः (ન. બહુવ.)=પિતૃઓ
पिनाकः (ન.)=પિનાક બાણ
पिनाकधृक् (ન.)=શંકર
पिपासा (નારી)=તરસ
पिपासित (વિ.)=તરસ્યો
पिपीलिका (નારી)=કીડી
पिष्ट (કૃ.)=પીસેલું
पीनवक्षस्=ભરાઉ છાતીવાળો
पीवरतनुः=જાડા શરીરવાળો
पुटम् (ના.)=સંપુટ
पुण्डरीकाक्षः=જેની આંખ કમળ જેવી છે તે
पुण्यद (વિ.)=પુણ્યદાયક
पुण्यपत्तनम् (ના.)=પૂના
पुरस्कृत्य=આગળ કરીને
पुरा (અ.)=આગળના વખતમાં
पुरीषम् (ના.)=મળ
पुष्करम् (ના)=ભૂરું કમળ
पुष्टाङ्गः=જાડા શરીરવાળો
पुंस् (ન.)=માણસ
पूज्य (કૃ.)=પૂજવા યોગ્ય
पूजार्ह (વિ.)=પૂજવા લાયક
पूर्व (વિ.)=આગલું
पूर्वमेव (અ.)=પહેલોજ
पूर्वोत्तरा=ઈશાન
पृच् (૭ મો પ)=સમાગમમાં લાવવું
पृष्ठभागः (ન.)=પીઠ, પાછલો ભાગ
पेटिका (નારી)=પેટી
पोतकः (ન.)=બચ્ચું
पौरः (ન)=શહેરી
पौष्टिक (વિ.)=પુષ્ટિ આપનારું

प्र+आप् (૫ મો પ)=પહોંચવું
प्रकाशम् (અ.)=મોટેથી
प्रकृतिम् आपद्=ભાનમાં આવવું
प्र+च्यु (૧ લો આ)=દૂર થવું
प्र+छादय्=ઢાંકવું
प्रजुष्ट (વિ.)=ફસેલો
प्र+ज्वल् (૧ લો પ)=બળવું
प्रजागरकृशः=જાગરણથી નબળો પડેલો
प्रणयिक्रिया (નારી)=સ્નેહીનું કાર્ય
प्रणामान्तः=પ્રણામથી જેનો અંત આવે છે એવો
प्रति (અ.)=તરફ, ને વિશે
प्रतिक्रिया (નારી)=દૂર કરવાનો ઉપાય
प्रतिकूल (વિ.)=માફક ન આવે એવું
प्रति+गृह् (૯ મુ પ)અટકાવવું
प्रति+नि+वृत् (૧ લો આ)=પાછા ફરવું
प्रति+पालय्=રાહ જોવી
प्रतिपूजनम् (ના.)=પૂજા
प्रतिबोधित (કૃ.)=જાગૃત કરેલો
प्रति+याच् (૧ લો આ) = યાચના કરવી
प्रतिस्तवम् (ના.)=સામા વખાણ
प्रतीक्षमाण (કૃ.)=રાહ જોતો
प्रति+हन्=નાશ કરવો
प्रत्यक्ष (વિ.)=નજર સામે
प्रत्ययः (ન.)=ખાતરી
प्रत्युत्पन्नमति=હાજર જવાબી
प्रत्युषसि=પરોઢમાં
प्रथमम् (અ)=પહેલુંજ
प्रथितयशस्=જેનો યશ જાણીતો છે એવો
प्र+दा=આપવું, પરણાવવું
प्रदोषः (ન.)=સંધ્યા
प्र+धाव् (૧ લો પ)=દોડવું
प्रबन्धः (ન.)=ગ્રન્થ
प्रबोधः (ન.)=જાગૃતિ
प्र+भू (૧ લો પ)=શક્તિમાન હોવું, સત્તા ભોગવવી, ઉત્પન્ન થવું
प्रभृति (અ.)=માંડીને
प्र+मद् (૪ થો પ)=બેપરવા રહેવું, ગાંડા બનવું
प्रमादः (ન.)=બેદરકારી
प्र+मृज् (**मार्ज्**)=સાફ કરવું
प्रयोगः (ન.)=નાટક
प्ररोचित (કૃ)=ગમે એવું
प्र+वृत् (૧ લો આ)=પ્રવર્તવું
प्रश्नकर्मणिनियोज्=સવાલ પુછાવવો
प्रश्नाशा (નારી)=પ્રશ્ન પુછવાની ઇચ્છા
प्रश्रयोपेत=વિનયવાળો
प्रसरः (ન.)=ફેલાવો
प्रसादः (ન.)=મહેરબાની
प्र+सादय्=ખુશ કરવું
प्रसूत (કૃ.)=જન્મેલો
प्रसृत (કૃ.)=ફેલાયેલું
प्रस्तावः (ન.)=સમય, તક

प्रस्थापित (કૃ.)=મોકલવામાં આવેલો
प्रस्वेदः (ન.)=પરસેવો
प्र+हि (५ મો પ)=મોકલવું
प्रज्ञा (નારી)=ડહાપણ
प्राक् (અ.)=પહેલાં
प्राज्ञः (ન.)=ડાહ્યો માણસ
प्राण् (૨ જો પ)=જીવવું
प्राणिन् (ન.)=પ્રાણી
प्राप्तकालम्=વખતને યોગ્ય
प्रावृष् (નારી)=ચોમાસું
प्रियवादिन्=મીઠું બોલનાર
प्रेमन् (ન, ના.)=પ્રેમ
प्रेयस् (વિ.)=વધારે પ્રિય
फणिन् (ન.)=સાપ
फल्गुनः (ન.)=અર્જુન
फेनः (ન.)=ફીણ
बत (અ.)=ખરેખર
बद्धदृढभावा=જેનો ભાવ દૃઢ છે તે
बन्दिग्राहं गृह्=કેદ પકડવું
बन्ध्=(૯ પ) બાંધવું,અટકાવવું,જોડવું અનુ=વળગવું, અનુસરવું, દબાણ કરવું–प्रति=અટકાવવું
बन्धनपाशः (ન.)=બન્ધનનો ફાંસો
बलवत् (વિ.)=બળવાન
बलात् (અ.)=બળાત્કારે
बहिः (અ.)=બહાર
बाष्पम् (ના.)=આંસું
बिम्बोद्ग्राहः (ન.)=પ્રતિચ્છાયા ઝીલવી તે
बिल्वम् (ના.)=બીલીનું ફળ
बुधः (ન.)=ડાહ્યો માણસ
बुद्धिजीविन्=બુદ્ધિથી જીવનાર
बुभुक्षा (નારી)=ભૂખ
बुभुक्षित (વિ.)=ભૂખ્યો
ब्रह्मारण्यम् (ના.)=જંગલનું નામ
ब्रू (૨ જો પ)=કહેવું
भक्तिमत्=(વિ.) ભક્તિમાન
भगवत् (વિ.)=માનનીય
भगः (ન)=નસીબ
भग्नाशः=જેની આશા નષ્ટ થઈ છે એવો
भद्र (વિ.)=સારું, ભાઈ
भयावह (વિ.)=ભયકારક
भवानी (નારી)=પાર્વતી
भारवाहिन्=ભાર ઊંચકી જનાર
भाविन् (ના.)=જે થવાનું છે તે
भावः (ન.)=સ્થિતિ, વસ્તુ
भिद् (૭ મો પ)=ભેદવું
भीरु (વિ.)=બીકણ,–रू (નારી)= બીકણ સ્ત્રી
भिषज् (ન.)=વૈદ
भुज् (૭ મો પ)=ભોગવવું (आ) ખાવું
भुजङ्गमः (ન.)=સાપ
भूतम् (ના.)=પ્રાણી, જીવ
भूतिकामः=આબાદીની ઇચ્છાવાળો

भूदेवः (न.)=બ્રાહ્મણ
भूभुज् (न.)=રાજા
भूयः (અ.)=ફરી પાછું
भूरि (वि.)=ઘણું
भोजनं निर्वत्=જમવું
भोज्यम् (ના.)=ખાવાનું
भृङ्गः (न.)=ભમરો
भृशम् (અ.)=ઘણુંજ
मङ्गलायतनः=મંગળના ધામરૂપ
मण्डुकः (न.)=દેડકો
मत्सरः (न.)=અદેખાઈ
मद्विध=મારા જેવો
मधः (न.)=વસંતઋતુ
मधुलिह् (न.)=ભ્રમર
मधुव्रत (न.)=ભ્રમર
मन् (૪ आ, ૮ प,)=વિચારવું
मनस् (ના.)=મન
मनस्विन् (वि.)=ચતુર, માની
मनीषिन् (न)=ડાહ્યો માણસ
मनुजः (न.)=માણસ
मन्त्रिन् (न.)=પ્રધાન
मन्दरः (न.)=મન્દર પર્વત
मन्युः (न.)=ક્રોધ, શોક, પરીતાપ
मरन्दः (न.)=સુવાસ
मरालः (न.)=હંસ
मर्मभेदिन् (वि.)=મર્મને ભેદનાર
मशकः (न.)=મચ્છર
महेन्द्रः (न.)=ઇન્દ્ર
महिमन् (न.)=મહિમા
महीरुह् (न.)=ઝાડ
मा (અ.)=નહિ
माध्यंदिन (वि.)=બપોરનું
मानसम्=માનસ સરોવર, મન
मायिन्=કપટી, मायाविन्
मारुतः (न.)=પવન
मार्गस्थ=રસ્તે પડેલો
मार्दवम्=મૃદુતા, નરમાશ
मालिनी (નારી)=નદીનું નામ
मुकुन्दः (न.)=વિષ્ણુ ભગવાન
मुखम् उपस्पृश् (૬ ઠ્ઠો પ)=મોઢું ધોવું
मुद् (નારી)=આનંદ
मुधा (અ.)=નકામું
मुष् (૯ મો પ)=ચોરવું
मुहुः (અ.)=વારંવાર
मूक (वि.)=મુંગો
मूढधिः (न.)=મંદ બુદ્ધિવાળો
मूर्धन् (न.)=માથું
मृगयाशीलः=શિકાર કરવો એ જેનો સ્વભાવ છે એવો
मृणालः (न.)=કમળનો દાંડો
मृतकल्प (वि.)=અધમૂઓ
मृद् (નારી)=માટી
मृदङ्गः (न.)=પખાજ
मृष् (૧ લો પ)=શાંત પડવું
मेघश्यामलः=મેઘ જેવો શ્યામ

मेधाविन्=બુદ્ધિશાળી
मेषः (ન.)=ઘેટું
मेलः (ન.)=સહવાસ, પરિચય
मौढ्यम् (ના.)=મૂર્ખાઈ
यजुस् (ના.)=યજુર્વેદ
यतः (અ.)=કારણ કે
यथाकामम् (અ.)=ઇચ્છા પ્રમાણે
यथेच्छम्, **यथेष्टम्**
यथानिर्दिष्ट=સૂચવ્યા પ્રમાણેનું
यथाप्रतिज्ञम्=પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે
यन्तृ (ન)=કબજે રાખનાર
यवनी (નારી)=મુસલમાન સ્ત્રી
या (૨ જો પ)=જવું
याचनान्त=(વિ.)=યાચનાથી જેનો અંત આવે છે એવું
युगान्तरम्=બીજો યુગ
युक्त (વિ.)=યોગ્ય
येन (અ.)=જેથી
योगतः=યોગદ્વારા
योजनम् (ના.)=૪ કોસનો અંતર
यौवराज्यम् (ના.)=યુવરાજપદ
रजकः (ન.)=ધોબી
रजस् (ના.)=ધૂળ
रणधुरा (નારી)=યુદ્ધની ઝૂંસરી
रणसहायः (ન.)=યુદ્ધમાં મદદગાર
रत (કૃ.)=મશગૂલ
रदः (ન.)=દાંત
रन्ध्रः (ન.)=છિદ્ર
रसवत् (વિ.)=રસદાયક
रसविद् (ન.)=રસને જાણનારો
रहस् (ના.)=એકાંત
रागः (ન.)=પ્રેમ
राजत (વિ.)=રુપેરી,-તં=રુપું
राजन् (ન.)=રાજા
राधेयः (ન.)=રાધાનો પુત્ર, કર્ણ
रामनामाङ्कित (વિ.)=રામનામ કોતરેલો
रिक्त (કૃ.)=ખાલું
रिक्तपाणि (વિ.)=જેનો હાથ ખાલી છે એવો
रिच्=ખાલી કરવું-અતિ (કર્મણિ)=ચડી જવું
रुष् (૪ થો પ)=ગુસ્સે થવું
रोगिन् (ન.)=રોગી માણસ
रोद्धुम् (કૃ.)=રોકવાને
रोहिणी (નારી)=દક્ષની પુત્રી
लगुडः (ન.)=દંડો
लग्नवेला (નારી)=યોગ્યવખત
लघिमन् (ન.)=લઘુતા, અલ્પતા
लघुचेतस्=ટૂંકીવૃત્તિવાળો
लङ्घ्=ઓળંગાવવું
लब्ध=મેળવેલું
लक्ष्मन् (ના.)=ડાઘો
लाङ्गुलम्=(ના.)=પૂછડું
लिङ्गम् (ના.)=જાતિ
लीलया (અ.)=સહેલાઇથી

लुब्धकः (न.)=શિકારી
लोकपालः (न.)=દેવ
लोकविद्विष्ट=લોકોએ વખોડેલું
लोकोत्तर (वि.)=અસાધારણ
वचनीयता (नारी =નિન્દા
वचस् (ना.)=વાણી
वञ्चकः (न.)=શિયાળ
वडवानलः (न.)=સમુદ્રમાં છુપાયેલો ભયંકર અગ્નિ
वन् (૮ મો પ)=યાચના કરવી
वम् (૧ લો પ)=ઓકવું
वयस् (ना.)=ઉંમર
वयस्यः (न.)=મિત્ર
वयोवस्थाम् स्पृश्=ઉંમરે પહોંચવું
वराहः (न.)=ભૂંડ
वर्त्मन् (ना.)=રસ્તો
वर्षा (नारी,)=વર્ષાઋતુ
वल्कलम् (ना.)=ઝાડની છાલ
वशिन्=જીતેન્દ્રિય, શક્તિમાન
वसुः (न.)=વસુ
वसुधा (नारी)=પૃથ્વી
वह्निः (न.)=અગ્નિ
वाग्विषयः (न.)=વાતનું કેન્દ્ર
वाच् (नारी)=વાણી
वाचाल (वि)=બહુબોલો
वाजिन् (न)=ઘોડો
वायसः (न.)=કાગડો
वारय्=અટકાવવું
वारिदः (न.)=વાદળ
वारिधिः (न.)=સમુદ્ર
वारिमुच् (न.) વાદળ=वारिवाहः
वासस् (ना.)=વસ્ત્ર
वि+अप+इ (૨ જો પ)=છૂટું પડવું
वि+आ+क्रुश् (૧ લો પ)=વિલાપ કરવો; રડવું
विकल (वि.)=અભાવ
विकच् (૧ લો પ)=ખીલવું
विकल (वि.)=બેડોળ, ભાંગેલું
वि+कृ (કર્મણિ)=વિકાર પામવું
वि+चल् (૧ લો પ)=વહી જવું
वि=चारणा (नारी)=વિચાર સરણી
विटपः (न.)=ડાળી
वि + डम्बय् (૧૦ મો પ)=દેખાવ કરવો
वितानः–नम्=ચંદરવો, સમુદાય વિસ્તાર, પ્રચાર
वित्तम् (ना.)=પૈસો
वित्तेशः (न.) પૈસાદાર માણસ
वि+तृ (૧લો પ)=આપવું
विद् (७ आ.) ચર્ચા કરવી, જાણવું–(४ आ.) હોવું
विद्युत् (नारी.)=વીજળી
विद्युत्वत् (न)=વાદળ
विद्रावय्=નસાડવું
विद्वस्=વિદ્વાન
विद्विषः (न.)=દુશ્મન
वि+धा=કરવું

विनिवेशय्=મૂકવું
विनिश्चयः (ન.)=નિર્ણય
विनिद्र=જાગતું
विनोदोक्ति (નારી)=મશ્કરી
विनोद्यमान (વર્ત. કૃ.)=વિનોદ પમાડવામાં આવતો
विन्ध्याटवी (નારી.)=વિન્ધ્યારણ્ય
विपरीत (વિ.)=ઉલટું
विपश्चित् (ન.)=ડાહ્યો માણસ
विपुलांसः=મોટા ખભાવાળો
विप्रयोगः (ન.)=વિયોગ
विफली भू=નિષ્ફળ જવું
वि+भा (૨ જો પ)=પ્રકાશવું
विमुख=મોં ફેરવી લીધું હોય તેવો
विमृश्यकारिन्=વિચારીને કાર્ય કરનાર
वियुक्त=છૂટું પડેલું
विराजय्=શોભાવવું
विराटः (ન.)=રાજાનું નામ
वि+लप् (૧ લો પ)=વિલાપ કરવો
विलम्बिन्=લટકેલું
विवश (વિ.)=પરવશ
विवासनम् (ના.)=દેશવટો
वि+वासय्=દેશવટો આપવો
विशारद (વિ.)=કુશલ
विशालाक्षः=મોટી આંખોવાળો
वि+शिष् (૭ મો પ)=ભાર મૂકવો, જુદા પડવું, વધારવું
विशेषतः (અ.)=ખાસ કરીને
विषमी भू=આડું પડવું
विषयः (ન.)=ઉપભોગ
विषयोन्मुख=વિષયમાં આસક્તિવાળો
विषादः (ન.)=શોક
विसर्गः (ન.)=ત્યાગ
वि+सृज्=છોડી મૂકવું
विस्तृत (વિ.)=વિશાળ
विस्रब्धम् (અ.)=નિર્ભયપણે
वीर्यम् (ના.)=શક્તિ
वृ (૫ મો પ)=ઢાંકવું આ=ઢાંકવું. દબાવવું वि=ઉઘાડવું સમજાવવું
वृज् (૧ લો પ)=ત્યાગ કરવો परि+वृज्
वृत्तम् (ના.)=સમાચાર
वृत्तहीन (વિ.)=ચારિત્ર્ય વગરનો
वृषलः (ન.)=હલકી જાતિનો માણસ
वृषभध्वजः (ન.)=શંકર
वृ (૯ મો પ)=પસંદ કરવું
वेतसः (ન.)=નેતર; બરુ
वेतृ (ન.)=જાણનારો
वेदान्तोपगतम्=ઉપનિષદ્‌માં કહેલું
वेश्मन् (ના.)=ઘર
वैतनिकः (ન.)=મજૂર
वैतसीवृत्ति (નારી)=બરુની વૃત્તિ
वैदेही (નારી)=સીતા
वैनतेयः (ન.)=ગરુડ
व्यजनम् (ના.)=પંખો

व्यतिक्रमः (न.)=ઉલ્લંઘન
व्यध् [विध्] (૪ થો પ)=વીંધવું
व्ययः (न.)=ખર્ચ
व्यलीकः (वि.)=જૂઠું, ન ગમે એવું
व्यवसायिन् (न.)=નિશ્ચયી
व्यसनम् (ना.)=આપત્તિ
व्यादानम् (ना.)=ઉદ્દઘાટન
व्याधः (न.)=શિકારી
व्यापादय्=મારી નાંખવું
व्यापादित (कृ.)=મરાયલો
व्याप्त (कृ)=આચ્છાદિત
व्याहृति (नारी)=વાણી
व्रजः (न.)=સમૂહ, ગોષ્ઠ
शक् (५ મો પ)=શક્તિમાન હોવું
शनैः (अ.)=ધીમે ધીમે
शप् (૧ લો પ)=સોગન લેવા
शबरः (न.)=મ્લેચ્છ,
शयनागारम् (न.)=સૂવાનો ઓરડો
शयितव्यम्=ઊંઘ
शरद् (नारी)=શરદ્ ઋતુ
शरीरिन् (न.)=માણસ
शर्वरी (नारी)=રાત્રિ
शल्यम् (ना.)=ભાલો, બાણ, કાંટો, ઊંડી વેદનાનું કારણ
शशाङ्कः (न.)=ચંદ્ર
शशिन् (न.)=ચંદ્રમા
शारद (वि.)=શરદ ઋતુનું
शाल्मली (न.)=સમડીનું ઝાડ
शावकः (न.)=બચ્ચું
शाश्वतिक (वि.)=શાશ્વત, હંમેશનું
शिरस् (ना.)=માથું
शिशिरी कृ=ઠંડું પાડવું
शिशुः (न.)=બાળક
शिष् (૭ મો પ)=બાકી રહેવું, છૂટું પાડવું
शी (२ आ) =પડી રહેવું
शुचि (वि.)=પવિત્ર–चिः=ગ્રીષ્મ
शुद्धान्तः (न.)=ઝનાનો
शृंखला (नारी)=બેડી
शृङ्गम् (ना.)=શિંગડું, શિખર
शूकरः (न.)=ભૂંડ
शेषः (न.)=અવશેષ
शैत्यम् (ना.)=ઠંડક
शौचम् आचर् (૧ લો પ)=ટટ્ટી-સંડાસ જવું
श्रु [शृ]=સાંભળવું, सं+श्रु, प्रति-=વચન આપવું
श्रुत (वि.)=જાણીતો
श्रेणी (नारी)=વર્ગ
श्रेयस् (वि.)=વધારે સારું–(न.)=કલ્યાણ
श्वः (अ.)=આવતી કાલે
श्वन् (न.)=કુતરો
श्वस् (૨ જો પ)=શ્વાસ લેવો–वि=વિશ્વાસ કરવો
श्वापदः (न.)=શિકારનું પ્રાણી

षट्पदः (न.)=ભ્રમર
सखा=મિત્ર
सगन्धः (न.)=સ્નેહી
सत् (न.)=સારો માણસ.
सत्क्रिया (नारी)=સત્કાર
सदनम्=(ना.)=ઘર
सदय=દયાવાળું
सदृश (वि.)=સરખું, યોગ્ય
सदाचारवत्=સદાચારણવાળો
सपद्येव (અ)=તરતજ
सम (वि.) સરખું, સમરસ
समम् (અ)=સાથે
सम+आ+चर्=આચરણ કરવું
सम्+आ+दिश् (६ ઉ પ)=હુકમ કરવો
सम+आ+रभ् (१ લો आ)=શરૂ કરવું
सम्+आ+लोच् (१ લો आ) અવલોકન કરવું
सम्+आ+विश् (६ ઠ્ઠો પ)=આવી-મળવું
सम्+आ+हृ=એકઠું કરવું
सम्+इक्ष्=વિચારવું ધ્યાનમાં લેવું
सम्+उद्+पद् (४ થો आ) ઉત્પન્ન થવું
सम्+उप+स्था=ઉપસ્થિત થવું
सं+क्रम् (१ ઉ. ४ પ) ભેગા મળવું, પહોંચવું, વટાવી જવું
संकुल (वि.)=ભરપૂર, સંપૂર્ણ
संगतम् (ना.) સોબત, સંપર્ક
संचयशीलः=એકઠું કરવાની વૃત્તિવાળો
संचालित (कृ.)=ઉત્પન્ન થતું
संच्छिन्न (कृ.)=તોડી પાડેલું
संतरणम् (ना.)=તરી જવું તે
संतानकामः=છોકરાની ઇચ્છાવાળો
संदर्शनम् (ना.)=દર્શન
संधिः (न.)=સાંધો
सनाथ (वि.)=નાથવાળી, ઓથવાળું
संनिकर्षः (न.)=સમાગમ
संनिभ (वि.) જેવું
सं+नि+यम् [यच्छ] (१ લો પ)=કબજે કરવું
संनिहितापायः=જેમાં ઇજાપાસે છે એવું
सं+पादय्=મેળવવું
संप्राप्त (कृ.) આવી મળેલું
संभारः (न.)=સામગ્રી
संभावित (वि.)=માનનીય
सं+भाष् (१ લો आ)=વાત કરવી
संभूय=એકઠી મળીને
संयाति (नारी)=સંયમ
संयोजय=નિયોજવું, નિમવું
संवृत्त (कृ.)=થયેલો
संशीति (नारी)=સંશય
सं+हृ (१ લો પ)=લઈ લેવું

सम्यक् (અ.)=સારી રીતે, બરાબર
समाधिभेदिनी=સમાધિનો ભંગ કરનારી
समापेत (વિ.)=સંપૂર્ણ
समा+या (૨ થે ૫)=આવવું
समीक्ष्यकारिन्=સમીક્ષા કરનારો
समेधयत्=ઉછાળતો
सरस् (ના.)=સરોવર
सरलाशयः=જેનો આશય સરળ છે એવો
सर्वविद्=બધુ જાણનાર
सर्षपः (ન)=રાઈ
सलीलम् (અ.)=સહેલાઇથી
सवयस्=સરખી ઉંમરના
सस्यम् (ના.)=અનાજ
सहसा (અ.)=એકાએક
सहस्रधामन् (ન.)=સૂર્ય
सहस्रांशुः (ન.)=સૂર્ય
सहाध्यायिन् (ન.)=સાથે ભણનાર
सामन् (ના.)=સામવેદ
सामर्ष (વિ.)=ગુસ્સે થયેલો
सायम् (અ.)=સાંજે યઃ=સાંજ
साम्प्रतम् (અ.)=હમણાં
सिद्धः (ન.)=સિદ્ધ પુરુષ
सुखम् (અ.)=સહેલાઇથી
सुधांशुः (ન.)=ચંદ્ર
सुधामुच्=અમૃત વર્ષાવનારું
सुप=સૂવું
सुमतिः (ન.)=સારી બુદ્ધિવાળો માણસ
सुमनस् (ના.)=ફૂલ
सुराङ्गना (નારી)=અપ્સરા
सुविक्रमः=મોટા પરાક્રમવાળો
सुशिराः=સારા માથાવાળો
सुशीलः=સારા ચારીત્ર્યવાળો
सुहृद् (ન.)=મિત્ર
सू (૨જો આ) =જન્મ આપવો प्र+सू
सूतः (ન.)=સારથી
सूनुः (ન.)=છોકરો
सूनृतः (વિ.)=સાચી અને મધુરી
सेतुः (ન.)=પૂલ
सोदरस्नेहः (ન.)=ભાઇનો પ્રેમ
सोमः (ન.)=ચંદ્ર
सौभ्रात्रम् (ના.)=સારા ભાઈ તરીકેનું વર્તન
सौमित्रिः (ન.)=લક્ષ્મણ
स्खलितम् (કૃ.)=ભૂલથી બોલાયું
स्तु (૨ જો ૫)=વખાણવું
स्नायुः (ન.)=બાણની દોરી
स्निग्धवर्णः=મનોહર કાંતિવાળો
स्नेहसंभावित (વિ.)=સ્નેહથી સન્માનેલું
स्मर्तव्यशेषं नी=મારી નાંખવું
स्वप् (૨ થે ૫)=સૂવું
स्वागतम् वि+आ+हृ=સ્વાગત કરવું

स्वाभाविकी (વિ.)=કુદરતી

स्वामिन् (ન.)=શેઠ

हत (કૃ.)= મરાયેલો

हतवत् (કૃ)=માર્યો

हताशः=જેની આશા નષ્ટ થઈ છે એવો

हन्त (અ.)=અફસોસ.

हरिः (ન.)=સિંહ. ઇન્દ્ર

हर्म्यम् (ના.)=હવેલી

हला (નારી)=સખી

हा (અ.)=અફસોસ

हित (વિ.)=ફાયદાકારક

हिमवत् (ન.)=હિમાલય

हिमांशुः (ન.)=ચંદ્ર (हिमः=ઠંડુ)

हिंस् (૭ મો પ ૧૦ ઉ)=મારવું

हीन (વિ.)=ઓછું

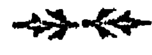
हीनबलः=ઓછાબળવાળો

हु=છુપાવવું (अप+हु)

हेमकारः (ન)=સોની

——:o:——

शुद्धिपत्रम्

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૦	सतः	सन्तः
૪	૧૭	ચામડાંના	જોડાના
૫	૨૧	ख प्रद	सुखप्रद
૧૩	૪	ज	जॄ
૨૭	૨૩	विद्वांसा	विद्वांसौ
૩૨	૧૭	पुसा	पुंसा
૩૭	૧૦	गतवान्	गतः
૪૦	૫	संवर्धयत्	समवर्धयत
૪૬	૯	आसीत	आसीत्
૫૫	૨૭	उप+लम्भ	उप+लम्भ्
૬૧	૩	मङ्गल	मङ्गलं
૬૯	૫	सफळ	सफल
	૬	સજ્જના	સજ્જનના
૯૭	૧૭	सूरैः	सुरैः
૧૦૧	૫	स्वल्पाय	स्वल्पाया
	૮	स्वाधिकरात्	स्वाधिकारात
૧૦૮	૮,૧૪	सर्वर्था, पश्ना	सर्वथा, प्रश्ना
૧૦૯	૧૬	कारवास	कारावास
૧૧૪	૧૦	अतरा	अंतरा
૧૧૮	૧૮	क्षमावान	क्षमावाना
૧૨૩	૨૩	नराः	नरः
૧૨૯	૫	लिहति	लेढि
૧૩૬	૧૧	कुवाणो	कुर्वाणो
૧૪૨	૧૫	कतव्यः	कर्तव्यः

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫૦	૧૮	कीर्ति	कीर्ति
૧૫૧	૨૧	पाण्डुरेणव	पाण्डुरेणैव
૧૭૫	૧૩	नयनविषय	नयनविषयं
૧૭૯	૩	हंसकाका	हंसकाकौ
૨૦૯	૧૧	ગરૂડ	ગરુડ
૨૧૦	૪,૮	ગામડીઓ, બદમાશ	ગામડિયા, બદમાસ
૨૧૧	૧૩,૧૮	દ્વાર (નારી),દૂધ	દ્વાર (ના.), દુધ
૨૧૨	૨૭	આશક્તિ	આસક્તિ
૨૧૩	૫	પાછું કરવું	પાછું ફરવું
૨૧૪	૧૯	पाश्वपरिवर्तिन्	पार्श्वपरिवर्तिन्
૨૧૭	૧૮	મુંગો	મૂંગો
૨૧૯	૧૩	वि=चारणा	विचारणा
૨૨૨	૨૩	એકઠી મવાને	એકઠા મળીને
	૨૫	संयोजय	संयोजय्
૨૨૩	૫	આવવું	ભેગું આવવું
	૨૮,૧૯	સુપ્, બોલાયું	સ્વપ્, બોલાયલું
૨૨૪	૭	અફૂસોસ	અફસોસ

———:o:———